

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE VI, 4

Kristian Hvidt: Den unge Bjørnson og dansk politik

*Bent Schiermer Andersen: Staldgård — eller
hollænderi?*

Anmeldelser og litteraturnyt

1965

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 18,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen (kasserer), amanuensis, cand. mag. H. P. Clausen, bibliotekar, cand. mag. Poul Enemark, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepriis for Ny række, VI. bind, hæfte 4: 18 kr.

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR
HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

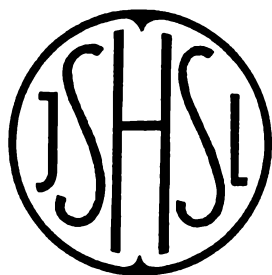
NY RÆKKE - VI. BIND

Redigeret af

VAGN DYBDAHL

under medvirken af

H. P. CLAUSEN OG TROELS FINK

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1962-65

INDHOLD

Afhandlinger og aktstykker

<i>Knud Prange</i> : »Den gamle danske adel« og dens »godstab«. Nogle metodiske synspunkter og en kritisk vurdering	1
<i>Aage Brask</i> (†): Mysteriet omkring dronning Helvig	15
General C. A. F. Thomsens redegørelse for forhandlingerne om forsvarslovene 1879–80 ved <i>Troels Fink</i>	29
<i>Helge Knudsen</i> : Advarslen om 9. april. Forudsætninger og motiver	85
Fra nationalliberalismens glanstid. Tre breve fra Vilhelm Rode ved <i>Tage Kaarsted</i>	164
Optegnelser af den tyske gesandt grev Ulrich Brockdorff-Rantzau om begivenhederne ved den første verdenskrigs udbrud	181
<i>Helge Søgaard</i> : Nogle diplomer fra Ring klostres arkiv fra tiden 1257–1371. En foreløbig redegørelse	221
<i>Allan Karker</i> : Kong Frederik 2.s død	252
Statsminister Otto Liebe og påskekrisen 1920 ved <i>Tage Kaarsted</i>	282
<i>Kristian Hvidt</i> : Den unge Bjørnson og dansk politik. Studier i Signalfejdens forudsætninger og eftervirkninger 1870–79	333
<i>Bent Schiermer Andersen</i> : Staldgård – eller hollænderi? Forsøg på status ved 1782	379
Rettelser	451

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Academia Sorana</i> . Kloster-Akademiskole. Udgivet af soransk samfund i anledning af dets 100 års dag. [Finn H. Lauridsen] ..	215
Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964. Udg. af Rigsarkivet. [H. P. Clausen]	331
<i>Andersen, A. (udg.)</i> : Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617–1644. [H. P. Clausen]	436
<i>Andersen, Vald.</i> : Hærvej-sognet Læborg. Bidrag af F. R. Astrup og H. Kelp. [Finn H. Lauridsen]	78
<i>Andersen, Vald.</i> : Vorbasse – et hedesogns historie. [Finn H. Lauridsen]	328
<i>Banning, Knud</i> : Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. II. De sjællandske vækkelser. [H. P. Clausen]	84
<i>Barfod, Jørgen H.</i> : Orlogsflåden på Niels Juels tid. [Finn H. Lauridsen]	314
<i>Bauer, R. W.</i> : Calender for årene fra 601 til 2200. [Vagn Dybdahl]	219
<i>Bekker-Nielsen, Hans</i> og <i>Ole Widting</i> : Arne Magnusson. Den store håndskriftssamler. [Vagn Dybdahl]	196
Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies. [Niels Åge Nielsen]	448
Bol og by. Meddelelser fra Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 5. Landbohistoriske afhandlinger. [Paul G. Ørberg]	330
<i>Bonde, Aage (red.)</i> : Soldat i Viborg 1865–1965. [Vagn Dybdahl]	447
<i>Bramsnæs, C. V.</i> : Erindringer. [Vagn Dybdahl]	442
<i>Bruun, Christopher</i> : Soldat for	

sanning og rett. Brev frå den dansk-tyske krigen 1864. [Finn H. Lauridsen]	317	ve til faderen D. G. Monrad 1863-64. [Finn H. Lauridsen] .	317
<i>Clausen, H. P.</i> : Hvad er historie? [Troels Fink]	190	Forskellige arkiver (X-arkiver). Arkivregistraturer I. Udg. af Landsarkivet for Nørrejylland. [H. P. Clausen]	331
<i>Cohn, Einar</i> : Danske pengeforhold 1914-1936. [Vagn Dybdahl] ...	205	<i>Frøland, Aleks</i> : Peter Nansen. Et forsøg på en vurdering. [Vagn Dybdahl]	204
<i>Colding, Torben Holck</i> : Jægerspris. Slottets bygningshistorie og dets samlinger. [Vagn Dybdahl]	439	Galster, Georg: Mønt. [Vagn Dybdahl]	448
<i>la Cour, Vilh.</i> : Næsholm. [Helge Søgaard]	67	<i>Gissel, Svend (udg.)</i> : Adelige jordebøger. Jacob Ulfelds jordebog 1588. [Paul G. Ørberg]	330
<i>la Cour, Vilh. og Hans Stiesdal</i> : Danske voldsteder. Hjørring amt. [Helge Søgaard]	310	<i>Glob, P. V.</i> : Mosefolket - Jernalderens mennesker bevaret i 2.000 år. [Helge Søgaard]	444
<i>la Cour, Vilh.</i> : Med far i felten. [Finn H. Lauridsen]	315	<i>Gundermann, Iselin</i> : Herzogin Dorothea von Preussen 1504-1547. Studien zur Geschichte Preussens. [Troels Fink]	434
<i>Dahlerup, Troels</i> : Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. [Helge Paludan]	195	<i>Hansen, C. Rise (udg.)</i> : Præstendberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. [Paul G. Ørberg]	446
<i>Dahlgaard, Bertel</i> : Kamp og samarbejde. Nærbilleder af politik og politikere gennem 40 år. [Vagn Dybdahl]	319	<i>Hansen, H. P.</i> : Kloge folk. Folke medicin og overtro i Vestjylland. II. Anden øgede udgave. [Finn H. Lauridsen]	78
Danmarks kirker. Frederiksborg amt 1.-3. hæfte - 54. Udgivet af Nationalmuseet. [Helge Søgaard]	445	<i>Hansen, Svend Aage</i> : Adelsvældens grundlag. [Knud Prange]	423
<i>Davidson, Liss (udg.)</i> : Krigerliv og bondesind. Erindringer fra treårskrigen af møller Peder Christensen. [Finn H. Lauridsen]	198	<i>Hassø, Arthur G. og Erik Kromann (udg.)</i> : Vejledende arkivregistraturer XI. Tyske kancelli II. [H. P. Clausen]	79
<i>Dige, E.</i> : Politisk revy på langs og tværs. [Vagn Dybdahl]	320	<i>Helk, Vello (udg.)</i> : Vejledende arkivregistraturer XIII. Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. [H. P. Clausen]	219
<i>Ditzel, Harald (tekst) og Keld Helmer-Petersen (foto)</i> : Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. [Helge Søgaard]	213	<i>Hjelholt, Holger m. fl. (udg.)</i> : Sønderborg bys historie. I. [H. P. Clausen]	76
<i>Dumreicher, Carl</i> : Under uglens og ørnens vinger [Vagn Dybdahl]	327	<i>Hjelholt, Holger</i> : Christian Hansen junior (1804-1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab. [Vagn Dybdahl]	198
<i>Eller, Povl</i> : N. F. S. Grundtvig portrætter. [H. P. Clausen]	68	<i>Holbek, Bengt og Anni Piø (udg.)</i> : Martin Bahnsens dagbøger. En rådmands beretning om Åbenrås besættelse 1864-66. [H. P. Clausen]	217
<i>Eller, Povl</i> : Historisk ikonografi. [Vagn Dybdahl]	448		
<i>Fabritius, Albert (udg.)</i> : Maleren Otto Baches erindringer. [Vagn Dybdahl]	314		
<i>Fabritius, Albert (udg.)</i> : Breve fra reserveløjtnanten til konseilspræsidenten. Viggo Monrads bre-			

<i>Honnens de Lichtenberg, G. (udg.):</i> Larssen fra 64. [Finn H. Lauridsen]	440	gamle købstadlovgivning V. Almindelige købstadlovgivning. [H. P. Clausen]	69
<i>Hvidt, Kristian (udg.):</i> Frede Bojsens politiske erindringer. [Tage Kaarsted]	199	<i>Kaae, Alfred:</i> Lem sogn, et skår af mosaikken Danmark. [Finn H. Lauridsen]	215
<i>Hvidtfeldt, Johan og Peter Kr. Iversen (red.):</i> Åbenrå bys historie I. Indtil 1720. [H. P. Clausen] .	76	<i>Kaarsted, Tage:</i> Ove Rode – en politiker bliver til. [Ole Karup Pedersen]	201
<i>Højrup, Ole:</i> Landbokvinden. [Vagn Dybdahl]	325	<i>Kaarsted, Tage:</i> Regeringskrisen 1957. En studie i regeringsdannelsens proces. [H. P. Clausen]	320
<i>Høyberg, Frederik:</i> Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmet. [H. P. Clausen]	329	<i>Lampe, Jens, Erik Larsen og Asger Nyholm:</i> Tønder seminarie-stat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder seminarium 1788–1963. [Finn H. Lauridsen]	216
<i>Ilsøe, Harald:</i> Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. En bibliografisk fortegnelse. [Vagn Dybdahl]	210	Landsarkivet for Nørrejylland. Oversigter. 1. Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger. [Vagn Dybdahl]	220
<i>Jacobsen, Lis (†) og Holger Brøndsted (udg.):</i> En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901, I–II. [Tage Kaarsted]	67	<i>Larsen, Alfred, Peter Riismøller og Mogens Schlüter:</i> Dansk glas 1825–1925. [Helge Søgaard] ...	214
<i>Japsen, G.:</i> Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850. [H. P. Clausen]	69	<i>Lassen, Aksel:</i> 1659 – da landet blev øde. [Finn H. Lauridsen] .	437
<i>Johansen, Albert (red.):</i> Af landsbyskolens saga. [Finn H. Lauridsen]	443	<i>Lassen, Aksel og Ole Karup Pedersen:</i> Slægtens spor. [Niels Thomsen]	209
<i>Jørgensen, Carl Th.:</i> Forsvarsministeren, hvis mål var egen overflødigførelse. I hundredåret for typografen, provinsredaktøren og politikeren L. Rasmussens fødsel. [Vagn Dybdahl]	204	<i>Lassen, H. Hvenegaard:</i> De danske folkebibliotekers historie 1876–1940. [Finn H. Lauridsen]	326
<i>Jørgensen, Harald (udg.):</i> To ungdomsvenner. H. P. Hanssen – H. V. Clausen. En brevveksling. [H. P. Clausen]	73	<i>Lauritzen, Henry:</i> Dansk revy kavalkade. [Finn H. Lauridsen] .	220
<i>Jørgensen, Harald (udg.):</i> Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. [Vagn Dybdahl]	200	<i>Lebech, Mogens:</i> Danske købstæder for to hundrede år siden og i dag. Forudsætninger og tilstande i billeder og tekst. I–II. [Finn H. Lauridsen]	211
<i>Kaufmann, Th.:</i> Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet. [H. P. Clausen]	77	<i>Linvald, Axel:</i> Christian Frederik og Norge 1814. De store beslutninger mellem Kielfreden og Eidsvoldmødet, januar–februar. [H. P. Clausen]	196
<i>Kristensen, H. K.:</i> Gamle og sydvestjyske fiskerlejer. Et bidrag til vestkystfiskeriets historie. [Finn H. Lauridsen]	447	<i>Mogensen, Aage:</i> Soldaten og den tabte krig. [Finn H. Lauridsen]	316
<i>Kromann, Erik (udg.):</i> Danmarks		<i>Munch, Gert (red.):</i> K. K. Steincke – socialismens aristokrat. [Vagn Dybdahl]	205

<i>Munch, P.</i> : Erindringer 1914–18. [Troels Fink]	63	<i>Rasmussen, Poul (udg.)</i> : Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. [H. P. Clausen]	449
<i>Nielsen, Herluf</i> : Kronologi. [Vagn Dybdahl]	219	<i>Schepelern, H. D.</i> : 1864 i danske billeder. Katalog over mindeudstillingen på Frederiksborg i 1964. [Finn H. Lauridsen]	441
<i>Nissen, Henrik S.</i> og <i>Henning Poulsen</i> : På dansk friheds grund. Dansk ungdomssamvirke og De ældres råd 1940–45. [Vagn Dybdahl]	205	<i>Schepelern, H. D., Jørgen Paulsen</i> og <i>Povl Eller</i> : Omkring Frederiksborg slots brand 17. december 1859. [Finn H. Lauridsen] .	440
<i>Nørregård, Georg (udg.)</i> : Guvernør Edward Carstensens indberetninger fra Guinea 1842–50. [Finn H. Lauridsen]	439	<i>Schmidt, Børge (red.)</i> : Th. Stauning. Mennesket og politikeren. [Vagn Dybdahl]	318
<i>Nørrelykke-Christensen, C.</i> og <i>Jens Chr. Christensen</i> : Brydningstider. Træk af Sæbykredsens politiske historie 1848–1963. [Vagn Dybdahl]	315	<i>Skyum-Nielsen, Niels</i> : Kirkekampen i Danmark 1241–1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid. [Helge Paludan]	192
<i>Olsen, Gunnar (†)</i> : Kronborg vestre birk. Holbo herred fra oldtiden til vore dage. [Finn H. Lauridsen]	216	<i>Skyum-Nielsen, Niels</i> : Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maskering. [Troels Dahlerup] ...	310
<i>Parbøl, E. L.</i> : Jernbanerne i krigen 1864. [Finn H. Lauridsen] .	441	<i>Smidt, Peder H.</i> : Hverdag og fest. Vestslesvigske minder. [H. P. Clausen]	328
<i>Paulsen, H. Hejselbjerg</i> : Sønderjyds psalmesang 1717–1740. Fra Ægidius til Pontoppidan. En kirkehistorisk undersøgelse. [H. P. Clausen]	80	Statsrådets forhandlinger 1848–1863. VI. 7. juni 1854–30. august 1856. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. [H. P. Clausen]	315
<i>Petersen, Ellen Strange (red.)</i> : Kvinderne og valgretten. [Vagn Dybdahl]	442	<i>Steensberg, Axel (red.)</i> : Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede I–II. [Finn H. Lauridsen]	437
<i>Prange, Knud</i> : Heraldik og historie. [Vagn Dybdahl]	219	<i>Stemann, P. Chr. von</i> : En dansk embedsmands odysseé I–II. [Finn H. Lauridsen]	318
Pressehistoriske afhandlinger 1963 og 1964. Nr. 2 og 3. Udg. af Dansk pressehistorisk selskab. [Finn H. Lauridsen]	327	<i>Svensson, Bjørn</i> : Derfor gik det sådan 9. april. [Vagn Dybdahl] 443	
<i>Ramsing, H. U.</i> : Københavns ejendomme 1377–1728. Oversigt over skøder og adkomster. VIII. Købmager kvarter. Ved Albert Fabricius. [Finn H. Lauridsen] ..	78	<i>Sørensen, H. P. (red.)</i> : Fra folket de kom. [Vagn Dybdahl]	204
<i>Rasmussen, Knud (udg.)</i> : Lægdsruller ca. 1830–ca. 1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds. [H. P. Clausen]	449	<i>Thomsen, Niels</i> og <i>Harald Jørgensen</i> : Dansk pressemuseum og arkiv. [Finn H. Lauridsen]	79
<i>Rasmussen, Poul (udg.)</i> : Lensregnskaber og lensjordebøger. Silkeborg lens jordebog 1586. [Paul G. Ørberg]	330	<i>Trap, J. P.</i> : Danmark. 5. udg. VII, 2. Randers amt. – VIII, 2. Århus amt. [Vagn Dybdahl]	211
		Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, Publikationer fra 1954–63. [Paul G. Ørberg]	218

DEN UNGE BJØRNSEN OG DANSK POLITIK

STUDIER I SIGNALFEJDENS FORUDSÆTNINGER OG EFTERVIRKNINGER 1870–79

Af *Kristian Hvidt*.

Bjørnstjerne Bjørnson fik gennem sin digtning stor indflydelse i Danmark ikke alene litterært, men også politisk. Bibliotekar, cand. mag. Kristian Hvidt viser den gensidige påvirkning mellem det danske grundtvigske venstre og den unge Bjørnson med særligt henblik på den store strid om det dansk-tyske forhold, Signalfejden, som Bjørnson gav anledning til i efteråret 1872.

Imellem det litteraturhistoriske og den politiske historie ligger et område, der ofte er blevet stedmoderligt behandlet af historieforskningen, men som ikke desto mindre er af største betydning ved beskrivelsen af en periodes samfundsstruktur. Det er på dette »kulturpolitiske« felt, at dagens debat foregår og herfra, at kilderne til afgørende hovedstrømninger i kunst og politik udspringer. Der foregår utvivlsomt en gensidig påvirkning mellem det litterære og det politiske. Emnet for den følgende undersøgelse kan bidrage til at vise det betydningsfulde i dette samspil. Digteren Bjørnstjerne Bjørnsons deltagelse i dansk politik før 1879 gav således anledning til en vekselvirkning mellem ham og det danske venstreparti, der fik varige politiske og litterære følger. Undersøgelsen gør ikke krav på at give nye bidrag til Bjørnsons karakteristik, men stiler mere mod at vise den ikke helt uvæsentlige indflydelse, han kom til at udøve herhjemme på det politiske plan.

I et brev til Frede Bojsen karakteriserede Bjørnstjerne Bjørnson engang den danske venstrefører Christen Berg med ordene: »Når han kommer ind i en stue, er det, som hele Danmark kom sejrende«¹⁾ Det var utvivlsomt meget karakteristisk for Berg; men med de fornødne ændringer passede sætningen også på Bjørnson. Når Bjørnson kom til Danmark, var det, som hele Norges storslåede natur kom sejrende – der var en susen og en brusen omkring ham, blæst fra de norske fjelde, som helt tog vejret fra danskerne. At han selv var klar over, at hans udseende var som inkarnationen af hans hjemlands natur, fremgår af et brev fra 1872:

»Skulle jeg male mig selv, tog jeg et fjeldlandskab og indunder det en båd over fjorden i rygende storm, halvt sejl oppe . . .«²⁾

¹⁾ Brevet, der ivotrigt ikke kendes, er omtalt i Frede Bojsens politiske erindringer s. 127, fodnoten.

²⁾ Brytnings-år, breve fra B. B. 1871–78 utgitt av Halvdan Koht, bd. I s. XIII. Da Fr. Hegel, hvem ordene var rettet til, lod et sådant billede male, protesterede B.

Bjørnson følte sig helt hjemme i Danmark, og han modtoges her som en af den slags gæster, der medregnes blandt husets egne børn. Uendelig ofte møder man i hans breve hans patetiske kærlighedserklæringer: »Jeg ælsker Danmark!«³⁾, og han tilføjer i et brev fra 1865:

». . . fordi dets sag opflammer min kærlighed, dets dannelse adler og styrker den, den folkelige retning i kirke og skole begejstrer den«⁴⁾.

Gennem sine ophold i København i 1850'erne modtog Bjørnson en overordentlig stærk påvirkning fra den da rådende nationalliberale kultur i Danmark, en påvirkning, der både prægede hans første litterære værker og udstrålede fra hans virksomhed i Norge som politisk skribent og teaterleder. Det litterære liv og de intriger, der spandt sig om datidens teaterverden, var langt fra at kunne udfylde Bjørnsons virke-trang. Estetik i sig selv foragtede han – hans helt utrolige vitalitet og energi krævede indsats på alle de områder, han kom i kontakt med. Diskussion var for ham en livsbetingelse, en uundværlig stimulans og inspirationskilde for hans litterære frembringelser. Det politiske liv var lige en verden for Bjørnson. Her var noget at kæmpe for, en jordbund, hvori det væld af ideer og planer, som myldrede i hans rastløse fantasi, kunne gro.

Blev Bjørnson påvirket af sine ophold i Danmark, var det omvendte utvivlsomt også tilfældet. Bjørnsons majestætiske form, hans lyriske, men dog storladne fremstillingsevne både i skrift og tale, kunne ikke undgå at skabe en menighed omkring ham, som bragte hans ideer videre til større kredse. Når Bjørnson drog til felts for en af sine store ideer, var der en indre kraft og en overvældende storhed i hans agitation, der kan imponere og påvirke endnu i dag og endnu mere kunne det i samtiden. Med sit enestående talent som taler, en side af ham, som nutiden desværre ikke kan reproducere, kun forstå gennem datidens udsagn⁵⁾, havde Bjørnson et våben i hænde, der gjorde ham til en ganske vist til tider uberegnelig, men ganske betydelig faktor i det politiske liv. Den folkelige bevægelse i Danmark var stærkt modtagelig for de stormfulde og poetiske klange fra Bjørnsons lyre.

Bjørnsons litterære betydning i Danmark er velkendt; hans politiske indflydelse derimod er mindre kendt, og dog bør den ikke undervurderes. Ikke fordi han fik gennemført de konkrete ideer, han kæmpede for – de lå ofte uden for det realisable – men fordi han – hævet over den daglige

mod skyerne: »I mine udsigter i fremtiden og folkene har der aldrig været skyer«. Jvr. L. C. Nielsen: Fr. V. Hegel (1909) II s. 46.

³⁾ F. eks. Gro-tid. Breve fra B. B. 1857–70 utgitt av H. Koht (1912) I s. 232 og II s. 103.

⁴⁾ Gro-tid I s. LXIX. Citaterne er gengivet bogstavret efter originalerne. Fra ca. 1871–72 gik Bjørnson over fra store bogstaver og aa til den højskoleprægede retskrivning med små bogstaver og å.

⁵⁾ Henrik Pontoppidan var dog så uheldig, at han kom til at høre B. holde det samme foredrag to gange, med de samme dramatiske fagter og kunstpauser. En Vinterrejse (1920) s. 86 ff.

politikens smålighed, satte en idédebat igang, der fik betydelig indflydelse og som en slags katalysator skilte vandene i bestemte hovedstrømme. Der kunne være noget manisk over Bjørnsons færden, hans tale kunne præges af en lidt hul patos. Men følger man Bjørnsons udtalelser om dansk politik gennem hans breve, overraskes man gang på gang af den intuitive fremsynethed og realitetssans, der ofte lå bag den lyriske overflade. Hans deltagelse i dansk politik i halvfjerdserne, hvor han blev hovedpersonen i den s. k. Signalfejde, vil vise hans forståelse for de centrale problemer i tiden, »det, hvorm det gælder«, som han selv udtrykte det.

Bjørnstjerne Bjørnson kom første gang til København i efteråret 1856. Han levede her indtil juni 1857 på et mere end magert legat, men med righoldigt udbytte, da han kom i forbindelse med en kreds af danske kunstnere og litterater, Kr. Arentzen, Phillip Weilbach og først og fremmest Clemens Petersen, der netop var blevet J. L. Heibergs efterfølger som litterær anmelder ved Fædrelandet. Det var gennem Clemens Petersen, at han senere blev introduceret i den københavnske nationalliberale overklasse.

Imellem 1857 og 1859 forsøgte han at skabe sig en position i Norge, først som leder af Bergen teater og siden som medredaktør af Christiania-avisen Aftenbladet. Men trods hans succesrige litterære debut i 1857 med »Synnøve Solbakken« og »Mellem Slagene«, ville det lille lukkede, norske samfund ikke anerkende ham rigtigt og har vel sagtens også irriteret sig over hans trang til at råde og regere. Han skaffede sig i hvert fald mange uvenner i Christiania, og efter at have meddelt sine landsmænd i Bergensposten, at han ikke mere udholdt »den djævelsk prosaiske kvæleluft« i Norge⁶⁾, rejste han igen til København, hvor han bosatte sig et helt år, 1859–60. Hans litterære succes gav ham nu indpas overalt, hvor det dengang var værd at komme i København. Han kom til at stå den betydningsfulde Carl Ploug nær, talte ofte med C. C. Hall, blev husven hos fru Heiberg og dus med H. C. Andersen. Alle kappedes om at invitere den charmerende nordmand, der bragte friske pust ind i den københavnske inderkreds. I det slesvigske spørgsmål, der i disse år nærmede sig krisen og krigen, engagerede han sig naturligvis med liv og sjæl. Ligesom Henrik Ibsen forsøgte han i efteråret 1863 at begejstre sine landsmænd for Skandinavismen og få Norge til at stille sig solidarisk i krigen mod de tyske magter. Selv overvejede han at melde sig som frivillig, men, som han skriver i et brev 21. dec. 1863:

»Det synes mig så underligt at synge andre op til det, som man ikke selv vil gøre. Men man siger her, at jeg blot ville skyde mig selv og slet ingen fjender, da jeg ikke ser«⁷⁾.

⁶⁾ Gro-tid I s. LIII.

⁷⁾ Gro-tid II s. 108. B. var stærkt nærsynet. I juli 1870 brugte han de samme ord i et brev til A. F. Krieger. Friis: Det nordslesvigske Spørgsmål 1864–79, II (1925) s. 509.

Medens 1864 og særlig Norges forhold til krigen kom til at betyde en voldsom omvæltning i Henrik Ibsens tænkning og digtning, kom skuffelsen ikke direkte til at indvirke på Bjørnson. Han skriver dog til Fr. Hegel i oktober 1864:

»Der er gået noget i stykker for mig, hvorpå jeg før hvilede, og det nytter ikke alt det jeg lukker øjnene, ser syner, synger og besværges«⁸⁾.

En personlig tilknytning til Slesvig havde allerede før krigen bragt Bjørnson ind i debatten. Gennem sin hustru slægt kom han i nær forbindelse med Hilmar Finsen, byfoged i Sønderborg 1850–64, senere landshøvding på Island og iøvrigt indenrigsminister 1884–85. Under Bjørnsons store Italiensrejse 1860–62 var hans kone og børn bosat i Sønderborg, og selv boede han der i et par måneder omkring årsskiftet 1862–63⁹⁾.

Bjørnsons opfattelse af den danske politik før og under 1864-krigen var helt igennem præget af de nationalliberale kredse, hvori han dengang færdedes så hjemmevant. Lige som disse nærrede han en dyb mistilid til Christian IX, og denne antipati mod den danske konge skal have bidraget væsentligt til, at han blev republikaner – »Folkemagten« var for ham langt stærkere end kongemagten. Langt op i halvfjerdserne forfægtede Bjørnson sit republikanske syn¹⁰⁾.

Helt op til 1867–68 havde Bjørnson så afgjort følt sig langt mere som digter og teatermand end som politiker og folkelig profet. Men under sit ophold i København fra efteråret 1867 til sommeren 1868, den periode, som han selv kaldte »Fiskerjæntens tid«, kom en kaldelse til ham, en vækkelse, der fik ham til at kaste sig med al sin magt og kraft ud i agitation og kamp. Det var Grundtvigs sag, han nu påtog sig af alle kræfter. Grundtvigianismen var i og for sig ikke noget nyt for ham i 1876. Om sit forhold til Grundtvig skriver han senere i et brev til Georg Brandes:

»Grundtvig så jeg først, da han steg i land i Christiania ved studentermødet dér i 1852. Annen gang i København 56 i studenter-besøget på hjemfærden fra Upsala. Han gjorde et voldsomt indtryk ved sin storslagne, selvtillidsfulde måde at »spå« og tyde på! Kær vant jeg ham gæennem billedhugger Borch, mens jeg skrev Synnøve; men i forhold til ham og hans kom jeg først på Fiskerjæntens tid«¹¹⁾.

Mens Bjørnson før havde skrevet om grundtvigianismen med respekt og veneration, var han nu helt bjergtaget¹²⁾. Det var ikke de grundt-

⁸⁾ *ibid.* II s. 148. Om hans reaktion ved Dybbøls fald se s. st. II s. 117.

⁹⁾ August F. Schmidt: Bjørnson og Sønderborg: Edda 1948 s. 307–14.

¹⁰⁾ Gro-tid I s. LXI. Se også For Idé og Virkelighed 1872 bd. I s. 237 f.

¹¹⁾ Georg og Edv. Brandes: Brevveksling med nordiske Forfattere, udg. af Morten Borup, IV, 1. halvbind (1939) s. 115 (27. april 1880).

¹²⁾ Se f. eks. Gro-tid II s. 396.

vigske troessætninger, »de teologiske anstaltmagerier«, som han kaldte det, der interesserede ham¹³). Hans forhold til religionen på denne tid er meget rammende karakteriseret af hans nære ven fra disse år, Gotfred Rode, i et brev til Bjørnson fra januar 1872:

»Dit forhold til kristendommen er mere en stærk, stemningsfuld grebthed i øjeblikket end et personligt liv deri!«¹⁴).

Det var det menneskelige og folkelige i Grundtvigs ideer, som fængede – nøgleordet for ham var *Kristendomslivet*, et ord, der går igen i alle hans digte og artikler fra disse år¹⁵). At udbrede Grundtvigs tanker overalt blev hans store mission i disse år. Han holdt snesevis af foredrag og skrev en lang række artikler om ham. Han støttede med begejstring de første tilløb til en højskolebevægelse i Norge og var en flittig deltager, da Hermann Anker og hans venner åbnede højskolen Sagatun ved Hamar.

Det var egentlig kristendommen, der for alvor bragte Bjørnson ind på aktiv politik. »Kristen-livet blomstrer alene i et stærkt Folke-liv«, skrev han, og med folkeliv mente han politik, der skulle bringe den frihed i skole, kirke og ting, som var forudsætningen for et virkeligt kristenliv. »Politiken må gjøre et Gennembrud for alt det andet«¹⁶).

Bjørnson hørte til de ivrige skandinavister og havde deltaget i alle de store studentermøder i 1850'erne. Men helt op til 1866 følte han ikke noget egentligt tilknytningsforhold til Sverige rent bortset fra mindre venlige følelser over for landet, som statholderstriden havde vedligeholdt. Han manglede først og fremmest personlige kontakter i Sverige, hvad der vel var den vigtigste årsag til, at han i 1860 kunne skrive: »Jeg har ingen dannelse fælles med Sverige«¹⁷). Men i 1866 kom han på en foredragsturné til Stockholm, traf en række svenske politikere og blev begejstret for landet. Dermed var grundlaget skabt for hans kommende hovedidé: en genopvækkelse af Skandinavismen i Grundtvigs ånd, »et fælles kristendomsliv i Norden«. Skandinavismen var jo på det tidspunkt stærkt svækket, det var ikke let at få den løftet op over mindet om de bristede forhåbninger fra efteråret 1863. Her mente Bjørnson, at Grundtvigs folkelige bevægelse kunne løfte langt stærkere end den nationalliberale, der havde båret Skandinavismen før krigen.

I de første år efter 1866 var hans Skandinavisme i og for sig ganske upolitisk. Han forestillede sig blot et nordisk samarbejde på højskolens

¹³) Brytnings-år I s. 23.

¹⁴) Brevveksling mellem B. B. og ægteparret Rode er trykt i Tilskueren 1921 II s. 145–59, 232–52 og 377–98.

¹⁵) Se f. eks. kantaten til mindefesten 1872. Dagbladet 1872 nr. 247. Trykt i B. B.s Samlede Værker (Mindeutgave 1910) I s. 120.

¹⁶) Brytnings-år I s. XVII f., jvr. Brandesbrevene VI, 1 s. 88.

¹⁷) Gro-tid I s. LXIX.

område, der skulle bidrage til at vække de slumrende ånder¹⁸⁾. Han ville skabe en rejsning af folkeånden i de »tre nordiske republikker«, eller som han med en flot allegori slutter en af sine store artikler i et dansk tidsskrift:

»Folkeånden hedder den Herrens Engel, der nu kalder paa dig, og som støtter dig, naar du er træt og giver dig ind til Religionens Trøst igjen, hver Gang du tviler . . . han som bærer Folkenes Suk for Alfaderens Trone, og som kommer igjen med det Svar: vær trøstig!«¹⁹⁾.

Citatet, der er fra foråret 1872, viser også, hvordan den megen læsning af Grundtvigs værker havde påvirket Bjørnsons prosastil. Med den kolossale indflydelse, han øvede på den unge generation fra disse år, har han utvivlsomt bidraget væsentligt til at udbrede Grundtvigs ideer, ikke mindst i Norge og Sverige – og hvad Grundtvig kunne mangle som folkelig taler, det ejede Bjørnson til overflod.

Men når man følger Bjørnsons færden gennem hans breve og artikler på den anden side af 1870, ser man, hvordan hans opmærksomhed mere og mere bliver rettet mod det politiske. En række ydre og indre omstændigheder bidrog til at svække hans litterære produktivitet og føre ham ind i en rent politisk kamp, der kulminerede i hans tale ved vennemødet efter Grundtvigs begravelse i september 1872. Med ideen om at »ændre signaler« i forholdet til Tyskland havde Bjørnson fået en sag at kæmpe for, der ikke var en tilfældig flyvegrille, men en nøje overvejede plan, der blev ham en livssag. Signalfejden blev af afgørende betydning både for Bjørnson selv og for den grundtvigianske bevægelse i Danmark, og det kan derfor være af største interesse at følge forudsætningerne for fejden, hvordan forskellige gensidige påvirkninger fører Bjørnson ind på sporet af det brændende problem.

Skønt Bjørnson opholdt sig i Danmark hele vinteren 1867–68, spores hans præg på dansk kulturliv næppe i årene mellem 1866 og 70. Han helligede sig i disse år først og fremmest sit eget lands politik og kulturliv og skrev myreflittigt dels på dramaerne »Halte-Hulda« og »Sigurd Jorsalfar«, dels det episke digt »Arnljot Gelline« samt den folkelige fortælling, »Fiskerjænten«. Sin trang til kamp og diskussion fik han udløsning for i norsk politik, der i disse år tilspidsedes under indtryk af det kommende norske venstre under Johan Sverdrups ledelse. Bjørnson havde sat sig som opgave at tjene Sverdrup som pennefører og blev derfor i marts 1866 politisk redaktør af »Norsk Folkeblad« sammen med advokaten Bernhard Dunker. Med voldsom kraft førte han an i agitationen mod ministeriet Stang og opildnede Sverdrup til at stille sig i spidsen for et stormløb mod regeringen i Stortinget. Jo mere storm og blæst der stod om politik, jo stærkere og magtfuldere blev Bjørnsons

¹⁸⁾ *ibid.* II s. 290.

¹⁹⁾ For Idé og Virkelighed, 1872 bd. I s. 243.

agitation. »Jeg ved ikke, om jeg hører til begyndelsernes mænd; til krisernes hører jeg i hvert fald«, skrev han engang til Gotfred Rode²⁰). Så meget mere skuffet blev han, når krisen fadede ud uden resultat ligesom den ministerstorm, som Sverdrup forsøgte sig med i begyndelsen af 1871. I skuffelse over det manglende resultat frasagde han sig stillingen som redaktør af »Norsk Folkeblad«, og fra dette tidspunkt vendte han sin opmærksomhed mod dansk politik, der på samme tid var ved at antage kriseagtig karakter.

Bjørnsons politiske forbindelse med Danmark indtil dette tidspunkt indskrænkede sig til bekendtskabet med Carl Ploug. Afgørende for hans videre udvikling blev det, at det efter hans ophold i København i 1867–68 kom til et brud med Ploug og hans kreds. Bjørnson reagerede mod snæverheden i den nationalliberale »dannelse«, som han tidligere havde følt sig så vel iblandt. Den bibragte ham nu den samme »djævelsk prosaiske kvæleluft«, som i sin tid havde drevet ham fra Norge. Alleerede før hans ophold hernede kan man mærke hans irritation over »Københavnriet«, et begreb, som han siden brugte som skældsord mod sine tidligere venner²¹). I et brev til Clemens Petersen fra august 1867 skriver han:

»I komme i Danmark aldrig ud over Eders Sagen uvedkommende Hensyn til Rang, Alder, Vane, Bekendtskab, Snak, – I blive et gammelt Land, som evig forsøge at bringe Nyt ind, – men kun for at lade det dø i det Gamle eller selv strax blive gammelt. I tabe Slag og Lande paa dette, I tabe hele Livets Friskhed, men I blive troligt ved«²²).

Det ærgrede ham særligt, at den nationalliberale kreds ikke havde nogen virkelig forståelse for grundtvigianismen og for den folkelige sag. Omvendt mødte Ploug, fru Heiberg og de øvrige i kredsen ham også med kulde, når Bjørnson hengav sig i begejstrede talestrømme om »Kristendomslivet«. Derfor nærmede han sig i disse år mere og mere kredsen omkring Rasmus Nielsen, universitetets professor i filosofi siden 1841, der under indtryk af den hidsige diskussion mellem ham og Martensen i 1860'erne om tro og viden nærmede sig Grundtvigs opfattelse. Særlig kom Bjørnson i nær forbindelse med litteraten Rudolf Schmidt, Rasmus Niensens elev. Sammen med disse to grundlagde han i 1869 tidskriftet »For Idé og Virkelighed«, et udmærket skrift, der i de kommende år blev Bjørnsons talerør i Danmark.

Til et »offentligt« brud med Carl Ploug kom det først for alvor i 1871²³). I »Fædrelandet« skrev Ploug en række artikler, der reducerede Bjørnson til nul og nix. Ploug kaldte ham »en politisk Don Quixote«, en

²⁰) Brytnings-år I s. 41, jvr. I s. 64.

²¹) Se f. eks. Gro-tid II s. 332.

²²) Gro-tid II s. 225.

²³) De havde dog haft et sammenstød under kirkemødet i Christiania i sommeren 1869. Se Stig Bredstrup: J. H. Monrad (1927) s. 42 f.

»Karnevals Figur« med en »Maske af Affectation og Skryderi, hvormed han bedækker sin Uvidenhed og Letsindighed«²⁴). Bjørnson svarede i en stor artikel, »Nogle Ord til Ungdommen« i februar 1872, der imødegik Plougs grove og personlige angreb i en langt mere human og saglig tone, end man kunne vente det af den temperamentsfulde nordmand²⁵). Til gengæld oprullede han i artiklen sit program for den »politiske grundtvigianisme« og for den kommende fælles rejsning af de nordiske landes venstrepartier. Artiklen er skrevet med en lyrisk patos og en overbevisningskraft, der må have gjort et langt større og mere vindende indtryk end Plougs perfide artikler i »Fædrelandet«.

Bjørnsons kritiske stemning mod Danmark, der især kom til udtryk i vinteren 1871–72, stammede også fra andre forhold end fra striden med Carl Ploug. En ikke uvæsentlig årsag var den ublide medfart, hans teaterstykker fik på Det kgl. Teater i København. Bjørnson havde indsendt sine skuespil til direktionen, efterhånden som han fuldførte dem; men de var et for et blevet pure forkastet af teaterledelsen. Bjørnson bar det med fatning med »Mellem Slagene«, »Halte-Hulda«, »Kong Sverre« og »Sigurd Slembe«. Men da hans sidste drama, »Sigurd Jorsalfar«, i februar 1872 også blev refuseret, løb bægeret over, og han udøste i en række breve sin vrede og bitterhed over »Københavnriet« og svor en dyr ed på, at han aldrig ville have sine stykker, der havde stor succes i Norge, opført i København²⁶).

Blandt de sager, der mest optændte Bjørnson i årene efter 1870, var den islandske. Han havde mange tilknytningspunkter til dette land. Dels var den unge Bjørnson stærkt påvirket af de islandske sagaers stil og form, dels havde han personlig kontakt med styret deroppe gennem den førnævnte Hilmar Finsen, der efter krigen 1864 var blevet landshøvding, og med hvem Bjørnson vedligeholdte en livlig brevveksling. Men navnlig følte han en retfærdig harme over, at Danmark trods givne løfter ikke ville give Island en selvstændig, fri forfatning. Efter nedlæggelsen i året 1800 var Altinget blevet genoprettet i 1843, men fik kun rådgivende myndighed på linie med de daværende stænderforsamlinger i Danmark. Ved enevældens fald i Danmark blev der lovet Island en ny forfatning med lovgivende myndighed²⁷); men trods forhandlinger i 1851 og senere i halvtredserne blev denne ikke gennemført, og den

²⁴) Brytnings-år I s. XXXIII. Et omfattende referat af fejden ml. Bjørnson og Ploug findes i L. Nyegård: Vilh. Birkedal bd. 3 (1912) s. 40 ff.

²⁵) For Idé og Virkelighed, 1872, I s. 217 ff. Artiklen vakte stor opsigt. Da den udkom, skrev den altid lidt kyniske Rud. Schmidt til B.: Den stakkels Gotfred Rode gaar omkring og nisser i Bukserne, hvad hans Frue gjør, veed jeg ikke: Skjørterne skjule«. Utrykt brev 6. april 72. For udlån af en række afskrifter fra Bjørnson-arkivet i Oslo takker jeg bibliotekar Torben Nielsen, Det kgl. Bibl.

²⁶) Brytnings-tid I s. 92 og 96.

²⁷) Kgl. resolution af 23. september 1848.

danske konge var således enevældig på Island lige til forfatningsreformen 1874. Det, der blev den umiddelbare anledning til, at Bjørnson brusede op over forholdet og gjorde det til en af sine hjertesager var, at forfatningsspørgsmålet i 1869–70 blev taget op i den danske rigsdag. Det var Orla Lehmann, som bragte det på bane og foranledigede et forslag fremsat i landstinget²⁸). Forslaget nåede kun til 1. behandling, og forhandlingerne både i salen og i pressen viste en vis forbeholdenhed fra alle kredse imod at give en virkelig fri forfatning²⁹). I den følgende samling gennemførtes ganske vist en lov om Islands forfatningsmæssige stilling til Danmark, som dog ikke ændrede afgørende i Altingets manglende lovgivningsret³⁰). Bjørnson havde måske ikke nogen dybere forståelse for det meget komplicerede spørgsmål, men for ham synes hovedsagen i det islandske forfatningsspørgsmål nok så meget at have været, at det afslørede hulheden i dansk frihedsbegejstring og Skandinavisme³¹). I februar 1872 skrev han til Margrethe Rode:

»Island er den bedste smørprøver på dansk skandinavisme, friheds-sind, folke-følelse, som kan opfindes . . . Herregud, om også Islands krav synes strenge, hvad gør det, når man derved kan reparere en smule på århundrederes mishandling, som har kommet Danmark selv til gode, direkte og indirekte. Men har jeg sét en eneste dansk stemme løfte sig for Island? Nej!!!!!!«³²).

Her var altså endnu et moment til modvilje mod hans »ælskede Danmark«; det der smertede ham mest var, at også grundtvigianske politikere accepterede den danske regerings afvisende holdning over for islændingenes frihedskrav – kredsen omkring Grundtvig kunne altså i virkeligheden ikke være mere frihedselskende og nordisk sindet end de nationalliberale, som han netop havde brudt med.

Intet kunne være mere stimulerende for Bjørnsons handlekraft end modstand og skuffelser, sådan som han i disse år mødte dem fra Danmark. Bruddet med »Københavnriet«, den islandske sag og hans nederlag på Det kgl. Teater fik den unge kæmpe til at blæse i luren og mane til kamp, og hans allierede skulle være de grundtvigianske venstrepartier i de tre nordiske lande – og de modtog denne Nordens skjald med åbne arme.

Da Det forenede venstre dannedes i sommeren 1870, havde Bjørnson ikke nogen egentlig forbindelse med dets ledende personligheder. Men

²⁸) Jvr. hans piece fra 1869: »Den islandske Forfatningssag i Landstinget«.

²⁹) Sagen blev standset i landstinget med en dagsorden. Landstingstid. 1869–70 sp. 848.

³⁰) Lov af 2. jan. 1871. Lovtidende 1871 s. 1. Spørgsmålet løstes først ved forfatningsloven af 3. januar 1874.

³¹) I marts 1870 begyndte B. en voldsom agitation i Norsk Folkeblad, hvori han bl. a. truede med, at Norge ville få Island over til sig mod løfter om forfatningsfrihed. Under den tysk-franske krig samme år lod han sagen fare af hensyn til Danmarks udsatte stilling. Men i efteråret 1871 tog han den atter op, og det var på dette spørgsmål, at han kom i den voldsomme strid med Carl Ploug. Brytnings-år I s. XXXVIII.

³²) Brytnings-år I s. 7.

den følgende sommer sluttedes kontakten, og mellemmanden her var antagelig den unge folketingsmand Frede Bojsen, den senere leder af det moderate venstre. Bojsen havde meget nær tilknytning til Norge og opholdt sig ofte deroppe. Hans moder var norsk født, og igennem sit ægteskab med Karen Anker og hans søsters med dennes broder, højskolemanden Herman Anker på Sagatun, kom han allerede omkring 1863 i kontakt med Bjørnson, som fandt, at Bojsen var »en prægtig mand«³³). I sommeren 1871 mødtes de igen, og Bojsen benyttede her lejligheden til at foreslå, at Bjørnson og det nye danske venstre »mätte, burde og kunne arbejde mere sammen, hvilket Bjørnson greb med megen iver«³⁴).

Bojsens opfordring kom mere end belejligt for Bjørnson, der netop var begyndt sin avispolemik med Ploug i Fædrelandet. I første omgang aftaltes det, at Norsk Folkeblad og Sofus Høgsbro's Dansk Folketidende, på det tidspunkt det grundtvigianske venstres vigtigste presseorgan, skulle udveksle korrespondenter og holde sine læsere à jour med venstres kamp i de respektive lande. Bjørnson blev derfor henvist til Høgsbro, til hvem han omgående skrev³⁵). Frede Bojsen skrev også til Høgsbro, bad ham indtrængende om at give så megen plads i Folketidende som muligt til Bjørnsons artikler, og slutter:

»Foreløbig gør De en god gerning ved at slutte forbindelsen rigtig nøje med Bjørnson – han skal komme til at høre vor sag til med hud og hår, og han er en brav kæmpe . . .«³⁶).

Formaningen var for så vidt overflødig, som Høgsbro hurtigt sluttede et varmt venskab og førte en intens korrespondance med Bjørnson. De to blev nære kampfæller i de følgende år – et noget uens par at se til: den lille trinde Høgsbro med det nissemandsagtige hoved kronet af en sort kalot ved siden af den kæmpemæssige Bjørnson med det smukke, kraftfulde ansigt og den flyvende hårmanke. Selv Høgsbro kunne se komikken, da Bjørnson, første gang han så Høgsbro, slog ham på skulderen og kaldte ham »en stovt karl«³⁷).

To måneder senere traf Bjørnson en ny kampfælle, der fik en overordentlig betydning for den videre udvikling ikke mindst i Danmark, og som kom til at udøve en meget væsentlig indflydelse på Bjørnson. Det var redaktøren af Gøteborg Handels- og Sjøfartstidning, S. A.

³³) Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser bd. 3 s. 61.

³⁴) Bojsen til Høgsbro 19. september 1871. Høgsbros Breve og Dagbøger I (1923) s. 245.

³⁵) Harald Holm, Høgsbros svigersøn, blev korrespondent til Norsk Folkeblad og fortsatte hermed helt op i halvfemserne.

³⁶) Høgsbro I s. 241 (15. august 1871). Senere (maj 1872) fortalte Bjørnson, at han, inden han begyndte at læse Folketidende, gik rundt i den tro, at Høgsbro var »noget nær en kæltrung«. Brytnings-år I s. 101.

³⁷) Høgsbro I s. 245. Udhævelsen er Bojsens egen. (19. september 1871).

³⁸) Høgsbro til sin hustru, I s. 252 (26. juli 1872).

Hedlund. Hedlund, hvem han traf på en foredragsturné i Sverige i november 1871, havde ligesom Bjørnson netop brudt med »intelligensen« og havde sluttet forbindelse med det svenske venstre, Lantmannapartiet, oprettet 1867. De var således i samme situation, og særlig begejstredes Bjørnson ved mødet, fordi han gennem Hedlund havde fået kontakt med det tredje venstreparti i Norden, Sveriges, som han hidtil havde manglet føling med³⁸). Lantmannapartiet havde lige som det danske og norske venstre al støtte behov under dets kamp i disse år om forsvarsvæsenet og for ophævelsen af det gamle »Inddelingsværk«. Hedlund forstod om nogen at opflamme Bjørnson til handling³⁹). Nu var muligheden der for det storslåede nordiske fremstød for folkefrihed og grundtvigianisme, eller som han selv så prægtigt udtrykte det i »Nogle Ord til Ungdommen« fra samme tid:

»For mig er det, som roptes der paa Norden nu, som sees vore Tinder i Sollys over Uvejret, der tordnene drager hen over Dalene«⁴⁰).

Bjørnson handlede, medens han endnu var varm af mange dages samtaler med Hedlund. Endnu inden han havde forladt Gøteborg, skrev han til Høgsbro og N. J. Termansen og indkaldte dem til et mægtigt møde af »Demokratiet i Norden«, som han havde fået ideen til, og som skulle finde sted i Norge den følgende sommer⁴¹). I lyriske vendinger foreholdt han dem mødets betydning:

»Gud alene ved, hvad der kan komme ud af dette. Bevægelsen er for stor, ansvaret for uhyre, til at vi ikke skulle prøve på at samle folkeviljen i et ordnet løb til at blive et folk«⁴²).

Høgsbro har sikkert gnedet sit skæg med en betænkelig mine, da han modtog Bjørnsons brev. Især når Bjørnson insisterede på, at Danmark foruden ved Berg og Bojsen også skulle være repræsenteret ved Lars Bjørnbak og – Poul Geleff; Bjørnson prøvede med sin begejstringsbølge at indblæse en tolerancens ånd i det danske venstre, som var fremmed for det kun et år gamle parti.

Bjørnson havde ganske tydeligt taget munden for fuld – han blev mødt af en tydelig passivitet fra de danske politikere, der skulle deltage i det storslåede møde. Han gav dog ikke op, men lagde fortsat detailplaner – Hedlund skulle tale ved mødet om forsvarssagen (almenvæb-

³⁸) Hedlund stod dog ikke selv i partiet, men tilsluttede sig det i princippet.

³⁹) Om B. B.s begejstring se brevet til hustruen fra dagen efter mødet med H., 21. november 1872 i: Breve til Karoline utgitt av Dagny Sautreau (Oslo 1957) s. 178, jvr. brevet til Høgsbro maj 1872. Brytnings-år I s. 101.

⁴⁰) For Idé og Virkelighed 1872 I s. 242.

⁴¹) Ideen til et sådant »nordisk råd« var vel oprindelig Sverdrups, som allerede i 1860 havde rettet en sådan opfordring til Ploug, der dog afviste den. H. Koht: Johan Sverdrup (1918) I s. 335.

⁴²) Brytnings-år I s. 51 (28. november 1871).

ning), Christopher Bruun om »dannelsen« (højskolebevægelsen) og Christen Berg om kirken (kirkens udsondring fra staten) – de tre hovedpunkter i det program, han i februar 1872 oprullede i »Nogle Ord til Ungdommen«⁴³).

Efterhånden som man nærmede sig juni 1872, terminen for hans møde, og venstreførerne hverken i Norge eller Danmark kom ud af busken, blev Bjørnson mere og mere skuffet og forbitret. Men lige meget hvor meget han tiggede og bad, skrev og telegraferede – han måtte opgive den herlige plan⁴⁴). Helt forgæves havde han dog ikke arbejdet, for det lykkedes ham at få Hedlund og Høgsbro op til Norge for at deltage i en fest for Johan Sverdrup i Hamar i slutningen af juli 1872⁴⁵). Ved sin ovenud storslåede og festlige fremtræden bidrog Bjørnson til at gøre festen til en stor succes. Når mødet mellem de tre venstrepolitikere senere gik under navnet »Tre-kejser-mødet«⁴⁶), skyldtes det utvivlsomt, at Bjørnson straks gjorde Hedlund og Høgsbro til høvdinge over deres landes venstrepartier, hvad vel i nogen grad var en overdrivelse, men desto mere bidrog til at kaste glans over festens genstand, Sverdrup.

Men Bjørnson havde i hvert fald opnået, at de nordiske folkepartier var kommet i personlig kontakt. De tre politikere, Sverdrup, Hedlund og Høgsbro sluttede venskab, blev dus og korresponderede i de følgende år uden Bjørnson som mellemmand. Høgsbro var dog ikke blind for de andres fejl – særlig fandt han, at Hedlund burde være mindre lyriker og mere politiker⁴⁷).

Men Tre-kejser-mødet fik også andre konsekvenser; det gav stødet til en udviklingsrække, som førte til Signal-talen og den følgende fejde. Sagen var, at Hedlund ikke var persona grata i Danmark. Det var en kendt sag, at han både i 1864 og 1870 havde skrevet udpræget pro-tysk i sit blad og havde advaret stærkt mod skandinavisk hjælp til Danmark.

Spørgsmålet om Danmarks forhold til Tyskland var særdeles ømtåleligt i datidens Danmark. Med nederlaget i 1864 i friskeste erindring vedligeholdtes som naturligt var en ganske overordentlig modvilje mod alt tysk, og især mod det preussiske styre. Nationalismen i Danmark fik en voldsom opblomstring under indtryk af den stærke militarisme og ekspansionstrang, der udstrålede fra Bismarcks Preussen. Men det, der især evigt og altid spøjede i alle danskes tanker i disse år, var spørgsmålet om, hvordan danskheden i det nu tyske Nordtyskland kunne »ud-

⁴³) *ibid.* I s. 102.

⁴⁴) Brytnings-år I s. 85, 100, 105 og s. 108. Høgsbro I s. 246 og 247.

⁴⁵) Høgsbro har morsomt skildret mødet i breve til hustruen. Høgsbro I s. 251–54.

⁴⁶) Brytnings-år I s. XXXV.

⁴⁷) Høgsbro til Termansen 30. august 1872. Høgsbro I s. 257. Bjørnson så også dette: »Hedlund er vistnok et intryks-menneske, en elskelig lyriker ...«. Brytnings-år I s. 101 (maj 1872).

fries« fra det fremmede åg. Man følte en stærk forpligtelse over for mindretallet syd for grænsen, som man syntes, Danmark havde svigtet. Men der var ikke helt enighed om, hvordan Wienerfreden skulle kunne omstødes eller revideres. Inden for den kreds af konservative, der omgav regeringen, var man kun få måneder efter Wienerfreden indstillet på at vende den glatte side ud og genoptage forhandlinger med Bismarck om en grænserevision. Men om de forhandlinger, der førtes i de følgende år gennem udenrigsministeriet, fik offentligheden i Danmark kun fjerne og utydelige rygter at vide. I den store offentlighed i Danmark var det fjendtlige forhold af en sådan karakter, at forhandlinger blev betragtet som en umulighed, ja som en slags forræderi mod den danske nationalfølelse. I stedet håbede man på en ny krigerisk løsning, en krig mellem Frankrig og Tyskland, som kunne forudsiges med ret stor sikkerhed allerede fra 1866. Man troede på styrken i Napoleon III's kejserdømme trods tidligere års prestigetab og ventede, at nemesisis skulle ramme det hybrisgrebne Preussen. Når »skæbnens vilje« således var sket fyldest, ville timen være kommen, hvor Slesvig atter kunne blive dansk.

Stemningen i Danmark i juli 1870 og de farlige begivenheder i København, der nær havde ført landet ind i en ny krig mod Tyskland, er kendt i detaljer gennem Aage Friis' fremstilling^{47A}). De ivrigste for at gå aktivt ind i krigen var utvivlsomt de nationalliberale og dele af det grundtvigianske venstre, to grupper, som nationalt set havde så mange lighedspunkter, at grænsen mellem dem endnu var flydende. Også Bjørnson hørte til dem, der ivrede for alliancen med Frankrig. Han var på den tid stærkt optaget af Sverdrups kamp mod det norske ministerium; men ved krigsudbruddet lod han alt andet falde for i Norsk Folkeblad at opflamme nordmændene til at hjælpe Danmark aktivt i dette ny forsøg på at genvinde Slesvig, som han betragtede som hele Nordens pligt at kæmpe for⁴⁸). I et højst melodramatisk brev til A. F. Krieger 20. juli 1870 spørger Bjørnson, om Danmark vil modtage tre troppekorps, som han personligt vil organisere blandt de norske studenter. Fem dage senere melder han, at nu har han afsendt »tropperne«, – een soldat, nemlig den senere højskoleforstander Christopher Bruun, som Bjørnson i sin begejstring bad Krieger fremvise for fru Heiberg – »om blot hans ædle hoved, der ligner mere et Kristus-hoved end noget andet, jeg har set«!⁴⁹).

Nyheden om de overvældende tyske sejre i krigen blev for Bjørnson

^{47A}) Friis: Danmark ved Krigsudbruddet 1870 (1923).

⁴⁸) Bjørnsonstudier 1911. Småskrifter fra det litteraturhistoriske seminar. Udgivet av G. Gran. 1911 s. 323.

⁴⁹) Aage Friis: Det nordslesvigske Spørgsmål 1864–79, II (1925) s. 509 og 554. – Bruun blev indsat i Frede Bojsens kompagni og trænet i Remingtonexercits. Frede Bojsens politiske erindringer (1963) s. 48.

som for hele Danmarks befolkning et virkelig hårdt slag. Med sin intuitive stemningsfølelse tolkede han bedre end nogen den trykkende stemning, der i disse efterårsmåneder 1870 beherskede alle kredse i Danmark. Han udtrykte den så smukt i en prolog ved åbningen af teatret i Christiania få dage efter Sedanslaget:

»Den første dåd nu efter nederlaget,
der tog vor tryghed og vor falske tro,
må være den: at nedslå hos os selv
hver fejl forhåbning og at vedstå åbent:
stor, stor er faren – og vor evne fattig«⁵⁰).

Når Bjørnson i de hektiske julidage ivrede for en dansk-fransk alliance, var det under indflydelse af den herskende stemning i Danmark og Norge – ikke af den samme begejstring for Frankrig og alt, hvad der var fransk, som var så almindelig i Danmark den gang; han så blot i øjeblikket en chance for at genvinde Slesvig. Frankrig havde altid budt ham imod. Han blev frastødt af det franske åndsliv, dets hang til estetik for estetikens skyld. »Schöntuerei« er et udtryk, som han i disse år bruger igen og igen som skældsord mod sine modstandere. Det protestantiske Tyskland med dets effektivitet, dets energi og sædelige alvor måtte stå hans hjerte langt nærmere. Nogen egentlig begejstring for Tyskland kan man dog ikke spore i hans breve og artikler, førend han i 1872 kastede sig ud i Signalfejden. Derimod kan man interessant nok konstatere, at han allerede på et tidligt tidspunkt har haft forståelse for, at danskernes tro på Frankrig som Danmarks støtte og Preussens bane-mand beroede på en illusion, og at løsningen før eller siden måtte blive en eller anden form for tilslutning til Tyskland. Han skriver nemlig i et brev til sin gamle ven fra Sønderborg, Hilmar Finsen, i september 1867:

»Haabet til Frankrig tror jeg i enhver Henseende er en Chimære, som betaales med det Modsatte af Indrømmelse fra Preussens Side. Danmarks egen Stilling, dets Forbindelse med Norden, vejer meget mere; thi Preussen ved, som vi alle, at Faren kommer fra Rusland og at Norden og det har samme interesser . . . Vi trænger til Preussens Alliance, og det trænger til vor, ikke for imorgen eller iovermorgen, men for Evigheden . . .

Se, dette er ikke Luftkasteller, og jeg tror Ordningen kommer fra Slesvig af og til det Sidste i Foreningsanliggendet, det Ene efter det Andet«⁵¹).

Luftkasteller var det jo unægtelig, men hans skepsis over for håbet til Frankrig må jo siges at være forudseende, især da den er udtrykt på en tid, da kun meget få kunne gennemskue hulheden i det strålende

⁵⁰) Brytnings-år I s. XXXVI.

⁵¹) Gro-tid II s. 229 f. I oktober 1872 skriver han: »Allerede i 1868 gik det op for mig . . . For denne Opfatning stred jeg samme Aar meget i Danmark. Bl. a. i »Nordisk Samfund«. B. B.'s Artikler og Taler I s. 372.

kejserdømme. I de følgende år mærker man ikke noget til dette synspunkt fra Bjørnson, andre ting optog ham i disse år. Men der er en pas-sus i et af hans breve, der viser, at han allerede fra et tidligt tidspunkt har været under påvirkning af sin nærmeste politiske ven, Johan Sverdrup.

I sine politiske erindringer skriver Frede Bojsen, der kendte Sverdrup meget indgående, at denne havde meget til fælles med vor hjemlige noget ældre venstrefører, Balthasar Christensen. Bl. a. havde de begge en meget rummelig politisk fantasi. De tumlede altid med mægtige europæiske projekter, arrangerede Europas stater i nye, imaginære konstellationer, hvori Norden naturligvis skulle spille en integrerende rolle⁵²). Der er grund til at antage, at ideen om den pangermanske koalition mod slaverne oprindeligt var fostret i Sverdrups hjerne og derfra videregivet til Bjørnson, der dog i begyndelsen antagelig har stillet sig passivt til den. I et brev til den norske højskolelærer og forfatter Kristoffer Janson fra december 1869 skriver Bjørnson:

»Baglæns skal jeg svare dig paa dit kjere Brev. Altsaa: 1) Sverdrup. Han mener Pan-germanismen som Endepunkt, og ikke engang Skandinavismen som Gjennemgangsled hertil«⁵³).

Desværre kendes Jansons brev ikke. Men det fremgår i hvert fald, at Sverdrup allerede dengang har forkyndt sit storlinede syn. Når Bjørnson imidlertid ikke da henfaldt i begejstring for ideen, der ellers måtte tale til en bjørnsonsk fantasi, skyldtes det, som det står i samme brev:

Ingen skal fæste sig for meget ved, hvad han [Sverdrup] mener i dag; thi han kan ændre det imorgen.«

Senere hedder det med en glimrende karakteristik af Sverdrup:

»Han tager det *idag Brugbare* og staar paa det. Nu gaar Benene da engang imellem helt igjennem; han drager dem op igen og staar længe varligere paa den Skorpe, Omstændighederne har givet ham til provisorisk Grund . . .der har du Aarsagen til hans Ustøhed i dette store, hans lidenskabelige Energi udi det Mindre, hans brændende Overbevisning i Øjeblikket.«

Det, der tændte gnisten i Bjørnsons pangermanske begejstring var mødet med S. A. Hedlund i efteråret 1871. Hos svenskeren mødte han en ny udenrigspolitisk problemstilling. Sveriges indgroede skræk for Rusland havde længe gjort sig gældende og stillet politikerne i et mere forsonligt forhold til Tyskland. Skandinavismen og de slesvigske krige havde i visse kredse ændret denne opfattelse; men netop hos Hedlund fandt Bjørnson den rene, traditionsprægede svenske opfattelse af, hvad der var Sveriges virkelige interesse i udenrigspolitik. »Tyskland er vor

⁵²) Frede Bojsens politiske erindringer s. 113, jvr. s. 49.

⁵³) Gro-tid II s. 336.

naturlige ven og bundsforvant«, havde han skrevet i 1864, og det mente han endnu i 1871⁵⁴). De toner, Bjørnson havde hørt klinge i lang tid fra Sverdrup, blev nu gentaget for ham af Hedlund. Men medens Sverdrup som nævnt var lidt af en fantast, i hvert fald hvad det udenrigspolitiske angik, fik Bjørnson hos Hedlund ganske kontante argumenter til støtte. Hvad der særlig må have gjort indtryk på ham, var de aspekter, som det slesvigske spørgsmål fik under et eventuelt tysk-nordisk forbund. Kri-gen 1870–71 havde jo lukket de sidste muligheder for en krigerisk lø-sning til Danmarks fordel, og den eneste chance for en generhvervelse af de dansksindede områder måtte derfor ske ad fredelig vej, og det kræ-vede et tilsvarende fredeligt forhold til Tyskland.

Det synes sandsynligt, at det er Bjørnson, der først offentligt har lan-ceret udtrykket pangermanisme, i hvert fald i Norden⁵⁵). Udtrykket var naturligvis opstået i analogi med ordet panslavisme, en bevægelse, der netop i disse år fejrede sine største triumfer under Ruslands ægide, bl. a. ved den store alslaviske kongres i Moskva 1867. I Vesteuropa skabte disse tilløb en del ængstelse, og tanken om en tilsvarende samling af de såkaldte goto-germanske stammer var derfor en naturlig følge.

En ikke uvæsentlig faktor for Bjørnson kunne det være, at Grundtvig flere gange i løbet af sit liv havde udtalt sig om en europæisk konstellation, der kunne minde stærkt om pangermanismen, omend med den væsentlige forskel, at Grundtvig betragtede England som »hovedet for hele den gothiske stormagt«⁵⁶). Bjørnson kan umulig have været uvi-dende herom. Det nationale, racebevidstheden om man vil, spillede en væsentlig rolle i Bjørnsons tanker. Han kom her til at gennemgå en ud-vikling parallelt med den noget ældre norske digter Henrik Wergeland, med hvem han ofte er blevet sammenlignet. – Bjørnson førtes fra sit norsk-nationale udgangspunkt til Skandinavismen og fra denne igen ud i pangermanismen. Det var, som om hans synsfelt arbejdede sig ud i en stadig videre horisont, mod en kosmopolitisk tankegang. Udviklingen må antages at hænge sammen med den berømmelse som digter, som Bjørnson efterhånden erhvervede i stadig større dele af Europa. Når han tredive år senere tog fredsbevægelsen op, en idé med endnu mere kosmopolitisk målsætning end pangermanismen, var det en logisk fort-sættelse af denne udvikling⁵⁷).

Tre-kejser-mødet i Hamar i sommeren 1872 førte til en heftig avispole-mik i de københavnske blade. Pressekrigen mellem partierne var i for-vejen på et højdepunkt, idet der skulle være folketingsvalg den 20. sep-

⁵⁴) Dansk Folketidende 1872 s. 142.

⁵⁵) Se dr. Gudmund Schüttes artikel om panslavisme i Salmonsens 2. udg. bd. XVIII.

⁵⁶) H. Brun: Grundtvigs Levnedsløb II s. 188 f., s. 804 fodnoten. Kirkehistoriske sam-linger 7. rk. 2. bd. (1954–56) s. 96.

⁵⁷) Se herom Astrid Finstrand: Bjørnson og fredssaken inntil 1900, (Oslo) 1948.

tember samme år, og valgkampagnen var i fuld gang. Det begyndte med, at »Dagbladet«, C. St. A. Billes organ, rettede et stærkt angreb på Sofus Høgsbro, fordi han ville vise sig offentligt sammen med »tyskerven-
nen« S. A. Hedlund. Det blev ikke Høgsbro, men derimod Hedlund selv, der svarede på angrebet nogle dage senere, idet han ved citater fra sin Gøteborg-avis ville påpege, hvordan han i 1864 havde haft sin fulde sympati på Danmarks side, men ud fra svensk-udenrigspolitiske synspunkter havde talt for fred med Tyskland⁵⁸).

I Dansk Folketidende refererede Høgsbro artiklerne fra Dagbladet; referatet i sig selv er omstændeligt og ganske upartisk. Men i en redaktionel fodnote til artiklen røber Høgsbro, at han ikke var rejst upåvirket hjem fra mødet med Sverdrup, Hedlund og Bjørnson. I noten hedder det:

»Man maa huske paa, hvorledes en svensk Mand altid maa tænke sig Muligheden af en krig med Rusland, og derved mindes Modsætningen mellem den slaviske og den gothisk-germanske Stamme«⁵⁹).

Høgsbro var nu, meget imod hvad man skulle vente af ham, kommet med ud at sejle på pangermanismens galej. Men vi har interessant nok muligheder for at se bagved kulisserne, hvordan Høgsbro, denne den mest nationale af hele det forenede venstre, i virkeligheden reagerede. At Dagbladets angreb var ham meget ubehageligt, er uden al tvivl. Over for hans og partiets vælgere kunne angrebet have store virkninger – Hedlunds tyskvenlige udtalelser var umulige at benægte, og at begynde at forfægte pangermanismen lige før valget ville være helt halsbrækkende. Han tøvede derfor med at svare, og stor var hans glæde, da Hedlund selv sendte et svar til Dagbladet⁶⁰).

Men Høgsbro havde stadig kvaler: hvordan skulle han referere Dagbladets diskussion i sit eget blad, og hvor skulle han placere sig selv? Høgsbro hørte til Grundtvigs varmeste beundrere og nærmeste disciple, og intet var derfor naturligere, end at han satte sig for mesterens fætter og spurgte ham til råds.

Søndag den 1. september prædikede den næsten 89-årige Grundtvig for sidste gang i sit liv i Vartov kirke. Efter kirkegangen var der middags-selskab hos Grundtvig, hvor adskillige af grundtvigianismens fortropper var til stede. Ud på eftermiddagen gik gæsterne; men Høgsbro blev tilbage, og der udspandt sig nu en samtale, som er blevet refereret af præsten H. Brun i hans Grundtvig-biografi fra 1882. Det hedder heri:

»Ved Omtalen af Hammar-mødet heroppe i Norge d. A. kom Talen ogsaa paa Redaktør Hedlund fra Gøtheborg, som ogsaa var der tilstede i Mødet ... Derved kom Høgsbro til at læse op Endel af de Stykker i Hedlunds »Gøtheborgs

⁵⁸) Dagbladet 28. august 1872.

⁵⁹) Dansk Folketidende 6. september 1872 s. 142.

⁶⁰) Se Høgsbros brev til Hedlund 25. august 1872. Høgsbro I s. 254.

Handels- og Søfartstidende«, som havde bragt Ploug til at kalde Hedlund en »Danskerhader« og »den karakterløseste Frasemager i hele Norden« o. s. v. o. s. v. Høgsbro spurgte nu Grundtvig om han fandt noget i Hedlunds Stykker, som krænkede Danmark; og som vi burde gengjælde paa den Maade. Grundtvig: Nej slet ikke; vi maa jo huske, han er svensk og kan umulig se med de samme Øjne som vi Danske paa Forholdene . . .

Høgsbro spurgte om, hvis det Tilfælde indtraf, at Rusland og Tyskland kom i Krig, og Sverige af gammelt Nag til Rusland gik med Tyskland, om Danskerne da skulle gaa imod Tyskland og Sverige. Dertil svarede Grundtvig bestemt: Nej, det maa vi aldrig; Danmark maa aldrig nogensinde gaa imod Norge eller Sverige, men burde i et saadant Tilfælde søge at forblive neutral, undtagen hvis Tyskland forinden gav os den danske Del af Sønderjylland, da kunne der vistnok blive Tale om at gaa sammen med Tyskland og Sverige⁶¹).

København var ikke større dengang, end at rygten kunne sprede sig på få timer over byen. Krieger, den altid velinformerede, kan den samme dags aften (1. sept. 72) notere i sin dagbog:

»Høgsbro var temmelig længe hos Grundtvig i Eftermiddag. De forskellige Grundtvigianere rives meget om den Gamle i Anledning af det forestaaende Valg⁶²).

Med den uhyre vægt man tillagde Grundtvigs ord, må hans svar på spørgsmålene have været Høgsbro til stor lettelse⁶³), og det er vel også i den ånd, man skal forstå det, når han sluttede samtalen med ordene: »Ja, livet skal nok sejre!« Hans spådom kom imidlertid til at stå i et underligt skær, for den næste eftermiddag var Grundtvig død.

Grundtvig's dom fik Høgsbro til at tage beslutningen om at køre løbet igennem og stille sig solidarisk med Hedlund og Bjørnson i artiklen den 6. september⁶⁴). Men sagen blev yderligere kompliceret ved, at I. A. Hansen, de nationale grundtvigianeres antipode i Det forenede venstre, nu også gik til angreb på Hedlund efter Tre-kejser-mødet – rollerne var tilsyneladende byttet om – de mest nationale i venstre protegerede Hedlund, medens I. A. Hansen, der var antiskandinavist og rationalist om en hals, angreb ham. Hans artikel var nærmest rettet mod Bjørnson, og denne reagerede omgående, med rette skuffet over, at sammenholdet i det danske venstre på denne måde undergravede hans sag. Han svarede med et lille stykke i Almuevennen, der blev trykt den 4. september. Heri erklærede han, at der var flere punkter, hvor han var uenig med Hedlund; men til Hedlunds opfattelse af det dansk-tyske forhold skrev han følgende ord:

⁶¹) H. Brun: Grundtvig II s. 803 f.

⁶²) Kriegers dagbøger bd. V s. 247.

⁶³) At Høgsbro i nogle henseender ikke så helt ukritisk på Grundtvig, (se hans piece fra 1902: Mit forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad) forhindrer dog ikke, at han tillagde G.'s ord overordentlig vægt.

⁶⁴) se s. 349.

»Det tør nok ogsaa hænde, at han i denne Sag saa sandere end de Fleste af os, som mere gik efter en uheldig Tradition i vor Opdragelse end efter den naturlige Sammenhæng . . . Thi ganske vist maa vi have den Slesvigske Uret gjort god igjen; ganske vist maa vi unde Frankrige bedre Vilkaar end de siste; men ligesaa vist er det at *med* Tyskland har Norden Opgaver; *mod* Tyskland har det ingen«⁶⁵).

Med disse afgørende ord havde Bjørnson faktisk anslået de provokerende toner, der få dage efter gav anledning til Signalfejden. Ordene vakte en vis opsigt, men slog ikke an – for to dage før var Grundtvig død, og det gav folk i København andet at tænke på.

Grundtvigs død den 2. september bragte den største uro i grundtvigianernes rækker, en uro, der længe havde ulmet som følge af det rent politiske moment, der var trængt ind i højskolemilieuet efter dannelsen af Det forenede venstre i sommeren 1870⁶⁶). Tolerance over for andre retninger var ikke grundtvigianernes kendemærke. Inderkredsen i højskolen så med en uvilje, der nærmede sig had til de ikke-grundtvigske fraktioner i venstre og havde især en stærk mistro til det nationale sindelag hos I. A. Hansen og hans gruppe i partiet – han havde jo ved flere lejligheder vist sig som antiskandinavist, og det var meget kompromitterende i grundtvigianernes øjne. Endnu værre var det, at det forenede venstre også havde optaget en del af Lars Bjørnbaks tilhængere, der ligefrem var antimilitarister. Trods sammenslutningen vedblev Høgsbro da også i Dansk Folketidende at føre en aldrig sluttende pressekrig mod Gert Winther, Nørrejysk Tidende og Bjørnbak's Aarhus Amtstidende.

Den bedste kilde til begivenhederne omkring Grundtvigs død, Niels Lindbergs beretning, der er gengivet i pastor Carl Weltzers lærde, men noget kalejdoskopske artikel fra 1954⁶⁷) viser, hvordan uroen ulmede straks efter dødsfaldet i den kreds af præster, der havde stået Grundtvig nærmest, og som skulle sørge for begravelsen. De vigtigste i kredsen var de aldrende præster P. A. Fenger, Peder Rørdam, Vilh. Birkedal; videre må nævnes professoren i kirkehistorie Fr. Hammerich samt C. J. Brandt, som blev Grundtvigs efterfølger i Vartov⁶⁸).

Rent bortset fra den skjulte jalousi blandt disse begravelsens arrangører, der hver for sig så småt håbede at blive Grundtvigs åndelige arvtager, blev stridspunktet mellem dem i første række spørgsmålet om, hvorvidt der måtte tales om politik under det store vennemøde – det sy-

⁶⁵) Trykt i tillægget til Almuevennen, Adressebladet 4. september 1872.

⁶⁶) Jvr. Morten Eskesen: Mit samliv med Bjørnson (1902) s. 48.

⁶⁷) Kirkehistoriske samlinger 7. rk. 2. bd. s. 91–170. (Herefter kaldet Weltzer). Lindbergs beretning er nedskrevet en uge efter begravelsen (19.–28. september 1872). Den opbevares på Det kgl. Bibl.

⁶⁸) Der herskede nogen utilfredshed med, at disse folk havde taget »Patent som Ordens- og Ceremonimestre« ved det grundtvigske »Søndagshof«. Bredstrup: J. H. Monrad s. 53. Jvr. Morten Eskesen: Mit samliv med Bjørnson (1902) s. 46.

vende i rækken af vennemøder siden 1863⁶⁹) – der skulle følge efter selve begravelsen. En række af arrangører med Peder Rørdam i spidsen, ivrigt sekunderet af Carl Ploug, der mødte op for at give deres besyv med⁷⁰), ønskede, at der skulle gives en offentlig udtalelse på mødet, som klart tog afstand fra Det forenede venstre. Det lykkedes dog de mere besindige at få vedtaget, at al politik skulle bandlyses under vennemødet, og herved blev det⁷¹). Man skulle først og fremmest mindes Grundtvig. Men Lindberg skrev med en vis berettigelse i sin dagbog:

»Man vilde ikke have Politik, ikke have Uenighed – hvad virkelig klinger noget parodisk, naar det er vitterligt, at der ikke er Enighed«⁷²).

Grundtvigs død blev anledning til den helt store »eksplosion« i Bjørnsons temperament. Det havde ulmet stadig stærkere i løbet af 1871 og 1872 – der ophobede sig en stadig mere uimodståelig trang i ham til at sige sine danske venner den rå og usødede sandhed. Den stigende kraftfølelse og reformiver hos Bjørnson kommer bedst til udtryk i de glimrende breve til Gotfred og Margrethe Rode, der på deres side prøver at dæmme op for det boblende temperament i Christiania med en række højt jordbundne og særdeles velformulerede svar⁷³). Allerede i begyndelsen af året 1872 kan man mærke Bjørnsons indestængte harme:

»Giv mig en tale-stol istedetfor denne pennestump, giv mig en nordisk kristelig forsamling at tale til, og Ploug og Rosenberg og de gamles øvrige genfærd at tale mod, og jeg skal knuse deres tanker til ler-støv, som sopes ud med skarnet efter os!«⁷⁴).

Med Grundtvigs død godt 8 måneder senere fik han pludselig muligheden for at udnytte sit stærkeste politiske våben: »talen til en nordisk kristelig forsamling«. Meddelelsen kom til Bjørnson med et brev fra Margrethe Rode, der viser, hvor stærkt indtryk dette dødsfald gjorde på samtiden. Hun skriver bl. a.:

Kjære Bjørnson, saa er da nu vor gamle Høvding død, og vi skal staae aleene, det er som den Enkeltes Ansvar bliver øget med det dobbelte. Giv nu Gud, at vi maae være færdige, eller maae blive det ved dette alvorlige Stød . . . Og Du kom ikke med kjære Bjørnson og saae ham engang endnu, mon Du ikke kommer nu for at være med i det store Vennetog og være med til dette Vennemøde som maae blive saa stærkt og saa fuldt om end saa stille«^{74A}).

Ved nyheden om vennemødet blev Bjørnson grebet af en handlekraft

⁶⁹) H. Begtrup: Det danske Folks Historie i det 19. Aarh. (1913–14) bd. IV s. 107–121.

⁷⁰) Vennemødet var planlagt allerede før G.s død, og Ploug havde ivret for en politisk udtalelse i Fædrelandet 31. august 1872.

⁷¹) Weltzer s. 135, jvr. s. 139.

⁷²) *ibid.* s. 146.

⁷³) Tilskueren 1921 II. Se især s. 377–98.

⁷⁴) *Op. cit.* s. 388, (15. januar 1872).

^{74A}) Bjørnson-arkivet, Oslo (6 eller 7 (?) september 1872).

og en begejstringsrus, som vistnok aldrig før. Hans første reaktion var at ile til telegrafstationen og afsende følgende telegram til S. A. Hedlund:

»Kom [til] Kjøbenhavn! Nordens Politik i Vennemødet. Mod, gamle dreng!«⁷⁵).

Medens en dampskibsforsinkelse hindrede »den gamle dreng« i at følge Bjørnsons manende opfordring (hvad måske kom ham ganske belejligt), kunne ingen magt i verden forhindre »bjørnen« selv i at storme til København. Han var med i inderkredsens møder i Grundtvigs stue, hvor begravelsen og vennemødet blev arrangeret og meldte sig dér som taler, hvilket blev bevilget omend med megen betænkelighed, dels fordi mange af de ældre grundtvigianere anså ham for en noget »tvetydig person«⁷⁶), og dels fordi man vidste, at »han umulig kunne undgå at komme ind på Politiken«, som Niels Lindberg skrev⁷⁷).

Grundtvigs begravelse, der begyndte i Frelseres Kirke og sluttede på gravhøjen ved Gl. Køgegaard den 11. september, blev for deltagerne ikke alene en sørge- og mindehøjtidelighed, men også en kirkelig politisk demonstration. Af referaterne fra deltagerne fremgår det tydeligt, at alles opmærksomhed var rettet mod det brændende spørgsmål: hvem skal løfte den åndelige arv efter den døde? Scenen i kirken er som en generalrevue over al åndelig og politisk magt i det 19. århundredes Danmark. På den ene side af kisten sad Bjørnson bred og mægtig, på den anden Carl Ploug sammen med C. C. Hall. Midt imellem dem den ældre generation, Grundtvigs bitre modstandere, Martensen og H. N. Clausen⁷⁸).

Mange mente, at kampen om arven stod mellem Ploug og Bjørnson, og der kan vel næppe være tvivl om, at i hvert fald Bjørnson gik med dulgte tanker om, at han med sin nye store idé skulle rejse grundtvigianismen i Norden til fornyet kraft og udfoldelse⁷⁹). At han havde i sinde at blæse i kampluren kunne også fremgå af den storslåede, stærkt Grundtvigprægede kantate, som han skrev to dage før begravelsen⁸⁰), »Ligesom Vølven i Nord-Folkets Gry«. Det hedder i 4. vers:

Synerne tog ham; – for mægtige Haand
Hjerternes Streng-*Leg* bæved,
Folkene rejste sig, Fædrenes Aand
Kamp-Aanden Kamp-Raabet hæved,
Synligt det blev paa de bristende Baand,
At den leved⁸¹).

⁷⁵) Brytnings-år I s. XL.

⁷⁶) Otto Møller til Skat Rørdam. En Brevveksling (1915) I s. 205.

⁷⁷) Weltzer s. 143, jvr. s. 135 f.

⁷⁸) Se f. eks.: Bredstrup: J. H. Monrad s. 54–57. Jvr. Weltzer s. 149–51.

⁷⁹) Jvf. Krieger bd. V s. 250, 11. september 1872. I et utrykt brev til B. 6. september havde Natalie Zahle slået stærkt på tanken om, at »nu er det Dem, der maa løfte Banneret og føre an i Striden – Dem, der synes mig at være den naturlige Høvding i Norden efter hans Død«.

⁸⁰) Morten Eskesen s. 49, sml. Bredstrup: J. H. Monrad s. 58.

⁸¹) J. K. Madsen: N. F. S. Grundtvigs Jordefærd (1872) s. 87, jvr. Bjørnsons Samlede Værker I s. 120.

Efter fleres udsagn var Bjørnson helt balstyrig i de dage. Ved et stort middagsselskab hos Gotfred Rode på Skovgård i Ordrup, hvor Bjørnson boede, proklamerede han sit nye program: en ny politik over for Tyskland, venskabspolitikken. Efter Margrethe Rodes senere udsagn gav hans tale anledning til fuldstændig panik i selskabet. Mange gik derfra, flere hulkede højt⁸²). Det nyttede ikke at tale til ham. Han var som en ulv, bidsk så man ikke kunne komme ham nær; det var, som måtte han tvinge sig til at tie for ikke at fare i struben på folk. Han ville ikke høre på nogen⁸³).

Der blev gjort kraftige forsøg på at holde Bjørnson fra politiske udtalelser. Ved et improviseret møde på Jeppe Tangs højskole på Emdrupborg den 10. sept. indskærpede Ludvig Schrøder ham det⁸⁴), og den følgende dag, da Bjørnson skulle tale på Gl. Køgegård, tog F. E. Boisen (Budstikkeboisen) tidligt om morgenen ud til Skovgård for endnu engang at få Bjørnson til at »holde sig på måtten«⁸⁵). Ifølge præsten J. H. Monrads udsagn synes Bjørnson at have overvejet at lade hånt om tilholdene⁸⁶). Men hans foredrag ved graven var udelukkende en lyrisk, bevæget lovsang til Grundtvigs ære. På hjemvejen fra Køge kom Bjørnson imidlertid i selskab med Niels Lindberg, der var ivrig venstremand og en mand med lyst til diskussion og polemik. Han opmuntrede Bjørnson ivrigt til at komme med det tordenvejr, der kunne rense den beklumrede luft, og det synes at have givet Bjørnson det endelige skub til at tage bladet fra munden på vennemødet den næste dag⁸⁷).

Så holdt han da på vennemødet i Casino den tale, der skulle vække en så voldsom opstandelse og diskussion i Danmark. Allerede da han besteg talerstolen var der en vis uro, og medens han talte, var der med mellemrum en storm af tilråb og hyssen. Mest ophidsede var Niels Lindberg og fru Ploug – de var efter flere tilskueres udsagn lige ved at »komme i Haarene paa hinanden«⁸⁸). Til Fædrelandets referat, der i øvrigt er fuldstændig forskelligt fra det mere »officielle« referat, som J. K. Madsen udgav, var føjet følgende parantes, der taler for sig selv:

»(Dette Foredrag, der blev holdt med megen Liv og en Veltalenhed, der var for Lidenskabelig til at være rigtig naturlig, blev ledsaget af stærkt Bifald, men modtaget ogsaa med Hyssen)«^{88A}).

Men, hvis Madsens referat er korrekt, hvad det synes at være, er det værd at bemærke, at det ikke var Bjørnsons bemærkninger om det

⁸²) Ifølge præsten F. E. Boisens udsagn var det ikke gæsterne, men Margrethe Rode selv, der græd! Klaus Berntsen: Erindringer fra Manddommens dage (1923) s. 40.

⁸³) Brytnings-år I s. XLI.

⁸⁴) Weltzer s. 145 f. Mødet er refereret i Morten Eskesen s. 50 f.

⁸⁵) Weltzer s. 156.

⁸⁶) Bredstrup: J. H. Monrad s. 58.

⁸⁷) Weltzer s. 156, jvr. s. 161.

⁸⁸) Weltzer s. 161. Jvr. Morten Eskesen s. 57.

^{88A}) Fædrelandet 13. august 1872.

dansk-tyske forhold, der gav anledning til de store afbrydelser, men derimod hans udtalelser om Det forenede venstre. Udtrykket at »ændre signalerne« kom ikke frem her. Om det dansk-tyske forhold sagde han iflg. J. K. Madsen:

»Nu have Tydskerne, jeg tror mere til deres Ulykke end til vor, gjort Uret imod Norden, imod Danmark. Men det er nu ud fra et kristeligt Synspunkt saaledes, at den, mod hvem der er sket Uret, har lettest ved at give Haanden, og jeg tror om den sag, at vi af Vennehaand kunne faa, hvad vi af Fjendehaand aldrig kunne faa«⁸⁹).

Bjørnsons forslag kom tydeligvis ganske bag på grundtvigianerne – de fleste fattede ikke i første omgang pointen – de kunne ikke forestille sig, at Bjørnson virkelig havde udtalt noget så uhørt formasteligt som forslag til en forsoning med Tyskland – selv dirigenten, pastor Brandt, havde ikke forstået Bjørnson rigtigt⁹⁰). Den eneste, der straks under mødet reagerede, var Middelfartpræsten Andreas Leth, der afviste Bjørnsons idé med Grundtvigs vers:

Vi vil ikke drikke Dus
Med dem, der spytter i vort Krus,
Og Herrer i vort eget Hus
Vil frem for Alt vi være⁹¹).

Men reaktionen kom hurtigt efter mødet, og Bjørnson pustede ivrigt til ilden med to store artikler i Oplandenes Avis den 21. og 25. september. »Er det med Frankrige eller med Rusland, at vi har en Fremtid eller er det med Tyskland?«⁹²). Det hed heri bl. a.:

»Det er *Signalerne* som maa forandres. Den seneste Tale Tyskland nu hører fra Danmark er Hadets, Folkehadets Tale«⁹³).

Her var stikordet til den kommende strid. Iøvrigt er artiklen trods den lyriske patos, der her og der kan nærme sig svulstighed, meget imponerende set med eftertidens øjne ved det klarsyn og den realisme, hvormed Bjørnson dokumenterer sit synspunkt. Ideen var vel ikke hans egen, men argumentationen var vel stort set formuleret af ham selv. Hovedideen, at fremtidens konstellation ville blive germanernes kamp mod den »fælles store fare«, slaverne, lå dengang så fjernt, at det for datiden kunne synes at være en kimære. Men Bjørnson så rigtigt, når han skrev:

⁸⁹) J. Kr. Madsen s. 101 f.

⁹⁰) Birkedal: Personlige Oplevelser III s. 62, jvr. J. Kr. Madsens beretning s. 134 og Carl Grove i Fædrelandet 12. oktober 1872.

⁹¹) J. Kr. Madsen s. 133 f.

⁹²) Gengivet i Dansk Folketidende 1872 s. 159 f. 11. oktober og i B. B.'s Artikler og Taler udg. af Chr. Collin og H. Eitrem (1912) I s. 362 ff.

⁹³) Artikler og Taler I s. 365.

»I en kamp med Slaverne vil Østerriget falde i mange stykker, men vi ved vor Beliggenhed være uvurderlige fæller«⁹⁴).

Mere svævende er det, når Bjørnson bruger tidens store skræmmebillede i sin agitation:

»Nihilismen med dens Affødnings i Socialisme og Kommunisme er af slavisk Æt og har sikkerlig dybe Rødder i den Slaviske Aand . . . Indtil sidste Trevl maa den kunne udryddes igjen . . . og Tyskerne maa faa Lyst til Forbund med Vort ved at se, hvor farefrit vi staar.«

Men det, som ætsede mest i danske sjæle, var Bjørnsons venligsindede ord om Bismarcks Tyskland og om dets store sejre. Han skaffede sig en storm på halsen alene ved at skrive ord som disse:

»Syngende stærke Salmer gaar Regimenterne indover Franskmændene og op paa deres stærkeste Fæstninger og tager sine i Aarhundreder stjaalne Lande tilbage«⁹⁵).

I Bjørnsons hjemland og navnlig i Sverige var den slags udtalelser om Tyskland ikke ualmindelige. Derimod så man i Danmark med gysen og afsky på den wilhelmske æras militarisme og overmodige spillet med musklerne. Men Bjørnson var for storlinet af karakter^{95A}) og for meget af en ener til at kunne vejre en stemning og indrette sig efter den. At spille på de finere strenge i politik lå udenfor hans talent. Med de nævnte udtalelser rettet til det grundtvigske »Kristen-Folk« trådte han hårdt og inderligt på de ømmeste minder og tanker hos alle danske. Men selve det, at han brød en breche i problemet om Danmarks forhold til Tyskland og konfronterede den grundtvigianske bevægelse med dets realiteter, var en indsats, vovemodig og rigtig for så vidt som bevægelsen virkelig trængte til at blive revet ud af det, som Bjørnson kaldte »Æstetisk Schöntuerei«.

Signalfejden blev i flere henseender af stor betydning, medførte konsekvenser, der kastede skygger langt ind i de følgende årtier. Virkningerne blev på en måde lige betydningsfulde for de to parthavere i diskussionen: på den ene side den danske (og norske) grundtvigske bevægelse, og på den anden side Bjørnstjerne Bjørnson selv. Signalfejden blev en afgørende milepæl i digterpolitikerens liv. Forinden dette omtales, skal virkningerne i dansk politik nærmere betragtes.

En nærmere analyse af Signalfejdens utallige indlæg i dagblade, tidskrifter og piecer er allerede gjort, sidst, bedst og grundigst af dr. A. Pontoppidan-Thyssen i dennes disputats fra 1953 om den nygrundt-

⁹⁴) Ibid. s. 368.

⁹⁵) Artikler og Taler I s. 366.

^{95A}) Eller som Margrethe Rode så slående udtrykte det i et utrykt brev (ca. 20. juli 1871): »Gid De ikke altfor meget maae ligne Sigurd [Slempe], der bestandig *kun* ville det Store, derfor gik forbi det Smaae, eller ikke kunde see det Store i det Smaae«.

vigske bevægelse⁹⁶). Det påvistes i hans afsnit om Signalfejden, hvordan en nygrundtvigiansk, venstreorienteret bevægelse ved denne lejlighed kom til orde, en bevægelse, som Pontoppidan-Thyssen identificerer med den, der et årti senere dannede mere faste rammer i gruppen omkring Johan Borup. Disputatsen forbigår ingen sider af datidens grundtvigianske liv, men koncentrerer sig naturligvis navnlig om den kirkehistoriske side af sagen. Hvis man imidlertid betragter Signalfejden først og fremmest som et politisk fænomen – og det var den jo ifølge det oplæg, som Bjørnson havde givet – synes sagen at åbne andre og ikke mindre afgørende aspekter.

Grundtvigianismen var jo ikke nogen homogen bevægelse, og den fik særlig et heterogent præg fra det øjeblik i september 1872, da Grundtvig forlod sine lærlinge og gik til sine fædre. Alligevel synes man, navnlig på baggrund af den senere udvikling, at kunne se en uddifferentiering, der havde sit udgangspunkt i Signalfejdens debat. Grundtvigianerne indtog deres plads i den forfatningskamp, der stod umiddelbart for døren.

Politisk set lader det sig ikke gøre i denne periode at dele grundtvigianismen i to grupper, en venstre og en højreorienteret bevægelse. Derimod synes man, for at få et klarere overblik, at kunne finde en anden skillelinie, der deler bevægelsen i to grupper. Den ene omfatter den mere akademiske del, præsterne og højskolegrundlæggerne fra efter 1864, en meget aktiv gruppe i dagens debat, penneførerne i Signalfejden. Den anden gruppe består af dem, der var vakt af den første gruppes virksomhed, det første kuld af elever fra højskolerne. I nogen grad, men også kun med forbehold, er der tale om et generationstrin mellem første og anden gruppe.

Fra den sidstnævnte gruppe finder man flere vidnesbyrd om en åben tilslutning til Bjørnsons idé. Tydeligst kom den frem i den adresse, som en kreds af fynske friskolelærere udsendte efter et møde på Dalum højskole den 30. september 1872. Det var i øvrigt disse friskolelærere, som Bjørnsons stærkeste modstander, Andreas Leth, betegnede som ravruskendesplitterpinendedårendekistegale⁹⁷). Men også fra andre sider fik Bjørnson sympatitilkendegivelser. På Fyn førte både Fyens Tidende redigeret af V. C. Jacobsen⁹⁸) og Fylla redigeret af Bjørnsons svorne »discipel« Morten Eskesen⁹⁹) en stærk propaganda for Signaltanken. Også fra det nordlige Jylland og særlig fra Mors og Thy fik Bjørnson mange vidnesbyrd om medhold fra de samme kredse: friskolelærere og tidligere højskoleelever¹⁰⁰). Det var de samme folk, som tre

⁹⁶) A. Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse s. 103. Debatten i den norske presse er detaljeret refereret i Bjørnsonstudier 1911 s. 334 ff.

⁹⁷) Høgsbro I s. 262 (29. oktober 1872), jvr. s. 313.

⁹⁸) Fyens Tidende, 2. og 29. november 1872. Jvr. Brytnings-år s. 131 og 290.

⁹⁹) Se M. Eskesen: Mit samliv med Bjørnson (1902) s. 70 ff.

¹⁰⁰) Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse (1953) s. 112.

år senere (i august 1875) sendte Bjørnson en højtidelig opfordring om at vende tilbage til Danmark »efter den skilsmisse, som var rejst mellem Dem og os«¹⁰¹).

Tager man den førstnævnte, akademiske gruppe som helhed, synes det tydeligt, at den i og med Signalfejden tog et skridt til højre i politisk henseende. Mange motiver blandede sig her sammen. Den største del af gruppen var udgået fra det akademiske milieu i København og stod der ved nationalliberalismen nær. Gruppen dannede de stærke bånd, som knyttede nationalliberale og venstre sammen i 1860'erne, og som først nu blev skåret over.

Afgørende for skabelsen af dette tydelige skel mellem nationalliberalisme og venstre blev Bjørnsons skarpe diskussionsoplæg om Danmarks forhold til Tyskland. Det, der gjorde spørgsmålet så brændende, var jo i første omgang, at kravet om udsoning med Tyskland blev fremsat kun 6 år efter 1864. Men spørgsmålet ramte også noget af det mest centrale i grundtvigianernes livsopfattelse, nationalfølelsen – den følelse, der ligesom var grobund for og næringen til hele den åndelige vækkelse, der var skabt siden 1840'erne. Man kan vel uden overdrivelse sige, at uden den nationale bølge, der skyllede hen over Europa, havde grundtvigianismen som folkelig bevægelse ikke nået sin store udbredelse. Den danske nationalisme var, som Poul Bagge har udtrykt det, »i eminent grad bestemt af forholdet til Preussen-Tyskland«¹⁰²). Navnlig blandt grundtvigianerne gjaldt det, at jo stærkere den nationale begejstring steg, des mere uforsonlige blev de tysk fjendtlige følelser i Danmark – og man var ikke fri for at dyrke dette samspil lidt. Bjørnson kunne således med en vis berettigelse skrive i sine ovennævnte artikler i Oplandenes Avis:

»Det er ikke alene almindeligt, det er et Særkjende for en god Grundtvigianer at føre Hadets Ord mod Tyskland«¹⁰³).

Det er vanskeligt objektivt at bedømme datidens følelser over for Tyskland i disse år. Af den samtidige presse får man let indtrykket af, at der var tale om et ret uforsonligt had. Men af et brev til Bjørnson fra en dansk ven, der synes at se mere objektivt på sagen end mange andre, kunne det synes som om Bjørnson overvurderede modsætningsforholdet til Tyskland. Brevet er fra den danske litterat og lærer, H. E. Greensteen, og er skrevet 26. dec. 1872. Det hedder heri:

»Skjønt jeg erkjendet dine Bevæggrundes Renhed, skjønt jeg tror, du har villet noget stort og godt, saa tror jeg dog ikke, at noget Menneske, der holder af dig, kan sige, at du har været heldig ved denne Leilighed . . . Levede du iblandt os, vilde du nemlig vide, at om et egentlig Folkehed til Tyskerne er

¹⁰¹) Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875–1910 (1953) I s. 20, jvr. brevet s. 32.

¹⁰²) Festskrift til Astrid Friis (1964) s. 2.

¹⁰³) Artikler og Taler I s. 370.

der ikke Tale – og har i Grunden aldrig været Tale, skjønt mange offentlige Udtalelser gjøre det i høj Grad undskyldeligt, at du tror paa et saadant; man kan i det højeste sige, at der er en stærk Bitterhed tilstede mod Tyskland«^{103A}).

Den stærke fremhævelse af den danske eller nordiske nationalitets fortrin frem for alle andre, en ide, som havde sit udspring i romantikens program fra århundredets begyndelse, bidrog, tør man vel sige, til at give grundtvigianerne ret tågede og urealistiske begreber om Danmarks udenrigs- og forsvarspolitiske stilling. Når man læser breve og artikler fra grundtvigianske kredse i denne periode, støder man stadig på udtalelser, der viser, i hvor høj grad opfattelsen på dette område var følelsesbetonet. Som et eksempel af de mere outrerede skal her gives et citat af en så fremstående og netop i Signalfejden meget betydende person som Vilhelm Birkedal:

»Derfor gyse vi ved at se Tyskland synke dybere og dybere i Umenneskelighed . . . rive Tungen, Modersmaalet, ud af Munden paa de Undertvungne. Frankrig med den seneste Aabenbarede Raadenskab af den væmmeligste Art . . . England, der sidder lænket til Kjødgryden, omstabet af Sterling, med det stive, dumme Blik.« (Efter dette vil man kunne forstå, at) »i saadanne Tider kunde Vorherre, menneskelig talt, ikke undvære Danmark. Det danske Folk har navnlig nu i vore Tider, en Hovedbetydning som *Middel* til at faa just det frem, som Vorherre vil have frem«¹⁰⁴).

Stillet overfor Bjørnsons krav om udsoning med Tyskland kom den gruppe, der her omtales, de ledende grundtvigianske højskoleforstandere og præster, til at stå over for en hel klassisk problemstilling: pligt contra ære. Deres arbejde i folkekirkens og højskolens tjeneste førte dem i retning af folkelighedens parti, venstre, i hvilket højskolernes klientel og landsoggenes menigheder var grundstammen. Men deres akademiske fortid og milieu trak dem tvært imod bort derfra og over mod de nationalliberale og højre. I denne retning blev de nu også trukket af det nationale i Bjørnsons holdning. Da de grundtvigianske venstreførere, Høgsbro, Bojsen og Berg halvt om halvt tilsluttede sig Bjørnsons standpunkt, stødte de adskillige fra sig¹⁰⁵).

Resultatet af gruppens dobbeltstilling blev, at disse folk gik to veje i politisk henseende. På den ene side vedkendte en række grundtvigianere åbent, at den nationale ære gik frem for alt, og tilsluttede sig åbenlyst højre nu og i den kommende forfatnings- og forsvarskamp. Det drejede sig foruden om Vilh. Birkedal om folk som Johs. Clausen, Ryslinge,

^{103A}) Utrykt brev i Bjørnson-arkivet, Oslo.

¹⁰⁴) Citatet, der er fra For Idé og Virkelighed 1872 II s. 26 f. vakte stor opsigt i tiden. Birkedal havde fremsat tanken allerede i 1863 i Fædrelandet. Udtrykket: Vorherre kan ikke undvære Danmark, blev så berømt, at Arlaud optog det i sin Bevingede ord (2. udg. 1906 s. 215). Som svar digtede Chr. Richard linierne: »Vorherre han trænger slet ikke til os/Men vi trænger hårdt til Vorherre«. Se også Hørups vittige kommentar i Hørup i Skrift og Tale II (1903) s. 87.

¹⁰⁵) Om partiets standpunkt se s. 362.

N. J. Termansen, Fr. Hammerich, Andr. Leth og andre. For nogle af dem, særlig for N. J. Termansen, der aktivt som folke- og senere landstingsmand gik ind i højre, gjaldt det imidlertid, at de befandt sig rigtig dårligt blandt højremænd og stadig blev jaget af denne indre konflikt mellem den sociale afhængighed af venstre-milieuet og det nationale tilhørsforhold til højre, især da forfatningskampen efterhånden tog fart, og partierne sejlede længere og længere fra hinanden¹⁰⁶).

Denne lille falanks af grundtvigianske højremænd er jo en kendt faktor i provisorietidens historie; men det var kun en lille håndfuld mænd over for den store gruppe af grundtvigianske højskoleledere og præster. Hvor blev resten af, politisk set?

Det kunne se ud, som om de fleste højskolefolk og præster trak sig endnu mere end hidtil bort fra det politiske liv efter Signalfejden. Tendensen i den grundtvigske inderkreds til at lægge afstand mellem sig og det aktive politiske liv kan følges helt tilbage til 1850'erne. Dels var der en vis mistillid til den jordbundne, materialistiske ånd, der beherskede rigsdagen, og dels følte det, at den folkelige vækkelse måtte være upolitisk¹⁰⁷). Det vakte en del røre i bevægelsen, da Sofus Høgsbro i 1858 valgte folketingsmandens lod fremfor forstanderværdigheden ved Rødding højskole. Med grundlovskampen 1865-66 aktiviseredes Grundtvig og hans tilhængere for en tid til politisk dåd, og da det forenede venstre blev dannet i 1870, håbede Høgsbro endnu på aktiv støtte fra højskolen. Men fra efteråret 1872 og fremefter kom der en stadig større afstand mellem det politiske liv og gruppen af højskoleforstandere og præster. For højskolens vedkommende viser det sig f. eks. ved, at forbindelsen mellem de to fremtrædende højskolefolk Ludvig Schrøder og Ernst Trier på den ene side og politikeren Frede Bojsen på den anden, en meget hjertelig forbindelse, der stammede fra 50'erne, på denne tid hører fuldstændig op.

Særlig påfaldende har det været for eftertiden, hvordan landets præster forsvinder ud af billedet som aktive deltagere i det politiske liv. Der har til forklaring af dette fænomen været opstillet den teori, at landkommunalloven af 1867 reducerede præsternes indflydelse både lokalt og almen-politisk¹⁰⁸). Teorien giver interessante aspekter; men for præsternes vedkommende tror jeg, at det, der særlig holdt dem tilbage under den politiske kamp efter 1872 var, at de som før nævnt stod med et ben i hver af de politiske lejre¹¹⁰). Mange af dem, og det gælder

¹⁰⁶) Se særlig Termansens Breve til fru Skibsted, udg. af Fred. Nørgaard (1914) s. 27 ff.

¹⁰⁷) Se især brevvekslingen mellem Johan Grundtvig og Høgsbro fra 1858-59. Høgsbro I s. 3, 8, 11 og 12.

¹⁰⁸) Weltzer s. 168, og P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII (1958) s. 212.

¹¹⁰) Højskolelærer P. Thomsen til Høgsbro 10. marts 1875: »Saa har vi [Johs.] Clausen, ja, hans Hjerte drager ham til venstre, hans Fortid og hans saakaldte Venner til højre«. Høgsbro II s. 35.

også toneangivende højskolefolk som Schrøder og Trier, syntes, at Det forenede venstre ikke rigtig repræsenterede Grundtvigs tanker – de følte sig af tankegang langt mere knyttet til den gamle inderkreds, Hammerich, Peder Rørdam o. a.¹¹¹). Det er denne tankegang, Hørup er inde på i en af sine vittige føljetoner fra halvfjerdserne, »Hr. B. Bjørnson, Korset og Udstødelsen«.

»Dersom vi rigtige Grundtvigianere ikke kan blive enige med de gale om, hvem der er hvem, og dersom unge akademiske Grundtvigianere af Venstre gaar paa Gaden og kigger op til Hammerichs og Rørdams røde Gardiner – saa maa det være en kold Fornøjelse i saadan et rask Vejr«¹¹²).

For at få ro til deres kirkelige arbejde og undgå de lokale vanskeligheder, som en tilkendegivelse af deres konservative tilbøjeligheder ville volde i de venstreorienterede menigheder, foretrak de at trække sig helt tilbage fra politik. Der er også et andet forhold, der her gjorde sig gældende. Det kommer klart frem i brevvekslingen mellem Skat Rørdam og Otto Møller. Den førstnævnte skriver i et brev i november 1872:

»Det synes mig klart, at hvis Bjørnson bliver Leder for den folkelige Bevægelse i Norden, og vil lede den i det spor, han hidtil har fulgt, kan Grundtvigs *kristne* Venner ikke længer tage Del i den; at gaa paa Akkord med Løgnen = Egennyttens for at faa *Magt* til at *tvinge* Sandheden igennem, det er ikke at tjene Sandheden, og kan ikke forenes med at tjene den Herre, som selv er Sandheden«¹¹³).

Skat Rørdams understregninger siger meget om de kredse, som han repræsenterede. Han havde mistillid til det kristelige sindelag ikke alene hos Bjørnson, men også hos det politiske venstres tilhængere, der stod Bjørnson nær¹¹⁴). De kamptoner, der lød fra partiet om parlamentarisme og krav om bondestandens del i den politiske magt afskrækkede denne kreds, der nok hyldede Grundtvigs folkelige grundsætninger, men socialt i nogen grad følte sig hævet over bondestanden i et patriarkalsk forhold¹¹⁵).

Men det var ikke alene præsterne, der trak sig tilbage fra politik. Det gjaldt også den allerstørste del af højskolefolkene¹¹⁶). De kunne måske nok ytre sig nu og da. Men det er påfaldende, at der blandt med-

¹¹¹) Når Schrøder i maj 1877 skriver til Bjørnson, at Termansen »i politiske sager (er) den selvskrævede ordfører for mine nærmeste meningsfæller«, kan man vel i virkeligheden tale om, at Schrøder og Trier i tiden fra ca. 1872 til ca. 1884 var højremænd.

¹¹²) Skrift og tale I s. 30. Diskussionen om politik og kristendom er i øvrigt refereret i Jørgen Nielsen: Fra Halvfjerdserne I. Grundtvigs Venner og Det forenede Venstre (1928).

¹¹³) Otto Møller og Skat Rørdam (1916–17) s. 218 f.

¹¹⁴) Johs. Clausen, Ryslinge, skelner ml. »det åndelige venstre« modsat Det forenede venstre. Høgsbros breve I s. 272 (4. december 1873).

¹¹⁵) Se Kl. Berntsen til Høgsbro, Høgsbros breve I s. 268 (22. oktober 1873).

¹¹⁶) Se Schrøders og andres standpunkt i Roar Skovmand: Folkehøjskolen 1841–92 (1944) s. 238.

lemmerne af folke- og landstinget kun kan opregnes en eneste højskolelærer, nemlig Klaus Berntsen, i tiden op til 1887, hvor en ny generation med F. F. Falkenstjerne, Holger Begtrup og Hostrup kommer det »degenererede« venstre til hjælp¹¹⁷). Man kan vel næppe komme udenom, at denne passivitet fra højskolens ledere, mænd, der havde en ganske betydelig indflydelse, svækkede venstre i det politiske uvejr, der begyndte i efteråret 1872 og endte med partiets nederlag i slutningen af firserne. Denne passivitet kom utvivlsomt også til at betyde noget for ligevægten i partiet venstre – havde f. eks. Schrøder og Trier udfoldet en politisk aktivitet, da kampen blev brændende og den folkelige sag virkelig skulle vise sin vægt, var den Høgsbro-Bojsenske fløj i partiet blevet væsentligt styrket. Men forsvarssagen og tilstedeværelsen af en I. A. Hansen-Hørup'sk fløj holdt dem tilbage foruden den rent praktiske omstændighed, at det ville have berøvet deres skoler det uundværlige statstilskud.

Der er en dyb væsensforskel mellem politisk overbevisning hos dem, der politiserer uden for rigsdagen og dem, der skal føre politik inden for tingenes rammer. Det var måske det mere end noget andet, der kom til at skabe et dybt skel mellem den del af grundtvigianismen, der sad ude i højskolerne og sognekaldene og dem, der holdt til på Christiansborg. De, der var konfronteret med praktisk politik, komplicerede forhandlinger i ting og udvalg, tvunget ind i kompromisser om stort og småt, måtte nødvendigvis få en anden opfattelse af tingene. De toner, der klang fra højskolernes talerstole, faldt igennem og kunne få en lidt komisk klang, når de overførtes til folketingets forum – »Kom ned paa Markedet, for det er dér, vi handler!« sagde Hørup til de politiske kandestøbere uden for tinget¹¹⁸).

For det grundtvigske venstre i rigsdagen var det af betydning at skabe klare linier, ikke mindst i forsvars- og udenrigspolitisk henseende, da man i samlingen 1872–73 stod over for en revision af hærloven og en stillingtagen til spørgsmålet om befæstning af København fra landsiden¹¹⁹). Man samlede på argumenter mod den voldsomme udgiftsforøgelse af forsvarsbudgettet, som regeringen ville forsøge at presse gennem folketinget. For politikerne kom den voldsomme diskussion om Bjørnsons tale derfor ikke uvelkommen. Bojsen skriver i oktober 1872 til Høgsbro:

»Nå, Bjørnson har da udkastet en ordentlig brandfakkel, det blusser og syder på alle kanter; jeg tænker dog, det skal gøre sin gavn«¹²⁰).

¹¹⁷) Der ses her bort fra Høgsbro og Bojsen, der var helt og holdent politisk orienteret allerede før 1870. Ludvig Schrøder blev ganske vist landstingsmand 1885, men forholdt sig passivt og nedlagde sit mandat 1890.

¹¹⁸) Harald Høffding: *Erindringer* (1928) s. 112. Jvr. den latter, hvormed Bergs pædagogiske udtryk i folketinget (Dannevirke i hver mands bryst o. l.) blev modtaget.

¹¹⁹) Kr. Hvidt: *Venstre og forsvarssagen* (1960) s. 37 f.

¹²⁰) Høgsbro I s. 261 (21. oktober 1872).

Det kunne gøre sin gavn ved at skabe en deling mellem dem, der ville følge venstres politiske program og »de andre«. Bojsen og Berg reagerede følelsesmæssigt mod Bjørnsons pangermanske ideer, men de var villige til at vende signalerne – og et venligere forhold til Tyskland var et tungtvejende argument mod forøgede forsvarsudgifter og især mod Københavns befæstning. Bjørnsons indflydelse på og påvirkning af Bojsen på dette punkt kan ikke direkte påvises; han kunne måske være kommet til det samme standpunkt uden Bjørnsons »brandfakkel«. Men det kan formodes, at den voldsomme diskussion tvang ham til at tage standpunkt. Signalforandringen blev dog ikke alene anerkendt af Bojsen, men af hele venstre. Da partiet to år senere selv opstillede et konkret forsvarsforslag og skulle motivere det, blev kravet om et venligere forhold til Tyskland betonet fra partiets ledelse¹²¹), ja, en af partifællerne, Fredrik Bajer, der fra denne tid blev Bjørnsons mest trofaste discipel i Danmark, krævede direkte et tysk-nordisk forbund vendt mod Rusland med en tilbagegivelse af Nordslesvig som vederlag¹²²).

I forhandlingerne 1866–68 mellem den danske regering og Berlin om en eventuel tilbagegivelse af Nordslesvig havde et centralt og penibelt spørgsmål drejet sig om de garantier, som Tyskland måtte kræve for det tyske mindretals retslige og sproglige forhold under dansk styre¹²³). Også dette forhold »ordnede« Bjørnson ved at kræve af Danmark, at det tyske mindretal skulle sikres fuldstændig frihed, fri kirke, fri skole, frit valg af sprog for skranken¹²⁴).

På dette punkt kunne hverken Høgsbro eller Bojsen følge Bjørnson. Høgsbro tog endog åbent afstand i garantispørgsmålet ved en efterskrift til en af Bjørnsons artikler herom¹²⁵).

Medens spørgsmålet om forholdet mellem Danmark og Tyskland for danskerne mest var en følelsessag, var det for sønderjyderne et alvorligt anliggende, der angik deres daglige velfærd. De samtidige kommentarer til Signaltalen fra sønderjysk side er da også harmdirrende protester. Mest ophidset var historikeren A. D. Jørgensen. Allerede ved Bjørnsons artikel »Nogle ord til ungdommen« i april 1872 rejste han børster¹²⁶), og talen ved vennemødet hensatte A. D. Jørgensen i den højeste ophidselse, som han gav afløb i en række breve til Rudolf Schmidt¹²⁷).

¹²¹) Rigsdagstidende, Folketinget 1874/75 sp. 2855.

¹²²) Rigsdagstidende, Folketinget 1874/75 sp. 2946. Høgsbro erklærede sig enig heri i Brev til Bjørnson 12. marts 1876 (Høgsbro II s. 51), men præciserer, at »Vejen mellem Danmark og Tyskland maa bestandig gaa om ad Norge og Sverige. Med disse to lande kan vi taale meget, uden dem maa vi frygte enhver tilnærmelse«.

¹²³) Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark I (1921), se særlig s. 349 ff.

¹²⁴) Brytnings-år I s. 13, 21, 48.

¹²⁵) Dansk Folketidende 13. december 1892. Jvr. Bojsen til Høgsbro, Høgsbro I s. 261 (21. oktober 1872).

¹²⁶) A. D. Jørgensens Breve udg. af Harald Jørgensen (1939) s. 21 (20. april 1872).

¹²⁷) *ibid.* s. 26–28 (26.–29. oktober 1872).

Man skal naturligvis være forsigtig med at overvurdere en avisfejdes betydning for samtiden. Året 1872 var et brydningsår i mangfoldige henseender, hvori der på flere felter lå motiver til opbrud i grundtvigianernes lejr: socialismens frembrud, Georg Brandes' første forelæsnings og den tilstundende forfatningskamp var diskussionsgrundlag nok. Men som det så ofte går, når der er uro i en lejr, tilspidises diskussionen omkring eet konkret emne, og det blev i dette tilfælde Bjørnsons provokerende tale og artikler. Man må imidlertid her tage i betragtning, hvilken overvældende betydning den store digters ord havde dengang, særlig i den yngre højskolegeneration – han blev her betragtet som fanefører for den ny tid. Det fremgår bl. a. af en passus i Henrik Pontoppidans erindringer, hvor det under omtalen af en lidt senere periode hedder:

»Bjørnsons frimodigt tilstaaede Frafald fra Bibeltroen havde senere forarsaget et formeligt Jordskælv i alle kirkelige Kredse, ikke mindst i Højskoleverdenen, hvor han længe havde været det store Navn i Litteraturen og næsten var blevet løftet op i selve Grundtvigs ledige Højsæde . . . Det er vist ikke for meget sagt, at der i disse Aar blev baade læst og sunget lige saa meget norsk som dansk i Danmark«¹²⁸).

For Bjørnson selv blev Signalfejden også årsagen til et indre formeligt jordskælv. Den diskussion, der udspandt sig efter hans tale og efterfølgende artikler i Oplandenes Avis fyldte ham med en bitterhed og en voldsom følelse af desillusion, der blev aldeles afgørende for hans videre udvikling. Til en vis grad var denne følelse berettiget. Han blev virkelig udstødt af sin tidligere vennekreds i Danmark. Det kom først til et brud med Margrethe og Gotfred Rode; de og Bjørnson havde ganske vist længe udvekslet grove sandheder pr. brev – navnlig lagde Margrethe Rode ikke fingrene imellem¹²⁹) – men nu kom det til et ligefremt fjendskab:

»Ethvert Brev fra dig eller dine sender jeg herefter uaabnet tilbage. Jeg tilgiver dig ikke dit sidste Brev nogensinne!«¹³⁰).

Det var Bjørnsons sidste salut til dem den 30. oktober. Dernæst satte Rasmus Nielsen og Rudolf Schmidt ham uden videre ud af redaktionen i »For Idé og Virkelighed«, hvilket ganske vist heller ikke var helt uventet, for så vidt som Rudolf Schmidt også tidligere havde beklaget sig over Bjørnsons maskepi med venstre¹³¹). Ikke mindst var det de voldsomme angreb på ham i den nationalliberale presse og særlig i Fædrelandet og

¹²⁸) Arv og Gæld (1938) s. 64.

¹²⁹) Se f. eks. hendes brev fra november-december 1871 i Tilskueren 1921 s. 381.

¹³⁰) Brytnings-år I s. 118 (30. oktober 1872).

¹³¹) Pontoppidan-Thyssen s. 108 note 11 og Kriegers dagbøger bd. V s. 258 f. (23. oktober 1872).

Dagbladet, hvor der ikke blev sparet på skældsord og insinuationer, der gik ham på nerverne og gjorde, at han blev grebet af en stærk ensomhedsfølelse. Denne forstærkedes yderligere ved, at også en række af hans nærmeste norske venner tog afstand fra ham. Det kom således ved hans hjemkomst fra København til et dramatisk optrin med hans nære norske veninde og rådgiver, Dikka Møller f. Anker¹³²).

Mere alvorligt var det, at Bjørnson også kom i modvind på det norske parnas. Henrik Ibsen tog skarpt afstand fra Signaltanken som en naturlig konsekvens af hans skarpt antityske holdning i 1864. Hans indlæg, der tryktes i Fædrelandet 7. november, var et digt i to-liniede strofer, hvori det efter en patetisk beskrivelse af 1864-krigen hedder:

»Da lød et myndigt Kommando-Ord:
Retræt, Ambulance, helt om, mod Nord!

Stik Flagdugen ind i Tornysterets Hjørne;
I forstyrrer de kredsende sorte Ørne.

De springende Løver skal logre med Halerne.
De vaagende Mænd skal forandre Signalerne.

Der raader ei Tvivl, en Skald har fortalt det, –
og gamle Grundtvig og Gud har befalt det.

Godt! Altsaa Retræt. Til Forsoningsfest!
Paa Tribunen staar Pangermanismens Præst.

Der er Omslag ivente! Klem paa med Talerne!
Vejrhanen paa Fløien har forandret Signalerne«¹³³).

Man må antage, at det var digtets sidste sarkastiske linie, der gav hele Signalfejden sit navn. Bjørnson havde ganske vist brugt udtrykket at »forandre signalerne« i sine artikler i Oplandenes Avis, men det var formodentlig Ibsen, der gjorde det bevinget. Også den betydende norske historiker Andreas Munch gav i Fædrelandet Bjørnson en lignende medfart¹³⁴).

For dem, der ikke kendte Bjørnson, kunne det imidlertid synes, som om han tog angrebene roligt. Hans svar, der dels blev trykt i danske, dels norske og endog tyske aviser¹³⁵), var holdt i en overraskende værdig og saglig tone¹³⁶) – hvad der ellers ikke altid var tilfældet, når Bjørnson gerådede i polemik. Men i virkeligheden var han fuldstændig ødelagt

¹³²) Brytnings-år I s. 289 note 123. De blev dog forsonet efter en måned – se brevet s. 123 af 23. november 1872.

¹³³) Bjørnsons Artikler og Taler I s. 385.

¹³⁴) Gengivet samme sted s. 384.

¹³⁵) En artikel af B. i Die Gegenwart er gengivet i Dansk Folketidende 13. december 1872.

¹³⁶) Jvr. H. Koht's forord til Brytnings-år I s. XLII.

i årevis efter fejdens begyndelse. Hans breve fra vinteren 1872–73 synes at vise ham som lidt af et nervøst vræg. Til S. A. Hedlund skriver han 8. nov.:

»Ja, jeg har lidt! Ikke sovet om natten, ikke ro om dagen, Karoline i gråd og rasende på mig«¹³⁷).

Fire dage senere hedder det i et andet brev til Hedlund:

»Den tyske strid tør jeg ikke fortsætte i større målestok, fordi Karoline er blevet så nervøs og dårlig, at jeg kan risikere alt. Min moder lider også meget«¹³⁸).

Hvem der har været mest nervøs og opfarende i den familie kan der vist ikke herske tvivl om! Bjørnson har ganske øjensynlig gået rundt i huset som en brølende løve og bragt alle omkring sig på sammenbruddets rand. Nu var Bjørnson jo rigtignok dramatiker ikke alene af profession, men også som menneske. Men at Signalfejden kastede ham ud i en voldsom indre krise, kan slet ikke betvivles. – Hans reaktion var i og for sig voldsommere, end man fra en eftertids betragtning kunne synes berettiget – de personlige angreb og skældsord kom jo fra den nationalliberale og konservative presse i Norge og Danmark, de kredse, som han allerede året forud selv havde erklæret krig med brask og bram. Den øvrige presses reaktion var holdt i en urban og forholdsvis saglig tone. Men Bjørnson følte det, som om ikke alene de nationalliberale, men hele Danmark og Norge selv havde forladt ham for stedse, og han bemægtigedes af ensomhedsfølelse – en følelse, som var særlig forfærdelig for en natur som Bjørnsons med hans glubende appetit på menneskelig kontakt. Han var heller ikke fri for det fænomen, man ofte finder hos store personligheder; de føler sig i deres fulde ret til at injuriere andre mennesker, men hvis nogen tillader sig at tage til genmæle i samme tone, bliver de højligt fornærmede og sårede.

Der var dog meget ved Bjørnsons reaktion, som var berettiget. Hans hensigt havde været at samle de grundtvigske bevægelser i Norden omkring tolerancens idé og at gavne sønderjyderne og Danmarks sag i Europa. Han tog sig ikke af, at danskerne anklagede ham for at være taktløs og blande sig i interne danske forhold og af det argument, der ofte blev fremsat, at han jo sagtens som nordmand kunne forlange af danskerne, at de skulle melde sig ud af hadets forening¹³⁹). Men det sårede ham, at man mistænkeliggjorde hans motiver, når man f. eks. insinuerede, at det ikke var for Danmarks, men for Sveriges (Hedlunds) skyld, at han manede til kamp mod dette lands gamle arvefjende, Rusland. Og det, der især virkede nedslående på ham var, at han følte sig svigtet af sine nærmeste politiske forbindelser i Danmark, det grundt-

¹³⁷) Brytnings-år I s. 119 (8. november 1872).

¹³⁸) *ibid.* s. 121 (12. august 1872).

¹³⁹) B.s eget udtryk i »Svar fra »en Nordmand««. Artikler og Taler I s. 379.

vigske venstre, som han efter Hamar-mødet troede på som sine pålidelige hjælpere under det kommende felttog. Han græmmede sig over – som han skrev til Høgsbro i december:

»at de Danske selv gennem sine bedste (som du og Hostrup) ikke er istand til den hele inrømmelse, den fulle sandhed, men smutter væk i føleri og gamle hævdede påstanne«¹⁴⁰).

Det var også rigtigt, at både Bojsen, Høgsbro og Christen Berg i deres indlæg nok havde vist deres sympati, men ikke deres tilslutning.

Et hovedpunkt i hans pangermanske tanke var, at det tilkom det forurettede land og ikke Tyskland at række hånden først til forsoning, og det var netop på dette punkt, at hans nærmeste allierede i Danmark havde svigtet ham. Han havde, som Halvdan Koht skriver, været så »trygg paa, at netop Grundtvigianerne var, hvad han selv kaldte »handlingens kristenfolk««. Det forfærdede ham, at de afviste det, som han selv anså for en virkelig kristelig politik¹⁴¹).

Først og fremmest skabte Signalfejden en stærk bitterhed i ham mod Danmark, og det var ikke en hurtigt henvejret følelse – han satte ikke sine ben i Danmark i de følgende fem år. Først i 1878 kom han igen, og da var både han og de danske forhold stærkt forandret. Det var ikke nogen tilfældighed, at han ikke kom til Danmark i disse år. I maj 1875 skriver han således til Høgsbro:

»Jeg skulle væl gerne være blandt eder! Men det er vist i enhver henseende for tidligt for mig at komme til Danmark, æn sige til K. Havn«¹⁴²).

Men forbindelsen med Sofus Høgsbro og det grundtvigske venstre brød han ikke¹⁴³) og vedblev i de følgende år at være en hyppig bidragsyder til Dansk Folketidende. I talrige breve søgte han at påvirke Høgsbro og bønfuldt ham om at vedligeholde en nær tilknytning til Hedlund i Gøteborg, hvem Bjørnson stadig beundrede og »ælskede« umådeligt. I 1873 påtog han sig en mæglers rolle i en dansk-svensk strid, den såkaldte lodssag, spørgsmålet om svenske lodsers ret til at lodse i danske dele af Øresund. Sagen gav anledning til en heftig polemik mellem danske og svenske blade, men løstes ved en overenskomst i august samme år. Endnu engang vakttes hans irritation over danskernes selvgothed – og mangel på evne til at indrømme egne fejl – danskerne burde her såvel som i den tyske og den islandske sag gøre indrømmelser om ikke andet så for den nordiske sags skyld¹⁴⁴).

¹⁴⁰) Brytnings-år I s. 130 f.

¹⁴¹) Brytnings-år I s. XLII f.

¹⁴²) Brytnings-år II s. 72.

¹⁴³) Også med fru Heiberg, H. C. Andersen og digteren Goldschmidt vedligeholdt han forbindelse. Se B. B.s brevveksling med danske I s. XX f.

¹⁴⁴) Breve til Høgsbro og Hedlund, herom se Brytnings-år I s. 148 og 149. Jvr. Høgsbro I s. 266.

Bjørnsons digtning var i dette års politiske virksomhed gået i stå. Skønt det myldrede i hans hjerne med nye ideer, fik han intet udformet. Allerede i maj 1872 havde han erklæret, at han nu ville skrive borgerlige nutidsdramaer for at præcisere sine standpunkter i den politiske strid. Men for at få dette gjort måtte han bort. Han skriver i juli 1873 til Frederik Hegel:

»Så vist som det har gavnet mig (og kanske mere), at jeg har stået i kampen, så vist må jeg nu slutte for at have den rette frugt af den«¹⁴⁵).

Hegel lånte ham beredvilligt penge, og i august 1873 rejste Bjørnson med sin familie først til Tyrol og siden til Rom, hvor han blev boende indtil sommeren 1875¹⁴⁶). I løbet af 1874 fuldførte han de to første af sine borgerlige nutidsskuespil, »Redaktøren« og »En Fallit«, som på kort tid gav ham europæisk berømmelse ved deres for den tid revolutionerende brug af moderne sprog og tankegang¹⁴⁷).

Men selv så langt fjernet fra Danmark og midt i en periode af voldsom skabertrang fulgte han alligevel intenst med i dansk politik og gav i kategoriske imperativer sin mening til kende om det forenede venstres kurs i den forfatningskamp, som i disse år voksede frem. Han befalede f. eks. venstre at føre Monrad frem som partifører¹⁴⁸), han udarbejdede et fikst lovforslag til omdannelse af det danske landsting («de kongevalgte må bort under enhver omstændighed!¹⁴⁹), og han sendte talrige breve til mellempartiets leder, Monrads svigersøn N. C. Frederiksen, med heftige opfordringer til at lade mellempartiet smelte sammen med venstre¹⁵⁰).

Kunne disse flyvegriller ikke gøre alt for stort indtryk på venstres førere¹⁵¹), gjorde Bjørnson til gengæld en indsats, der blev af betydning for partiet, da han skrev partiets »slagsang« i juni 1874. Christen Berg opfordrede Bjørnson til at skrive en sang til den tilstundende grundlovsfest i 1874¹⁵²). Digtet blev til på en formiddag i den lille by Schwaz i Tyrol, og da han sendte det til Høgsbro samme dag, skrev han:

»Jeg tænkte *ikke* på at gøre den til Parti-sang, men på at Termansen kunne synge den med. Hils denne ælskelige tågevandrer fra mig«¹⁵³).

¹⁴⁵) Brytnings-år I s. XLVIII.

¹⁴⁶) Han undgik omhyggeligt både på ud- og hjemrejsen at passere Danmark, sejlede direkte til Hamborg.

¹⁴⁷) Brytnings-år I s. LII. Det var først i 1877, at Henrik Ibsen slog ind på denne genre (Samfundets Støtter).

¹⁴⁸) *ibid.* I s. 163 (6. november 1873).

¹⁴⁹) *ibid.* II s. 69 f. (22. april 1875).

¹⁵⁰) *ibid.* I s. 168 (4. december 1873) samt noten s. 297, jvr. Høgsbro I s. 270.

¹⁵¹) Høgsbro II s. 24: »Skrev til B. og ønskede, at man igen måtte høre noget fra ham om vore forhold«.

¹⁵²) Høgsbro II s. 24.

¹⁵³) Brytnings-år I s. 229.

Samtidig sendte han digtet til Edvard Grieg med befaling om at komponere en folke-sang, men flerstemmig,

»om der nemlig lejlighedsvis skulde være saa mange Basser blant alle danske Bønder tilsammentagne, at de kunde en ænkelt Gang paa et ænkelt Sted synge den fir-stæmmig!«¹⁵⁴).

Sådan opstod det smukke digt: Foragtet af de store og elsket af de små.

Forsoningstanken og pangermanismen var dog stadig levende i hans sind ved siden af digtningen. Der var næppe noget brev, hverken til danske eller norske, hvor han ikke kom ind på dette emne. I et brev til Høgsbro skriver han:

»Hele eders historiske forhold til Tyskland læses og læres falskt, Tysklands egen historie forstår i hæller ikke! – I holder nu på, ser jeg, at holde Fredericia-Fæster og Isted-Fæster! I rasler med sabler og geværer! Tåber, og mere end tåber: narre! Æfter så mange tabte slag, og med Slesvig i lænker holder man ikke fæster for gamle af diplomatisk skam og militære nederlag overdækkede sejre . . . Den *mandige* forberedelse til at tage Slesvig er den: at begynde med at se sine egne fejl, og at erkænne: hele vejen vi fulgte til Napoleon, til Londons aristokrati, til Ruslands zar, var gal; til den store germanske samling burde vi have holdt os; til den rætfærdige nationalitets-delning med vor overmægtige broder«¹⁵⁵).

Hvad enten man vil give Bjørnson ret eller ikke i dette synspunkt, må man dog erkende den klarhed og realisme, hvormed han her tager konsekvensen af dansk udenrigspolitik i det 19. århundrede, en opfattelse, som ikke ligger fjernt fra den, Hørup fremførte i 1890'erne¹⁵⁷). Sagen voksede for Bjørnsons øjne under hans ophold i Rom. Han så store syner, som han lod gå videre i brevene. Den germanske samling skulle nu ikke alene være rettet mod Rusland, men også til en vis grad mod den »katolske reaktion« i Europa – antagelig under indtryk af den samtidigt udspillede kamp mellem Bismarck og det katolske Centrumparti i Preussen (Kulturkampen) 1873–78¹⁵⁸).

Opholdet i Italien gav Bjørnson ideen til ikke alene at propagandere for sit Signalprogram i Nordens aviser, men også påtage sig sin egen politiske sendelse til ledende tyske politikere for at berede jorbunden for forsoningen. Impulsen fik han fra den tyske gesandt i Rom, von Keudell, der forsynede ham med introduktionsbreve til embedsmænd og politikere i Berlin¹⁵⁹). Hans arbejde i denne retning kan karakteri-

¹⁵⁴) *ibid.* s. 230. Om de danske venstremænds modtagelse af sangen se Høgsbro II s. 13 (27. juli 1874). Griegs melodi bruges næppe mere.

¹⁵⁵) *ibid.* I s. 245 (25. juli 1874).

¹⁵⁷) Kr. Hvidt: Venstre og forsvarssagen (1960) s. 162 ff.

¹⁵⁸) Herom handler en begejstret artikel, B. skrev i *National-Zeitung*, gengivet i *Dansk Folketidende* 25. februar 1876. Jvr. Høgsbro II s. 51 (Høgsbro til B. 12. marts 1876) og Brytnings-år I s. 256 (10. oktober 1874).

¹⁵⁹) Brytnings-år II s. 56 (2. april 1875).

seres med A. F. Kriegers ord, da han havde læst artiklerne i Oplandenes Avis i okt. 1872: »Noget Sandt, ikke liden Uvidenhed«¹⁶⁰).

Bjørnsons kendskab til den finere diplomatiske kunst var minimal, og hans uvidenhed om de virkelige forhold i det dansk-tyske spil meget stor. For det første kendte han ikke, så lidt som resten af den danske befolkning, noget til de hemmelige forhandlinger, der var ført siden 1865 gennem diplomatiske kanaler, for det andet kunne han i Rom ikke være tilstrækkelig orienteret om forholdene i København og Berlin. Han stoledede hovedsagelig på venligsindede udtalelser i tyske aviser og fik herigennem det indtryk, at hvis blot man gav Bismarck et skub, ville alt vende sig til det bedre.

I januar 1875, da han alligevel snart skulle passere Tyskland på hjemvejen, tog ideen til hans diplomatiske »mission« fast form. Den første, han betroede sig til, var fru Heiberg. Siden orienterer han Høgsbro¹⁶¹). En passus i et samtidigt brev til Jacob Hegel viser os den mærkelige blanding af naiv, from troskyldighed og jordbunden snusfornuft, hvormed Bjørnson gik til gerningen:

»Jeg vil da i Guds navn forsøge at lægge min lille hjælp til. Du skal huske at bede Gud om, at jeg maa vinde nogle indflydelsesrige personers kærlighed og tillid. Jeg burde vel have haft nogle penger til at give smaa middage for; thi ved slige tales bedre, og det er tysk sæd«¹⁶²).

Bjørnson kom til Berlin i de første dage af juni 1875 efter at have sendt sin familie i forvejen. I kraft af sine introduktionsbreve og sin berømmelse, som allerede da var stor i Tyskland, fik han foretræde for en række politikere, bl. a. en høj embedsmand i udenrigsministeriet, Lothar von Bucher, og rigsdagsmanden Friedrich Dernburg, der samtidig var redaktør for National-Zeitung i Berlin – folk, der sagdes at stå Bismarck nær. Hvad enten disse politikere har fyldt Bjørnson med et forvrænget billede af forholdene, eller Bjørnson i eklatant grad har misforstået dem, fik han i hvert fald det indtryk, at den dansk-tyske forsoning og en grænseregulering i Nordslesvig lå »lige om hjørnet«:

»Man var i Berlin mageløs mod mig! Selv de, som leende sagde mig: »jeg er forbudt at tale med Dem om den slesvigske sag«, sad i dyb passiar med mig om den innen faa minutter«¹⁶³).

Bjørnsons besøg i Berlin faldt uheldigvis sammen med Oscar II's første officielle visit som konge hos kejser Wilhelm I. Det var rimeligvis ikke nogen overlagt plan fra Bjørnsons side at vælge netop dette tidspunkt – i hvert fald hedder det i Bjørnsons brev til Hegel, at »Oscars flok havde naturligvis lagt ondt for mig, da den hørte, jeg kom«, men

¹⁶⁰) Krieger V s. 259, fodnoten, (23. oktober 1872).

¹⁶¹) Brytnings-år II s. 52 (marts? 1875).

¹⁶²) *ibid.* II s. 57 (2. april 1875).

¹⁶³) *ibid.* II s. 82 (til Hedlund 26. juni 1875).

med sin sædvanlige selvtillid konstaterer Bjørnson blot, at »ænnen blev sannelig, at *mig* trodde man og dem ikke«¹⁶⁴).

I kong Oscar II havde Bjørnson ellers en meningsfælle. Oscar var dybt grebet af tanken om en tysk-nordisk forsoning, et germansk fællesskab rettet først og fremmest mod Rusland, men også noget imod den katolske reaktion i Frankrig og Spanien. Ligesom for Bjørnson spillede det protestantiske fællesskab en væsentlig rolle som begrundelse for forsoningen, og under sit besøg i Berlin havde kongen omhyggeligt forberedt en samtale med Bismarck og Bülow, under hvilken han ville fremføre sine synspunkter og plaidere for en revision af det dansk-tyske forhold som indledning til en fælles nordisk tilnærmelse til Tyskland¹⁶⁵). Bjørnson var klar over kong Oscars synspunkt; men nogen gensidig påvirkning synes der ikke at have været. I hvert fald var kong Oscar ikke påvirkelig for Bjørnsons tanker, idet han nærrede en sand foragt for den norske skjald. I sine nylig udkomne erindringer lader kongen denne følelse komme utvetydigt til orde:

»I synnerhet visade sig snart den, i verkligheten betydande, i sina egna ögon oöverträffade och oöverträffliga, skalden Bjørnson i stigande grad utveckla et hat emot mig, vars källa jag fåfängt sökt utforska, ehuru många rätt underliga berättelser därom kommit till mina öron. Jag tror, uppriktigt sagt, at denne inbilske man, denne den modernt-norska-»selvnokhetens« nästan till karikatyr överdrivna inkarnation, egentligen omfattat konungahatet såsom medel till egen uppkomst, och för tilfreds-ställande av sitt omättade självförgudningskrav«¹⁶⁶).

Det var rigtigt, at Bjørnson hadede kongen; dels var han jo republikaner, dels var kongen det norske venstres »modspiller« i unionsstriden. Men da Bjørnson i 1873 opdagede, at kong Oscar nærrede samme interesse for Tyskland og Nordslesvig som han selv, begyndte andre toner at lyde. Da Bjørnson således troede, at han ved en samtale med den tyske konsul i Oslo var skyld i den tyske kronprins' besøg i Sverige i eftersommeren 1873, skrev Bjørnson således til Høgsbro, at »kongen har været overmåde glad i min optræden«, hvad vel i nogen grad turde være en overdrivelse¹⁶⁷! Siden den tid omtaler Bjørnson kong Oscar med respekt, særlig når han har hørt udtalelser om hans tyske tilbøjeligheder¹⁶⁸).

Både kong Oscars og Bjørnsons henvendelser var som bekendt frugtesløse. Men medens kongen forstod på Bismarck, at der intet var at gøre

¹⁶⁴) *ibid.* II s. 82.

¹⁶⁵) Friis/Bagge: Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark IV (1959) s. 70 ff. Om baggrunden for Oscars synspunkt vedr. Nordslesvig se Falke Lindberg: Kunglig Utrikespolitik. Studier och essayer från Oscar II's tid (1950) s. 9 og s. 15 f.

¹⁶⁶) Oscar II: *Mina Memoarer* II (1961) s. 12 (jvr. s. 20).

¹⁶⁷) *Brytnings-år* I s. 157 (18. august 1873).

¹⁶⁸) *ibid.* I s. 244 (19. juli 1874) og II s. 81 (26. juni 1875).

og derfor bevarede tavsheden om sin samtale om sagen, var det helt omvendt med Bjørnson. Til Hedlund skrev han således efter besøget i Berlin:

»Bismarck vil af med Nord-Slesvig, om han skal kaste det i havet. Kejseren holder igæn og folkestæmningen, to tunge magter; men de holder alene på Als, ræsten vil alle ofre. Her er et mellemforslag at stille: Hørup hav som tysk flåde-havn og fæstning . . . Man har rædsel for Russerne! Ordet »rædsel« passer fuldkommen. Det eneste i verden for dem er at tage tilflugt til os og få den samme rædsel inn i os«¹⁶⁹).

Sammenligner man Bismarcks udtalelser til kong Oscar med det indtryk, Bjørnson havde fået af sine samtaler med politikere, er der i og for sig god overensstemmelse. Bismarck udtalte sig virkelig meget positivt om en regulering af grænsen, men tilføjede, at kejseren var en hindring. Forskellen er blot, at mens kong Oscar og hans diplomater udmærket forstod, at det var et skalkeskjul, opfattede Bjørnson det hele bogstaveligt – Bismarck ville af med Nordslesvig, om han så skulle kaste det i havet!

Hovedsagen for Bjørnson var ikke direkte at få de tyske myndigheder til at skride til handling, men snarere at få vidnesbyrd om tyskernes gode vilje i sagen, som han kunne forelægge for den nordiske offentlighed og overbevise den om, at forsonende toner fra Danmark og Norden ikke ville blive mødt med en kold skulder i Tyskland. Han fik forbindelse med en række tyske aviser, i hvilke han kunne propagandere for sin sag, og tog højtideligt afsked med Høgsbro og Dansk Folketidende for at hellige sig den tyske presse¹⁷⁰). Samtidig sendte han »den vigtigste artikel, jeg nogen sinde har sendt dig«, »Til danske venner«, som bragtes i Folketidende den 2. juli. Det var en lang redegørelse for hans forhandlinger i Berlin, dog uden nævnelse af de personer, han havde været i forbindelse med. Man kan formode, at venstres førere ikke så på Bjørnsons voldsomme aktivitet med særlig begejstring. Klaus Berntsen skrev i hvert fald kort efter en skarp misbilligelse til Høgsbro over artiklen – »jeg mener ikke det er rigtigt, at De optager alt fra B. uden mindste Kritik!«¹⁷¹).

Bjørnsons germanske felttog i årene fra 1872 synes ikke at have gjort noget indtryk i den geheime danske udenrigsstyrelse^{171A}). Der foreligger ikke i Aage Friis' store aktsamling nogen dansk kommentar til Signalfejden. Derimod gav artiklen »Til danske venner« anledning til en indberetning fra den russiske gesandt i Berlin, Arapow, til ministeriet i Moskva. Arapow omtaler den russisk-fjendtlige tone i artiklen,

¹⁶⁹) *ibid.* II s. 82 (26. juni 1875), jvr. brevet til fru Heiberg s. 91 f.

¹⁷⁰) Høgsbro II s. 36 (24. juni 1875), jvr. Brytnings-år II s. 93.

¹⁷¹) Høgsbro II s. 39 (19. juli 1875).

^{171A}) Bjørnsons besøg i Berlin juni 1875 er slet ikke nævnt i den danske gesandts indberetninger (Rigsarkivet. Gesandtskabet i Berlin. Dépêchekoncepten 1871–76).

gennemgår den tyske presses kommentarer i samme anledning og konstaterer, at det kun er den slesvigske presse, der stiller sig helt afvisende over for en regulering af grænsen, altså en opfyldelse af Pragerfreden¹⁷²). – Selv Krieger må indrømme, at det er Bjørnsons fortjeneste, når tyske blade flere gange har opfordret til en opfyldelse af § 5.¹⁷³).

Bjørnsons tyske medarbejderskab varede et par år; særlig synes han at have haft nær forbindelse med Friederich Dernburg fra National-Zeitung. Da Dagbladet i januar 1876 udtalte sig fordelagtigt om de tyske forsoningsplaner, udspandt der sig en interessant brevveksling med Dagbladets daværende redaktør, den meget konservative Vilh. Topsøe, som Bjørnson forgæves søgte at vinde for sin sag. Det var på det tidspunkt hans plan, at der skulle oprettes en blandet dansk-tysk komité til at forberede og gennemføre udsoningen gennem samarbejde mellem de to landes presse, og arrangement af store folkemøder til fremme for sagen¹⁷⁴). Dette, så lidt som en piece med aktstykker og dokumentation, som Bjørnson planlagde i disse måneder, blev dog ikke til noget – han kæmpede uden støtte hverken fra højre eller venstre i Danmark, og man synes nu også at kunne mærke, at Bjørnson var ved at køre træt – eller rettere: Bjørnson var ved at komme ud af den krise, der begyndte efter Signalfejden i 1872. Et nyt grundsyn er ved at trænge frem hos ham, der gør udsoning og germanisme til noget sekundært.

Som tidligere nævnt havde Signaldebatten i vinteren 1872–73 givet Bjørnson en mistillid til grundtvigianerne som »handlingens folk«, og det var dette, som satte en langvarig og meget opslidende tankeproces i gang hos ham. I modsætning til, hvad man skulle vente af en så impulsiv og temperamentsfuld personlighed som Bjørnson, kunne han gå i årevis og ruge på større ideer og tanker, førend de modnedes og kom frem. Et digt eller en artikel kunne han skrive på en time eller en formiddag; men de større ideer og planer lagrede hos ham i mange år – »En Fallit« og »Redaktøren« havde han således båret på siden 1866¹⁷⁵). På samme måde skete det med den religiøse krise, der udløstes af Signalfejden. Endnu i foråret 1873 kunne han rejse Sverige rundt og holde foredrag om »Grundtvig og folkedannelsen«. Men allerede forinden har man vidnesbyrd om, at Bjørnson var ved at blive lumsk ked af at læse Grundtvigs skrifter¹⁷⁶). Der var mange forhold, som bragte ham ind på det for ham centrale spørgsmål: om der ikke skulle være en sammenhæng

¹⁷²) Friis: Europa, Danmark og Nordslesvig 1864–79, II (1945) s. 528.

¹⁷³) Krieger VI s. 129 (7. marts 1876).

¹⁷⁴) Bjørnsons brevveksling med danske I, brevn. 13, 15, 16, 17, 20, 24 og 25. Jvr. Krieger VI s. 128 og 131 (3. og 17. marts 1876).

¹⁷⁵) Brytnings-år I s. LIX.

¹⁷⁶) *ibid.* I s. 129 (17. december 1872).

mellem »kristenfolkets« religiøse tro og dets mangel på moralsk styrke i politiken.

Under sit ophold i Italien blev han stadig konfronteret med problemet. I Frankrig foregik i vinteren 1873–74 processen mod general Bazaine for hans krigsførelse i 1870–71, og Bjørnson så heri med rette klerikalismens angreb på republikkens idé¹⁷⁷). I Spanien skete på samme tid en lignende kamp. I 1873 var republikken blevet indført i landet; men to år senere fik de klerikale partier overmagten og genindsatte Bourbon'erne (Alphons XII) på tronen, og et nyt reaktionært styre begyndte. Bjørnson fulgte også denne kamp med største interesse og fik her en lejlighed til at opfriske sin modvilje mod kongedømmer og forkærlighed for republikken¹⁷⁸), som han også varmt anbefalede Høgsbro at indføre i Danmark¹⁷⁹).

I hans breve kan man se, hvordan han stadig, og særlig fra sommeren 1875, kredser om emnet kristendom og politik og stadig overbeviser sig selv ved at slå på, at han »jo« er en kristen og »derfor tror på kristendommens magt til at rejse denne verden til fremgang«¹⁸⁰). Men ind imellem stikker tvivlen frem:

»Jeg mener det fuldt ud, at kristendommen (men rigtig nok i en anden opfattelse æn den nuværende dværg-bjærk-norske) skal føre verden både til frihed og større oplysningsfund¹⁸¹).

Endnu tydeligere kommer den gryende skepsis frem i brevet til Høgsbro fra oktober samme år. Kravet om politisk realisme melder sig stadig stærkere: den enkelte vælger må se mere på, om kandidaten er politiker, end om han er kristen¹⁸²). Bjørnsons breve fra disse kriseår i hans liv er vidnesbyrd om hans evige krav til sig selv om at finde sandheden, i dette tilfælde om samspillet mellem politik og kristendom. Det var ikke uden berettigelse, når han allerede i 1857 kunne skrive om sig selv:

»Sandhedskravet er den store Klokke, som hænger i mit Taarnuhr og ringer baade Morgen, Middag og Aften«^{182A}).

Et yderligere incitament kom fra hans samvær med Christopher Bruun. I 1874 havde han, medens han endnu var i Rom, købt Aulestad, og Bruun blev bosat i samme hus og åbnede der en højskole. I begyndelsen var alt fryd og gammen; men Bjørnson blev efterhånden forbitret over Christopher Bruuns kristendomsforkyndelse, som han fandt alt for

¹⁷⁷) Brytnings-år s. 171 ff. og 184 ff. (til Hedlund 17. oktober 1873 og 11. januar 1874).

¹⁷⁸) *ibid.* II s. 37 ff. (til Hedlund 31. december 1874).

¹⁷⁹) *ibid.* II s. 72 (8. maj 1875) og s. 100 f. (15 oktober 1875).

¹⁸⁰) *ibid.* II s. 98 (til Dikka Møller 15. juli 1875).

¹⁸¹) *ibid.*

¹⁸²) *ibid.* II s. 102.

^{182A}) P. A. Rosenberg: Bjørnstjerne Bjørnson (1915) s. 75.

mørk og tung, og hans religiøst farvede forsvar for kongedømmet. Det kom til nogle drabelige opgør dem imellem og endte med et åbent brud¹⁸³).

I Bjørnsons forfatterskab fra disse år viser den langsomme vending bort fra grundtvigianismen sig bl. a. i, at det stærke nationale præg, som hidtil havde præget hans værker, f. eks. bondefortællingerne, helt forsvinder. De to teaterstykker »En Fallit« og »Redaktøren« er uden tid og sted, og af fortællingerne er emnet til »Kaptajn Mansana« fra 1875 hentet i Italien, medens »Magnhild« (1877) nok foregår i Norge, men uden nogen vægt på det specielt norske eller nordiske¹⁸⁴).

I sommeren 1876 begyndte han offentligt at tilkendegive den metamorfose, der er ved at foregå i ham. Krieger skrev forbavset i sin dagbog om nogle artikler i Oplandenes Avis, hvor Bjørnson »på en besynderlig Maade blander Christendom og moderne tysk visdom sammen«¹⁸⁵). Og i samme sommer slap han endelig sin store ide om den pangermanske liga. – Da A. F. Krieger i august 1878 besøgte Bjørnson på Aulestad, talte de om sagen, men det er tydeligt, at omend Bjørnson ikke direkte fornægtede tanken, så havde han dog tabt gejsten for den¹⁸⁶). En dansk-tysk forsoning var da også mindre sandsynlig end nogensinde. I april 1878 var § 5 blevet slettet ved en tysk-østrigsk traktat, og i februar 1879 lod Bismarck bomben springe ved at offentliggøre traktatens ordlyd.

I Bjørnsons ellers så varmhjertede forhold til Høgsbro var der allerede fra 1876 kommet skurrende toner, især da denne jævnligt tillod sig at stryge passager eller helt tilbageholde artikler fra Bjørnson. De to tidligere kampfæller sejlede nu hver i sin retning¹⁸⁷), og årsagen var, at Bjørnson var kommet i forbindelse med en ny mand i Danmark, som snart skulle få ham til at glemme både Høgsbro og grundtvigianerne: Georg Brandes. Om mødet mellem disse to mænd er andet steds redegjort fyldestgørende¹⁸⁸).

Det var hovedsagelig to forhold, der bragte tilnærmelsen i stand. Det ene var Bjørnsons to nye dramaer, »i hvilke de to stormagter, Nutiden og Virkeligheden respekteres og kommer til deres Ret«¹⁸⁹). Brandes var helt begejstret over denne for Norden nye genre og lod Bjørnson det vide. Det andet var, at Bjørnson i sommeren 1877 læste Brandes' bog om Søren Kierkegaard (1877). Den gjorde et uudsletteligt indtryk på ham, og lige som Brandes selv under udarbejdelse af bogen arbejdede

¹⁸³) Brytnings-år I s. LXII, jvr. B. B.s brevveksling med danske I s. L.

¹⁸⁴) Brytnings-år I s. LXI f.

¹⁸⁵) Krieger VI s. 156 (5. juli 1876), jvr. Brytnings-år I s. LXVI f.

¹⁸⁶) Se B.s brev til Krieger 15. august 1878. Brytnings-år II s. 287.

¹⁸⁷) Brytnings-år II s. 163 og 177 (25. april og 8. juni 1877) og Høgsbro II s. 51 og 59 (12. marts 1876 og 22. april 1877).

¹⁸⁸) Francis Bulls forord til Georg og Edv. Brandes' Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd IV¹ (1939) s. XI–XXV.

¹⁸⁹) Brandes om »En Fallit«, *ibid.* s. XVI.

sig ud af sin Kierkegaard-begejstring, således arbejdede Bjørnson sig ved læsningen ud af sin Grundtvig-begejstring¹⁹⁰).

En stor del af Bjørnsons breve handler om hans økonomiske sorger. Han var i sandhed ikke nogen god økonom, og med Aulestad havde han sat sig i en overvældende gæld, som han, så længe hans nye teaterstykker ikke havde forrentet sig, næppe kunne klare. Udvejen i slige situationer var foredragstournéer, og i foråret 1877 drog han da også Norge rundt med en række foredrag. – I 1876 fik han fra en lærer i Vendsyssel, Kr. Nielsen, en varmhjertet opfordring til at holde foredrag i Danmark¹⁹¹). Bjørnson svarer straks, at intet var ham så modbydeligt som at holde foredrag – men hvor meget kunne han tjene på en sådan rejse? Af hans øvrige brevveksling med danske (N. P. Madsen-Mygdal, Dønnergaard m. fl.) fremgår det, at betingelsen for en sådan rejse var »et sådant vederlag, at jeg kan rejse med god samvittighed«¹⁹²).

Meningen var formodentlig, at foredragstournéen skulle være afviklet i 1877; men først i sommeren 1878 genså Bjørnson Danmark¹⁹³), og det blev for så vidt en stor succes, som han blev modtaget med jubel i alle de foredragsforeninger og højskoler, hvor han talte. Men de grundtvigske venstreførere så med bekymring, at deres gamle fanefører ganske langsomt var ved at glide dem af hænde. Den første gang det kom tydeligt frem var, da Bjørnson i overstrømmende toner tilsluttede sig adressen til Georg Brandes ved dennes afrejse til Berlin i en artikel i Dansk Folketidende i oktober 1877. Det er klart, at Høgsbro og Bojsen i den følgende tid blev ivrigere for at tækkes deres norske skjald. Da bjørnen brummede fælt over det første provisorium og det følgende forlig den 8. november 1877 mellem det moderate venstre og ministeriet Estrup, hvorved den voldsomme splittelse i venstre begyndte, ilede både Høgsbro og Bojsen med at skrive alenlange apologier til Bjørnson¹⁹⁴). I de samme forårsmåneder 1878 kommer Bjørnson endelig ud af sin krise efter den voldsomme omvæltning, der fra troende kristen gjorde ham til ateistisk tilhænger af positivismen¹⁹⁵). Alligevel holder Høgsbro og Bojsen gennem brevveksling fast ved Bjørnson endnu et år, og Bjørnson svarer dem også, omend hans breve ikke indeholder andet end skarp kritik af det moderate venstres politik¹⁹⁶).

¹⁹⁰) Carl S. Petersen og Vilh. Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie IV (1925) s. 176 f.

¹⁹¹) B. B.s brevveksling med danske I s. 32 og 34 (31. januar og 9. februar 1876), jvr. Kr. Niensens svar s. 51.

¹⁹²) *ibid.* s. 88 f. (11. maj 1877).

¹⁹³) Medvirkende til udsættelsen var måske B.s skarpe holdning til dansk politik efter det første provisorium april 1877. Se brevene til Schrøder og Termansen i Brevvekslingen med danske I s. 85 og 86 (11. maj 1877). Jvr. Høgsbro II s. 66.

¹⁹⁴) Høgsbro II s. 73 og 79 (24. februar og 12. maj 1879) og B. B.s brevveksling med danske I s. 123 (7. marts 1879).

¹⁹⁵) Brytnings-år I s. LXXIX.

¹⁹⁶) Høgsbro II s. 79, 89 og 90 ff. (12. maj og 16. december 1878) samt Brytnings-år II s. 238 og 290 (7. marts og 25. september 1878).

I mellemtiden var Bjørnson kommet dybt ind i den Brandes'ske kreds. Ved en sammenkomst i slutningen af 1878 hos M. A. Goldschmidt havde Bjørnson ytret ønsket om at træffe nogle repræsentanter for den »yngre opposition«, og det lod kredsen omkring Brandes sig ikke sige to gange. Bjørnson traf nu Otto Borchsenius, Sophus Schandorph og mange andre, som begejstrede ham meget.

Den 3. november 1878 skulle Bjørnson hyldes af denne kreds ved en banket på Skydebanen – nu skulle han helt »erobres« fra grundtvigianerne. Men de moderate prøvede at redde situationen. De indbød Bjørnson til et andet overdådigt festmåltid – den 4. november, altså dagen efter de radikales. Bjørnson forsøgte at holde tungen lige i munden, åbenbart i håb om ved sin person atter at få det adskilte venstre til at føje sig sammen¹⁹⁷). Det blev dog »det moderne gennembruds mænd«, der gik af med sejren, og det var ikke mærkeligt; for festen på Skydebanen blev en overordentlig betydningsfuld begivenhed i dansk historie. Her indgik nemlig den litterære brandesianisme alliance med det radikale, politiske venstre. Spiren til kombinationen Hørup-Brandes blev lagt den aften. Her var noget, Bjørnson ikke kunne stå for: litteraturen og politiken i een stor fejende bevægelse, ungdom, kampmod og begavelse.

Allerede inden festen havde Bjørnson sendt Høgsbro en sidste afskeds salut, og der kan være grund til at gengive en del af dette brev, fordi det endnu en gang viser Bjørnsons sikre politiske overblik. Han forudsiger på en forbavsende måde de kommende års moderate venstrepolitik, der kulminerede i kompromis-forliget i 1894:

»Hvad politiken angår, så står det således for mig. Da I. A. Hansen med Berg o. fl. i sin tid *gav æfter*, så den nuværende grunlov kom istan, da tabte I grunlaget. I var på veje at vinde det igen, da du, Bojsen og Holstein og T. Nielsen *gav æfter*. Havde I sagt nej og ladet regeringen gøre vold, så havde i til sist sejret. – Nu tror jeg ikke, at I nogensinne sejrer. I er et kompromis-parti, som er overfløjet den dag, at der udvortes er ryddet plads for eders kompromis. – Jeg sa' det til Bojsen i sin tid: et folk forstår ikke rægningen med brøk; det kænner alene rægningen med de hele tal. – Gud skal vide, jeg er alt andet æn profet; men det gør mig ondt, at jeg dengang fik ræt. Nu må i fortsætte alene forat holde den ene væg oppe, så ikke hele huset styrter. Eders opgave er ikke morsom. Og I vil miste folk mens I står og holder, skal I se«¹⁹⁸).

Med året 1879 sluttede en afgørende periode i Bjørnsons liv. For dansk politik havde disse voldsomme udladninger af hans temperament

¹⁹⁷) B. B.s brevveksling med danske I s. LI. Det kom dog til nogle skarpe sammenstød med grundtvigianerne, da Frede Bojsen fejrede sin søster Ida's bryllup med den norske politiker Wollert Konow (Hedemarken). Bjørnson drillede digteren Hostrup med hans kristendom, som han selv betragtede som et »overstået stadium«. Til gengæld blev B. højlig fornærmet og fortørnet, da Klaus Berntsen holdt tale for Hostrup og roste ham som den, der ikke »skiftede signaler«. Se Klaus Berntsen: Erindringer fra Manddommens Aar (1923) s. 45 f. Jvr. Frede Bojsens politiske erindringer s. 95.

¹⁹⁸) Kamp-liv. B. B.s brev fra årene 1879–84 utg. av Halvdan Koht (1932) I s. 36 f. (7. maj 1879).

utvivlsomt betydet en hel del. Han kom med en blæst af noget fremmed, ja europæisk til den grundtvigske venstrepolitik, der havde svært ved at se ud over de danske grænser. Hvor meget man end lo ad Bjørnson og kaldte ham overfladisk, fik han dog indflydelse i vide kredse efter sin optræden ved Grundtvigs mindefest. Den altseende A. F. Krieger giver en passende konklusion i sagen, når han i sin dagbog i 1875 skriver:

»Det er sært nok, hvilken Rolle Bjørnsons Optræden d. 12. Spt. 1872 spiller. Han mente det vist ikke så ilde, men hans Ulykke er, at han tørster efter Selvoplevelser for at kunne digte – han kan ikke som Ibsen vinde noget gennem Studium og Tænkning – og han gjør kun Forvirring, hvor han vil optræde i det politiske eller kirkelige Liv«¹⁹⁹).

Det kunne umiddelbart se ud, som om det kun var forvirring, der kom af Bjørnsons virke. Men set på eftertidens perspektiv må man erkende, at det var noget større og bedre. Også Bjørnson selv måtte efter fejden ændre sine signaler – eller, som han så smukt skrev til Georg Brandes:

»Jeg har måttet tænke lidt over den ting »at ændre signaler«. Det er blevet mit livs fane-skrift«²⁰⁰).

¹⁹⁹) Krieger VI s. 40 (5. februar 1875).

²⁰⁰) Brandes-brevenc IV¹ s. 42 (29. april 1878).

STALDGÅRD – ELLER HOLLÆNDERI?

FORSØG PÅ STATUS VED 1782

Af *Bent Schiermer Andersen*.

Da indtægterne ved eksport af kornfedede stude formindskedes væsentligt fra midten af det 17. århundrede, måtte godsejerne indstille sig på en driftsomlægning til kornlandbrug. Kvæghold var imidlertid nødvendigt, da man ellers ikke kunne skaffe de tilstrækkelige gødningsmængder, og man måtte så bestræbe sig på at afsætte dyrenes ædlere produkter, som smør, ost og mælk. Stud. mag. Bent Schiermer Andersen gør udviklingens resultat op ved år 1782 og viser på grundlag af amtmandsindberetninger til Rentekammeret om hovedgårdenes studehold dette år, at omkring halvdelen af gårdene da havde indført hollænderi. Endvidere fremgår det af materialet, at denne udvikling var betydelig mere fremskreden på Øerne end i Jylland.

Gennem lange tider havde exporten af kornfedede stude været en betydelig indtægtskilde for danske godsejere, men fra slutningen af 1640'erne forsvandt de gyldne tider for aldrig mere at vende tilbage. Sjælland, Lolland-Falster og Fyn ramtes hårdest, medens Jylland og Skåne klarede sig bedre. For øerne var slaget imidlertid så hårdt, at proprietæerne i stor udstrækning allerede i århundredets sidste del måtte overveje en driftsomlægning. At man ikke lod det blive ved overvejelserne, skal vises på de følgende sider.

Med de tekniske hjælpemidler, det 17. og 18. århundredes landbrug besad, var en almindelig overgang til kornlandbrug imidlertid ikke mulig. En af de alvorligere hindringer var manglen på tilstrækkelige mængder af gødning. Den bedste – og vel den eneste virkningsfulde – gødning, man kendte, var ganske enkelt den, der kom fra dyrene selv!¹⁾

Forkortelser i noterne:

RA = Rigsarkivet, LAS = Landsarkivet for Sjælland; LAN = Landsarkivet for Nørrejylland.

¹⁾ Der kan her bl. a. henvises til fæstebreve og generalhoverireglementer, hvori gødningsbehandling og -udkørsel ofte behandles særskilt, f. x.: på Korselitse og Karlsfelt godser (Maribo amt) skulle bønderne age møg i 2 uger i juli. Der regnedes med, at en vogn daglig kunne udkøre 10 læs (Kringelborg, Maribo amt), 10–13 læs (Holmegård, Præstø amt), 20 læs (Højris, Thisted amt), 40–50(!) læs (Glumstrup, Thisted amt) osv. Særlig udførlige oplysninger findes i reglementerne fra Bodum Bisgård og Damsgård (begge Thisted amt). RA, Rentekammeret, Generalhoverireglementer, 1769. 432.–51 og .–56. Fra en lidt senere periode – men næppe mindre gyldigt – dette eksempel: i 1805 beregnedes 6 gode læs møg til 1500 kvadrat alen jord på Støvringgård (Randers amt). Til hele det areal, der skulle gødes, skulle køres ikke mindre end 435 læs, hentet i Støvringgårds mødding. Dyrkningskontrakt af 7. august 1805. LAN, Bispearkivet, Vor Frue Kirke, Århus. Kirkeregnskaber, bilag 1800–1814. C. 3 2326. Se tillige dr. F. Skrubbeltrangs anmeldelser i

Og det er jo kendt, at købstædernes renovation blandt landmændene var en efterspurgt vare. En helt nødvendig forudsætning for – i et, efter samtidens opfattelse, akseptabelt omfang – at få korn i laderne var altså, at man samtidig havde kreaturer nok til at levere i det mindste en del af den nødvendige gødning. Herudover var det jo kun en fordel, om dyrene i sig selv repræsenterede en værdi, der kunne omsættes i rede penge, og da man, som tiderne var, havde vanskeligt ved at sælge dyrene selv, kunne man jo i stedet forsøge at afsætte deres ædlere produkter, så som smør, ost og mælk. Således begyndte da »hollænderierne« – navnet angiver, hvorfra ideen stammede – langsomt at vokse frem, mange steder som en direkte afløsning af studefedningen. Rundt omkring på fynske, lolland-falsterske og sjællandske hovedgårde skød selvstændige mejeribygninger op, og adskillige steder indkaldtes »mejerister« fra Holland.

Som så ofte før og senere i historien gik der lang tid, før det nye blev almindelig akcepteret – og det endda skønt det en periode ligefrem havde »kongelige protektion!« (Selve kong Christian 4. interesserede sig en overgang overmåde for mejeridrift²). I almindelighed blev udviklingen mødt med en udbredt skepsis, man hæftede sig mindre ved det positive, mejeribruget bragte og mere ved de vanskeligheder »forfaldet i studehandelen« førte med sig. Det faldt derfor i det 18. århundrede, hvor man kun alt for gerne hengav sig til at administrere, ganske naturligt gennem allehånde restriktioner og støtteforanstaltninger at ophjælpe den vaklende handel, medens mejeribruget i lang tid måtte sejle sin egen sø. Sluttelig – ved at støtte studehandelen, der så decideret arbejdede med export for øje, ydede man de merkantilistiske grundsætninger fuld honnør.

Målet for denne artikel er dog ikke at fremlægge hele denne udvikling, ej heller at finde årsagerne til at handlingsforløbet blev som det blev³). Disse spørgsmål vil blot blive berørt, for så vidt de har direkte betydning for forståelsen af vort emne. Dette er – som allerede antydet i overskriften – alene det mere begrænsede at fremlægge denne udviklings resultater, uden dermed at ville påstå, at udviklingen var tilende-

Historisk Tidsskrift 12. række bd. 1 p. 251–53 af Slicher van Bath: *Accounts and Diaries of Farmers before 1800 as Sources for Agricultural History* (A. A. G. Bijdragen 8°, 1962.) og ibidem p. 391 ff. af samme forfatters artikel: *Yield Ratios 810–1820* (A. A. G. Bijdragen 10). K. Hansen: *Det Danske Landbrugs Historie*, II p. 74 ff., især p. 79–83 (1936–43) og *Patriotiske Samlinger 1787* p. 191 og 194 f. Til den betydning, Københavns renovation havde for amagerbønderne, hentyder Erik Pontoppidan i sin lille afhandling: *Korte Efterretning . . . særdeles om Amagerne* 131, *Kjøb. Selsk. Skr.* 3 (1747).

²) Politikens Danmarkshistorie, VII, p. 334.

³) Studehandelens omfang og forløb er for det 18. århundredes vedkommende kort behandlet af Søren Alkærsig i *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 3. række bd. III, p. 527 ff. (1901–03). Sml. Axel Nielsen: *Dänische Preise 1650–1750*, i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* bd. 31 (1906) p. 311 ff.

bragt i det år, 1782, der er valgt som basisår. Som man senere vil se, er det kilderne, der nødvendiggør valget af netop dette tidspunkt. Er tidspunktet end således påtvunget, må det dog straks bemærkes, at et snit netop i disse år giver et ikke uinteressant billede af strukturen indenfor det større landbrugs kvægbrug få år, førend der med de store landboreformer og studehandelens frigivelse åbnedes nye veje.

I Rigsarkivet findes forskelligt materiale, som på væsentlige punkter kaster lys over nogle af de spørgsmål, der er berørt ovenfor. Før dette fremlægges, er det dog nødvendigt at danne sig et overblik over de bestemmelser, statsmagten krævede overholdt for produktion og export, ligesom det synes passende at berøre spørgsmålet, om hvilke tanker – for så vidt de kan fornemmes – samtiden gjorde sig om studehandelens og mejeribrugets fortræffeligheder.

Myndighedernes holdning.

Det 17. århundredes kvægbrug havde som mål i første række at opdrætte staldfedede øxne til export; på grund af de rigelige toldindtægter, der heraf flød ned i statens kasse, nød den myndighedernes bevågenhed. I anden række kom produktionen af saltet oksekød. I en kort periode i det 18. århundrede vendtes dette forhold om, således at det salte oksekød fik en klar præferencestilling.

Handelen med begge produkter var genstand for regulering⁴⁾: fra 1661 til 1701 og påny fra 1747⁵⁾ bestod der forbud mod export af græsøksne, altså af ikke-kornfedede stude. I kortere perioder var der tillige forbud mod export af saltet oksekød⁶⁾. Disse restriktioner var imidlertid med undtagelse af forbudene under Store Nordiske Krig ret kortvarige. Dertil kom adskillige andre, lokalt begrænsede udførselsforbud, der var affødt af epidemier blandt mennesker og dyr herhjemme og i Østersøområdet, samt enkelte specielle reguleringer forårsaget af belejringen af Stralsund. Forbudet mod export af græsøxne var (se nedenfor) helt efter proprietærernes ønske, og de få og kortvarige indgreb, der her

⁴⁾ For tiden før ca. 1660 henvises til N. Bang: HT 7. række bd. 1 p. 329 ff., A. Olsen: HT 9. række bd. 1 p. 263 ff. samt R. Willerslev i Jyske Samlinger Ny Række bd. 2 p. 153 ff.

⁵⁾ Kvartudgaven. Forordninger af 12. december 1661, 27. december 1681, 28. maj 1701 og 29. august 1747.

⁶⁾ Exportforbudsperioder (her kun medtaget for det 18. årh.): 19. august 1699–16. juli 1700; 20. juli–7. september 1700; 23. september 1709–19. september 1711; 17. juli 1714 (gentaget 25. oktober 1714, 5. april 1715 og 20. december 1717) –9. marts 1722; 10. juli 1758 (dog tilladt export til hæren, der stod i hertugdømmerne, samt til flådens og koffardiskibes proviant) – 29. september 1758 (Mikkelsdag); 7. oktober 1772–26. maj 1773. Forordningen af 3. september 1715 gav tilladelse til udførsel til hæren, der stod ved Rostock. Markeds- og transportrestriktioner i forb. med kvægpesten: forordningerne af 9. juli 1745 (ophæves 8. oktober 1745, bortset fra § 5), 7. februar 1747, 15. januar 1748, 15. september 1749, 1. oktober 1753, 3. september 1762, 12. juli 1771, 26. maj 1773, 27. december 1775, 1. december 1777. Kvartudgaven og Fogtmans Rescripter.

er berørt, kunne ikke være til større gene for det frie initiativ. Som det imidlertid kan ses nedenfor (se side 383 f.), var der andre former for statslig indgriben, der vakte irritation.

Fra 1701 til 1747 var der fri export af græsoxne, købt på nørrejske markeder. Endvidere var tolden ved udførsel den samme for disse som for staldoxne, hvilket kun kan opfattes som en opfordring til at undlade at stalde. Dette kan næppe være gjort af hensyn til kornpriserne, der kun periodevis viste stigninger før ca. 1740⁷⁾ – stigninger, der slet ikke kom på højde med dem, der registreredes i 1690'erne, hvor der var nedlagt exportforbud⁸⁾. Det ligger vel således nærmest at antage, at det er fiskale motiver, der har dikteret denne holdning.

Genindførselen af exportforbudet i 1747 hænger selvfølgelig sammen med den mangel på kød, som fulgte i kvægpestens spor. Forbudet blev imidlertid håndhævet ud over denne mangelperiode. Den traditionelle forklaring på et sådant exportforbud er for det 16. og 17. århundredes vedkommende⁹⁾, at der alene herigennem kunne skaffes tilstrækkelig mange – og billige – oxne til staldning på de privilegerede gårde, hvorpå der oftest var foderoverskud. Dette synes kun formelt at kunne gøres gældende for det 18. århundrede, hvor man i lange perioder græssede langt flere stude end staldgårdene kunne aftage¹⁰⁾.

Gennem flere forordninger var bønderne¹¹⁾ i løbet af det 17. århundrede blevet trængt bort fra studehandelen. Det endelige forbud mod at stalde stude – der faktisk lå i privilegierne af 1661 – fik sin skarpe, kategoriske form i forordningen af 27. december 1681: »Præster, fogder, bønder og møllere skulle aldeles ingen oxne må stalde eller føde ...«. Indtil 1681-forordningen havde adelen ret til at stalde på sine egne og sine bønders gårde, medens borgerne i købstæderne kun måtte stalde på egen avl¹²⁾. Dette forhold lagde i praksis størstedelen af leverancerne til exporten i adelens hænder¹³⁾.

Ved de nye privilegier af 24. juni 1661 og forordningen af 28. januar 1682 blev retten til at stalde for den første gruppes vedkommende løsnet fra personen og i stedet knyttet til jorden¹⁴⁾. Staldningsretten tildeltes

⁷⁾ A. Friis og K. Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark (1958), p. 207 ff. Kapitelstakster i ældre og nyere tid (Statistiske Meddelelser 1904), årene 1709, 1718 og 1726. A. Nielsen, op. cit. p. 333⁵⁾, p. 334¹⁾ og ²⁾.

⁸⁾ Schultz Danmarkshistorie III, p. 570. Kapitelstakster i ældre og nyere tid. A. Nielsen, op. cit. p. 332, især ³⁾ og ⁴⁾.

⁹⁾ N. Bang, op. cit. p. 331 ff.

¹⁰⁾ Johan Ludvig Lybecker: Betænkning af 29. februar 1788 p. 4 f. RA, Mallingiana. Sammes artikel i Patriotiske Samlinger 1787, p. 193 f., sml. p. 189.

¹¹⁾ N. Bang, op. cit. p. 330 f., 334. A. Olsen, op. cit. p. 262 f. og R. Willerslev, op. cit. p. 154.

¹²⁾ Forordningen af 25. juli 1634; se: A. Olsen, op. cit. p. 263 og N. Bang, op. cit. p. 329 f. Jfr. forordningen af 21. januar 1663, Kvartudgaven.

¹³⁾ Schultz Danmarkshistorie, III, p. 238 ff. Selve eksporten blev dog overladt til borgerlige, se: R. Willerslev, op. cit. p. 155.

¹⁴⁾ Adelen og borgerstandens privilegier er trykt i Fogtmans Rescripter I, p. 42 ff. Byen Københavns privilegier i Kvartudgaven. I 1661 fik således Københavns gejst-

proprietærer, der havde private sædegårde og til forpagtere af samme, men efter 27. december 1681¹⁵⁾ med den væsentlige indskrænkning, at tilladelsen kun gjaldt for så mange stude, der kunne staldes på egen avl plus tiendekorn. Begrænsningen til kun at måtte anvende egen avl gjaldt stadig for borgerne, og hverken disse eller proprietærene måtte til opstaldning af stude tilforhandle sig foder af bønderne »på det den fornødne gødning, som til jordens dyrkelse behøves, ikke skal formindskes«. Endvidere var det fortsat tilladt indenlandske øxne-købmænd at stalde på proprietærernes eller borgernes stalde, såvidt enhver af disse var berettiget til at stalde¹⁶⁾.

Forbudet mod export af græsøxne var en støtteforanstaltning, som hos flertallet af de privilegerede kun kunne møde tilfredshed, hvorimod bønderne, der stadig var ene om at levere de magre øxne til staldning og nu måtte se deres afsætningsmuligheder alvorligt forringet, fik følgerne af dette monopson at mærke.

Den lovgivning derimod, staten til forøgelse af toldindtægterne gennemførte og søgte at håndhæve, stod ikke i yndest hos staldgårdsejerne. Midlet var i første række tvungne indberetninger¹⁷⁾: proprietærene indberettede til Martini (11. november) til amtmanden, borgerne til magistraten. Disse instanser udarbejdede på grundlag af indberetningerne ekstrakter, der indsendtes til Rentekammeret¹⁸⁾. Udover at skulle forøge toldindtægterne havde denne lovgivning to andre formål: dels at forhindre at græsstude exporteredes under foregivende af at være fedestude, hvilket ville trykke priserne, dels at hindre misbrug af staldningsprivilegierne. Ved forordningen af 28. maj 1701 bestemtes således, at køberen af sælgeren skulle forsynes med specificeret attest – på stemplet papir! – til forevisning ved udførselstoldstedet.

Sin endelige form fik dette »indberetningssystem« ved forordningen af 31. januar 1702: inden december skulle proprietærer og andre, der var berettiget til at stalde til amtmand eller magistrat indsende en opgørelse over det antal stude, de agtede at stalde vinteren over. En ekstrakt heraf sendtes (gerne ledsaget af de originale indberetninger) til Rentekammeret, en kopi til tolderne i samme provins. Kun ved Kolding, Ribe, Varde, Ringkøbing, Nyborg, Assens, Middelfart, Fåborg, Nykøbing, Rudkøbing, Nakskov, Dragsminde, Kalundborg, Korsør og Vordingborg skulle det være tilladt at udføre studene. Ved selve salget forsynedes

lige og verdslige stænder ret til at tilforhandle sig adeligt jordegods. Ved forordningen af 28. januar 1682 § 1 blev denne tilladelse udvidet til at gælde alle ufrige. Se tillige E. Holm, Danmark-Norges indre Historie 1660-1720, I p. 212 med note, samt p. 125 (1885).

¹⁵⁾ Forordningen af 27. december 1681. Kvartudgaven.

¹⁶⁾ A. Olsen, op. cit. p. 263 ifølge forordningen af 25. juli 1623.

¹⁷⁾ Et sådant – dog mindre vidtgående – system var tidligere praktiseret, se: A. Olsen, op. cit. p. 263 ff.

¹⁸⁾ Forordn. af 27. december 1681. Kvartudgaven. Klager herover finder udtryk i f. eks. *Oeconomisk Journal*, juni 1757.

køberen af sælgeren med attest indeholdende beskrivelse af de købte dyr (»en rød, en sortbroget med blis i panden etc.«) samt toldsteds angivelse. En lignende sendtes til amtmanden, der sendte én kopi til Rentekammeret og én til det på sedlen anførte toldsted. Manglede en attest ved fortoldningen bødedes 1 rdl. extra per hoved¹⁹). Adskillige er tillige de forordninger og plakater, der skælder mod »underslæbet«, indskærper tolderne deres pligter, indfører brændemærkning af kvæg (og heste) mellem Kolding og Foldingbro²⁰), opfordrer til angiveri – ja, opstiller soldater langs Kongeåen og Kolding å²¹)! Af de hyppige gentagelser og indskærpelser må vi slutte, at denne lovgivning ikke formåede at opfylde sin mission.

For at græsøxnene ikke skulle føres uden om tolden, fandt man det nødvendigt at spænde handelen med disse ind i et lignende system. Ved »udførsel« mellem provinserne til videre græsning eller staldning på andet sted skulle ejeren fra udskibningstoldstedet have passérseddel og yderligere stille kaution for, at han inden 4 uger ville fremskaffe en attest fra næste toldsted samt en bekræftelse fra amtmanden i det pågældende amt²²).

Sluttelig skal nævnes, at exporten af fede stude tidsmæssigt var begrænset til perioden fra den tid, »som den ordinære øxendrift plejer at ske«, hvilket var kort efter midten af april indtil 1. maj. Dette var reglen – vejr og vind måtte dog anses for lovlige undskyldninger²³).

Allerede i 1759 havde studehandelen været til behandling i Rentekammeret²⁴), og i begyndelsen af 1770'erne indhentes betænkninger fra amtmændene²⁵). Endelig, i 1775, afgav *Oeconomie- og Commercekollegiet* betænkning til kgl. majestæt²⁶). Efter dette forarbejde kunne man skride til udformning af en forordning: den udgik 4. november 1776. Havde nogle af amtmændene ventet, at der med denne forordning skulle brydes med gamle principper²⁷), er de blevet godt skuffede: privilegierne blev bekræftet, indberetningerne opretholdt og forbudet mod export af græsøxne indskærpet²⁸). Tiden var endnu ikke

¹⁹) Forordningen af 28. maj 1701, samt forordn. af 31. januar 1702. Kvartudgaven.

²⁰) Forordningen af 5. marts 1689. Kvartudgaven.

²¹) Fra Ribe amt bd. 4 p. 573 ff. (1915–18), P. Eliassen: Kongeåen, passim (1925), samt forordningerne af 20. juni 1691, 8. august 1691, 30. juni 1723, 6. februar 1727, 17. januar 1730, 17. august 1739.

²²) Forordningen af 31. januar 1702. Kvartudgaven.

²³) Forordningen af 27. december 1681; ved forordningen af 28. maj 1701 blev kvæg, købt på nørrejske markeder, undtaget fra denne begrænsning, hvilket i realiteten gjorde den illusorisk. Ved forordningen af 29. august 1747 (om forbud mod at exportere græsøksne) fik den påny kraft.

²⁴) Lybeckers betænkning p. 27, samt »Nota angaaende Øxnehandelen og den i Svang gaaende Toldsvig«, udateret og usigneret, kan dateres til ca. 1775, RA, Mallingiana.

²⁵) Alkærsig, op. cit. p. 540 f.

²⁶) Lybeckers betænkning, RA, Mallingiana, p. 27 f.

²⁷) Alkærsig, op. cit. p. 540.

²⁸) Samtidig ophæves de tidligere forordninger af 1681, 1701, 1702, 1727, 1739 og 1747. Kvartudgaven.

moden til at ændre principper, men nok til at ændre politik. Her var det navnlig dele af Generaltoldkammerets indstilling, der fik indflydelse på det endelige resultat²⁹). Forordningen giver visse privilegier til slagtere »til kødhandelens lettelse og opmuntring«: told af saltet kød fra jyske staldøxne eftergives aldeles, consumptionsafgifter af salt, anvendt til nedsaltning af dette kød tilbagebetales efter skalaen: 2 skæpper salt pr. udført tønne. Sluttelig udloves en præmie på 1 rdl. pr. udført tønne saltet oksekød fra jyske staldøxne. Disse begunstigelser skulle alene gælde for slagtere i København, Ålborg, Århus, Randers (Flensborg og Glückstadt). Ved kgl. resolution af 28. april 1777 erholdt Hobro samme rettigheder.

Disse bestemmelser – forbudet mod export af græsøxne og begunstigelserne til slagtere, der udførte kød af *staldede, jyske stude* – rummer i virkeligheden en ny politik: et forsøg på at skabe en export af saltet kød til erstatning for den hensygnende handel med de levende, staldfedede stude³⁰). Det synes også, som om kødexporten i nogle år – frem til ca. 1783 (se tabel 5) – på grund af krigskonjunkturerne har været stigende³¹).

Som led i samme politik må man betragte forordningen om vrugning af salt kød, udstedt 8. april 1782. Med alle sine bestemmelser skal den »bringe vores danske Kjød i Ligning med det Irlandske«³²). Med andre ord: der skal konkurreres på kvaliteten. Forordningen giver detaljerede anvisninger på, hvorledes kødet skal skæres ud, hvilket salt, der skal anvendes til nedsaltningen, og hvorledes tønderne skal pakkes. Der stilles bestemte krav til tøndens vægt, størrelse, form etc. og indføres kvalitetsmærkning (2 kategorier) af tønderne.

Kødexporten blev dog kun af betydning en kort periode, medens krigen skabte særlige muligheder derfor. I 1780'ernes første år svandt den bort påny, men først flere år senere greb myndighederne atter ind: med forordningen af 11. juni 1788 ophævedes privilegierne, og exporten af græsøxne blev atter fri. Forordningen motiveres bl. a. med de store vanskeligheder, bønderne havde haft med at komme af med deres græstude, medens exportforbudet håndhævedes. Forbindelsen til landboreformernes socialpolitiske indhold er tydelig, selv om alene det forhold,

²⁹) Alkærsig, op. cit. ibidem.

³⁰) Officielt kommer dette til udtryk i forordningen af 11. juni 1788. Exportpræmierne var allerede foregrebet i forordningen af 5. september 1776 om udførsel af forskellige varer til St. Croix, gældende for 3 år; forlænget 19. april 1779 og 3. april 1782.

³¹) Patriotiske Samlinger 1787, p. 188, 194, sml. forordningen af 11. juni 1788.

³²) Th. Adeler i skrivelse af 5. december 1780 i pakken »Angaaende Udførsel og Vrugning af saltet Kjød (1758–96)«, Kommercekollegiet, RA. Lybecker anfører i sin betænkning p. 28, at det danske kød før vrugningsforordningen kom i nogen mis-kredit i udlandet. Mallingiana, RA.

at forarbejderne til forordningen ikke udførtes af »den store Landbo-kommission«, men af »Den Overordentlige Finantscommission«, antyder, at andre motiver tillagdes større vægt (jfr. note 94).

Den offentlige debat.

Interessen for studehandelen satte sig – ud over de rent håndgribelige frembringelser – også spor i den samtidige litteratur, selv om det straks kan fastslås, at emnet stod noget i skygge af de mere betydningsfulde spørgsmål, der optog sindene i disse år. Udover de rent landbrugsfaglige bidrag, som ikke skal behandles her, fremkom enkelte tidsskriftartikler, der beskæftigede sig med markedsforsyning, toldspørgsmål, struktur- og rentabilitetsproblemer etc.³³).

Den første større, væsentlige artikel blev trykt i 1770 under titlen: »Om Forskiel paa Fordeelen ved at holde Køer frem for Stald-Stude«³⁴). Den anonyme forfatter er – som det fremgår af artiklen – ejer af to hovedgårde i en »mager jysk egn med mådelig græsning«. I hans fremstilling skildres studehandelen som et noget risikofyldt erhverv med ofte svigtende afsætningsmuligheder og stadig voksende produktionsomkostninger. Ikke sjældent kan proprietæren komme ud for at måtte stalde studene to vintre, fordi holstenerne og københavnske slagtere – der er de fornemste aftagere – ikke kan aftage hele produktionen. Omkostningsniveauet er stigende og har været det nu i en årrække, dels på grund af prisstigninger på korn, dels fordi der nu medgår langt mere korn end tidligere til fedningen. Det er igen en følge af, at holstenerne – på grund af kvægpesten – kræver studene federe end forhen, således at dyrene straks kan afdrives til Hamburg og der sælges som fede uden først at skulle på »rekreation« på det fede marskgræs. Fortsætter denne udvikling vil det ende i den rene ruin for staldgårdsejerne, og derfor skal man bryde overtværs: sælge studene og købe køer i stedet. Selv om afsætningsmulighederne for mejeriprodukter i Vestjylland ikke er de bedste, er der ikke grund til større betænkeligheder. Man vil kunne klare sig ved »udførsel« til de østjyske købstæder og til København. Selv er forfatteren i færd med at indrette et hollænderihus på det ene af godserne, og når han ikke har gjort det for længe siden – og når mange andre proprietærer ikke tør gøre det foreløbig på trods af stadig dårligere vilkår – kan forklaringen vel søges flere steder, men »gamle For-domme gør nok det største Stød. . .«

³³) Oeconomisk Journal 1757. I en fodnote til Lybeckers betænkning i Mallingiana udlægges den kendte skribent og amtmand i Koldinghus amt Hans de Hoffmann som forfatter hertil. Også præsten J. D. W. Westenholtz kom i sit »Priisskrift om Folke-mængden i Bondestanden«, Kbh. 1772 (udkom også i Økon. Priis-Skr. 1774) ind på studehandelens økonomiske og sociale problemer, p. 432–445.

³⁴) Jur. Med og Oec. Tid. København, 1770, nr. 29.

I 1780'erne kom to indlæg af mere *politisk-økonomisk* observans. Med disse indledtes i litteraturen felttoget mod staldgårdsprivilegierne, der – som nævnt – ophævedes 1788. Det begyndte egentlig ganske spagt med to sider af en anonym forfatter i *Patriotiske Samlinger* 2. hæfte, 1785. Her stilles for første gang åbent det spørgsmål, om staldningsprivilegierne og exportforbudet på græsøxne var gavnlige foranstaltninger for staten i almindelighed, især under dyrtid? Først to år senere blev svaret formuleret af nationaløkonomen Johan Ludvig Lybecker³⁵): »Det er en meget betænkelig sag, når nogle i en stat have ret til sådanne fordele, som skade mange, ja det hele. . .« Det er forfatterens klart formulerede ønske, at få brudt staldningsprivilegierne og frigivet exporten af græsøxne, i hovedsagen ud fra en nationaløkonomisk vurdering. Vigtigere er det imidlertid for vort emne, at den kyndige Lybecker – med udgangspunkt i den refererede artikel fra 1770 (side 386) – også gør sig til talsmand for en (for nu at bruge et aktuelt ord) strukturændring i jysk kvægbrug: en almindelig overgang fra staldgård til mejerigård, som det havde kunnet iagttages på øerne, ville være en udvikling, der i høj grad burde hilses velkommen. Som vi så ovenfor, var denne udvikling i gang visse steder i Jylland, men oftest var den påbegyndt halvt modvilligt, nærmest påtvunget ved studehandelens forfald. Mejeribrug var stadig kun det næstbedste for det store flertal af de jyske proprietærer, og det er denne holdnings berettigelse, Lybecker drager i tvivl. Besind jer, siger han, hvilken fremtid er der i at høste, hælde kornet i studene, bære gødningen ud på marken, høste næste år, påny fylde kornet i studene, der ikke kan finde købere? Ikke alene giver det ingen personlig fortjeneste, men det fordyrer kornet unødigt for den øvrige befolkning. Både proprietærerne, befolkningen og staten vil kun kunne vinde ved en produktionsomlægning.

Det var således kun få og spredte røster, der hævdede sig i denne »debat«. Men de havde tiden med sig og mødte ingen offentlig modstand, fordi en ophævelse af staldningsprivilegierne ikke længere berørte gods-ejerinteresser i et omfang, som ophævelsen af bøndernes hoveripligt og fæstevæsenet ventedes at ville.

Cirkulæret af 15. oktober 1782.

Jeg har fundet det nødvendigt at referere disse ret få indlæg om studehandelen i samtidens litteratur, kort berøre arbejdet i administrationen og anføre de reguleringer for produktion og handel, statsmagten skabte.

³⁵) *Patriotiske Samlinger* 1787. Forfatteren er her anonym, men vedkender sig forfatterskabet i sin ovenfor nævnte betænkning, RA Mallingiana. L. var en habil og vidende økonom. Han var fra 1776–81 ansat i Generaltoldkammeret, hvor han bl. a. fik lejlighed til at stifte bekendtskab med studehandelens forløb gennem indberetningerne fra proprietærerne og amtmændene samt ved gennemsyn af toldbøgerne.

Dette er gjort, dels fordi det viser, at »forfaldet i den jyske studehandel« af ansvarsbevidste folk opfattedes som et problem af nogen betydning, dels fordi især lovbestemmelserne letter forståelsen af nogle af de kilder, hvis oplysninger skal give svaret på det spørgsmål, der formuleredes i artiklens indledning: i hvor stort omfang havde man på de enkelte hovedgårde forladt studefedningen til fordel for »Hollænderidrift«? havde der indtil 1782 været tale om en ensartet udvikling uden landsdelssærpræg? eller var der modsat tale om tydelige strukturforskelligheder?

I Rigsarkivet findes en række pakker med høstindberetninger, indsendt af amtmændene i årene 1771–1846³⁶⁾ i henhold til tre cirkulærer. I en af disse pakker – den eneste, hvis indhold blev indsendt i henhold til cirkulæret af 15. oktober 1782 – findes også oplysninger om studeholdet på hovedgårdene. Ialt omfatter indberetningerne 652 gårde og godskomplekser, altså langt den største del af samtlige landets hovedgårde. Desværre kom allerede året efter et nyt cirkulære, hvorefter der påny kun skulle indsendes almindelige høstindberetninger.

I cirkulæret af 15. oktober 1782 ønskedes indsendt oplysninger om tre forhold af interesse for vort emne: hvor mange stude der i løbet af sommeren var solgt af græsset til slagting i København eller andre steder i provinsen, hvor mange stude, man agtede at stalde for vinteren, og endelig hvor mange fødestude³⁷⁾, der fandtes på gården. Inden tre uger skulle svarene være indløbet i Rentekammeret. Langtfra alle kunne overholde denne tidsfrist, med det resultat at en betragtelig del af studene ikke blev medregnet i den ekstrakt, Rentekammeret forelagde kongen!³⁸⁾.

Der melder sig nu straks det spørgsmål, om man indhentede disse oplysninger med et bestemt formål for øje, f. ex. til et beskatningsgrundlag, eller om proprietærene kunne få mistanke om noget sådant. I begge tilfælde ville det kunne berettige en vis skepsis ved vurderingen af materialets historiske pålidelighed. Ved første øjekast synes forholdet lidt suspekt: sagen er jo, at de vigtigste oplysninger – nemlig dem, der omfatter staldstudene – i løbet af ganske kort tid alligevel ville komme myndighederne i hænde i form af indberetningerne indsendt til Generaltoldkammeret i henhold til forordningen af 4. december 1776. Efter denne forordning skulle der ved salg af græs- og fødestude udfærdiges

³⁶⁾ Høstindberetninger, Rentekammeret, RA. 352.–156 til .–80.

³⁷⁾ »... Græs- og Foderstude ere de, som om Sommeren ere græssede, og om Vinteren foerede eller fødede med Høe eller Halm. Staldstude derimod ere de, som paa Stalden ere fedede med Korn, hvilket alleene visse Herregaarde ere tilladte«. Patriotiske Samlinger 1787, p. 186 note.

³⁸⁾ Rentekammerets Resolutionsprotokol 7. december 1782, RA. Tallene er her: solgte: 7463; staldede: 15852, fødestude: 7651. Blandt andre mangler størstedelen af tallene fra Alborghus, Åstrup, Børghlum og Sejlstrup amter. Disse afsendtes først 9. december.

ledsageattester. Ville man foretage en kontroloptælling? Noget sådant kan ikke spores. Kunne det opfattes som grundlag for en beskatning? Næppe, dertil ville en almindelig kvægtælling, som i 1774, være naturligere³⁹). To andre forhold, der lå i selve arten af de stillede spørgsmål, måtte bestyrke de adspurgte i denne opfattelse: cirkulæret henvendte sig kun til en lille gruppe af befolkningen og drejede sig samtidig kun om en enkelt dyregruppe. Afgørende må imidlertid have været, at der dels spurgtes om antallet på dyr, der *var* solgt, og dels om dyr, der endnu *ikke* alle steder i fuldt omfang *var indkøbt* (se nedenfor)! Tilbage var så fødestudene – og de var de færreste.

Når man videre betragter den sjuskede behandling, oplysningerne fik i Rentekammeret, ligger det nærmest at akceptere den motivering, der anføres i den kabinetsordre af 14. oktober, der gav anledning til udsendelsen af cirkulæret⁴⁰), nemlig ganske enkelt ønsket om at erfare, hvor mange stude, der kunne sælges fra gårdene. De afvigelser, der vitterlig kan konstateres ved sammenligning med indberetningerne til Generaltoldkammeret, lader sig naturligst forklare ad »teknisk« vej (se nedenfor).

Hele sagen endte i øvrigt med en kongelig resolution den 16. december samme år⁴¹). Heri anføres kort og godt, at man havde ladet sig foredrage høstudsigterne og studeholdets omfang på hovedgårdene. Hverken dette eller det følgende år kan det spores, at der udover dette er gjort nogen anvendelse af Rentekammerets højst mangelfulde indberetning⁴²).

Novemberopgørelserne over proprietærernes staldstude, indsendt til Det Vestindisk-Guineiske Rente- og Generaltoldkammer i henhold til forordningen af 1776, er kun bevaret for Jylland. Disse opgørelser er passeret gennem amtmændenes hænder ca. 3–5 uger efter opgørelserne indsendt til Rentekammeret i overensstemmelse med cirkulæret af 15. oktober. Man kunne altså – alt andet lige – vente nogenlunde overensstemmende oplysninger. Et blik på tabel 7 vil imidlertid vise, at der er afvigelser – for visse amter (Kalø, Dronningborg, Silkeborg) endda ret betragtelige. Som helhed er angivelserne til Rentekammeret noget lavere end angivelserne til Generaltoldkammeret. Den samlede afvigelse er 1620 stude eller ca. 9 %, men da opgørelserne omfatter ca. 360 hovedgårde og godsområder, må der indrømmes en vis margin. Det må erindres, at staldningen endnu næppe var begyndt, da de første indberetninger til Rentekammeret udfærdigedes og afsendtes. Angivelserne til Generaltoldkammeret, der omfatter de på afsendelsestidspunktet opstaldede

³⁹) Det var i øvrigt Lybeckers opfattelse, at disse tal var for lave, netop fordi man frygtede en ekstraskat, Patriotiske Samlinger 1787, p. 189 f.

⁴⁰) Rentekammerets Resolutionsprotokol 1782, RA.

⁴¹) *ibidem*.

⁴²) Ejheller syntes Rentekammeret at have forelagt de senere indkomne tal!

stude, må sikkert tages som et sandsynligere tal⁴³). Den afvigelse, vi kan konstatere, er da udtryk for den usikkerhed, der endnu i oktober knyttede sig til proprietærernes dispositioner.

I tabel 7 b–d er foretaget en sammenstilling af de amter, der fremviser de største afvigelser. For de tre første amters vedkommende ses det, at differencen i hovedsagen er koncentreret på 7 hovedgårde, nemlig Tustrup (240), Bidstrup (108), Skaføgård (70), Allingegård (89), Palstrup (80), Silkeborg (50) og Vingegård (50), resten ubetydelige; dertil kommer, at der i (A) mangler 2 gårde med tilsammen 130 stude. Den omstændighed, at de betydende forskelle falder på forholdsvis få gårde bestyrker det synspunkt, at variationerne skyldes ændringer i staldningsmulighederne og ikke bevidst underdrivelse i (A). Endnu tydeligere bliver dette forhold for Hald amts vedkommende: 16 proprietærer ud af ialt 20 føjer her forbehold til deres opgivelser til Rentekammeret. Som resultatet blev (B), ses deres vurdering dog at have haft gyldighed.

For øernes vedkommende kan tallene ikke kontrolleres, da indberetninger til Generaltoldkammeret ikke foreligger. Efter indberetningerne til Rentekammeret staldedes i alt på øerne 1782/83 2540 stude. For hele landets vedkommende kan man da med rimelighed sætte tallet til mellem 21.189 og 22.809 (se tabel 1 e og 7 a). Disse tal må dog ikke opfattes som andet og mere end vejledende. Thi kunne vi afvise, at opgørelserne til Rentekammeret skulle bære præg af bevidste underdrivelser, tvinger de mangler, der er nævnt ovenfor, os til at anvende tallene med nogen forsigtighed.

Spørgsmålet, hvorvidt året 1782 i økonomisk henseende var et »normalår«, er også af vigtighed for vurderingen af den betydning, der kan tillægges opgivelsernes tal. Umiddelbart skulle man synes, at valget på grund af ret høje kornpriser og eventuelle deraf flydende vanskeligheder⁴⁴) for staldgårdsejerne er uheldigt; men for det første nødvendig-

⁴³) I henhold til forordningen af 1776 måtte kun øxne, der før 1. december var opstaldet og anmeldt til myndighederne, exporteres det følgende år. Det synes, som om forordningen er administreret efter bogstaven, se: skrivelse af 2. januar 1784 til Generaltoldkammeret fra amtsfuldmægtigen på Ringkøbing amtsstue i pakke »Indberetninger om opstaldede og bortsolgte Stude 1783–86«, Generaltoldkammeret, RA. Se tillige Patriotiske Samlinger 1787, p. 187 f.: ».. og er der noget Tilfælde, hvor man kan formode en temmelig Vished i Toldbøgerne, saa er det i Henseende til Staldstudene, formedelst den Indretning og Anstalt, der er føjet til at have Vished herom ved en Control inde fra Landet selv. — Da begge disse indberetningssæt imidlertid principielt er af samme natur, nemlig »selvangivelse«, var det min agt at søge en mere neutral kilde som kontrol, f. x. skifteforretninger. En gennemgang af amtsarkiverne og godsarkiverne (LAS) gav dog intet resultat. Det er vel også et stort spørgsmål, om der kunne drages nogle konklusioner fra enkelte eksempler til et materiale af så stort omfang.

⁴⁴) Der er noget, der tyder på, at man efter 1740'erne anvendte mere korn til vinterfedningen end forhen: . . »Desuden kunne man for 30 Aars Tid siden stalde med godt Høe, liden Rug og halvtorsken Havre. Men nu maae der anderledes staldes, og dobbelt saa meget Korn anvendes som i forrige Tid, om man ellers vil tænke at sælge sine Stude ..«, Patriotiske Samlinger 1787, p. 211. Se tillige Jur. Med. Oec. Tid., nr. 29, 1770, hvorfra Lybecker for en del har sine oplysninger.

gør materialets begrænsning dette valg og – vigtigere – for det andet synes de høje priser ikke at have forhindret en staldning af samme *størrelsesorden*, som i de omliggende år. I tabel 5 ses staldningen i årene 1775–83. Efter denne⁴⁵⁾ må staldningen i vinteren 1782/83 karakteriseres som pæn. Et betydeligt fald indtraf først den følgende vinter – efter fredsslutningen i Versailles, september 1783!

Hvad angår oplysningerne om de af græsset solgte stude, kan der ikke indrømmes proprietærene samme usikkerhed som ved angivelse af staldningens omfang. Som nævnt krævede forordningen af 1776 ethvert salg af græsøxne ledsaget af attester etc., enhver export af de magre stude til fremmede steder var forbudt, og den tilladte export af staldøxne begrænset til drivetiden, hvor de ikke-staldede stude ikke kunne klare nogen større drift. Kun i de sydlige områder, i Koldinghus og Ribberhus ville det være muligt sommeren igennem at smugle græsøxne ud over den lange grænse. Alt tyder imidlertid på, at det fortrinsvis var bønderne, der gav sig af med smugling i grænseamterne⁴⁶⁾, og deres forhold falder uden for emnet. I opgivelserne fra proprietærene er der endvidere adskillige steder vedføjede oplysninger om køberne, og hvorhen studene er afdrevet. Forsøg på at genfinde nogle af disse i byernes Consumptionsregnskaber mislykkedes, da regnskaberne kun foreligger i ekstrakter. Efter opgivelserne (se tabel 1 e) solgtes i løbet af sommeren 1783 fra sædegårde i hele landet 8658 græsøxne. Umiddelbart synes tallet ikke imponerende, men dets ringe størrelse kan måske i nogen grad forklares ved 1776-forordningens favorisering af exporten af saltet kød af jyske *staldstude*. Lybecker anslår den årlige afsætning til slagterierne til ca. 12.000 stk. *staldstude*⁴⁷⁾ – alene fra de jyske hovedgårde. Tallet bærer sandsynlighedens skær, når det erfares, at der af de ca. 20.000 i Jylland staldede stude vinteren 1782/83 kun passerede 6752 stk. over Ribe og Kolding toldsteder i 1783⁴⁸⁾.

Spørgsmålet, hvor studene lagdes til, skal kun ganske kort berøres her. Det lille antal fødestude, som figurerer i indberetningerne, gør det klart, at tillægningen i stor udstrækning stadig er foregået på bøndergårdene. I den samtidige – allerede nævnte litteratur – nævnes dette også som en ren selvfølge. Dog fremkom enkelte beklagelser over, at bønderne på grund af forbudet mod export af græsøxne gik over til at tillægge kviekalve i stedet⁴⁹⁾. Som eksempel på et betydeligt tillæg af studekalve skal følgende anføres: tolderen i Kolding frigav 1783 fra

⁴⁵⁾ Se note under tabellen.

⁴⁶⁾ *Oeconomisk Journal* 1757. Det var især de magre øxne, man smuglede – de staldfedede var for langsomme og tunge. Eliassen, op. cit., passim.

⁴⁷⁾ *Patriotiske Samlinger* 1787, p. 188 og 194.

⁴⁸⁾ Toldregnskaber er ikke bevaret. Det anførte tal stammer fra en opstilling over exportmængderne 1700–1786, Mallingiana, RA. Jfr. tabel 5. Der knytter sig dog nogen usikkerhed dertil, jvr. note 79.

⁴⁹⁾ *Det danske Landbrugs Historie* III, p. 276.

konfiskation 16 græsøxne tilhørende 2 bønder fra Øster-Starup⁵⁰). Den ringe procentdel, studekalve og studlinger udgjorde i øernes bondegårdsbesætninger, har sin forklaring i lokale ejendommeligheder: øernes ringe staldning⁵¹).

Selv om indberetningerne til Rentekammeret altså med hensyn til akkuratesse lader en del tilbage at ønske, er de alligevel af mere end almindelig interesse. Medens indberetningerne til Generaltoldkammeret kun findes for Jylland, omfatter de førstnævnte hele landet bortset fra hertugdømmerne. Endvidere medtager de flere gårde indenfor landsdelene, også gårde med så små studehold, at det tilsyneladende slet ikke indberettedes til Generaltoldkammeret. Af særlig vigtighed er de oplysninger, indberetningerne giver om hollænderiets udbredelse i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Af mindre betydning – men absolut ikke uvæsentlige – er oplysningerne om græsstudene.

Alt dette – det større område, de flere gårde, oplysningerne om hollænderierne – gør, at materialet med betydelig sikkerhed kan anvendes til at fremdrage eventuelle strukturejendommeligheder inden for det større kvægbrug.

De magre stude.

Vender vi os nu først mod græsøxnene, må det straks siges, at de oplysninger, materialet her giver, ikke er af samme interesse, som oplysningerne om de staldede stude. På den anden side illustrerer tallene på udmærket vis, i hvor høj grad man på øerne havde vendt sig fra produktion af slagtekvæg – det være sig til export såvel som hjemmemarked.

De ialt 8658 græsøxne, der angives at være solgt fra hovedgårdene i sommerens løb, udgør kun en meget lille del af det samlede udbud⁵²). Bønderne var stadig de største leverandører af græssede stude. I anden række kom præster og borgere. Disse grupper, der slet ikke omfattedes af cirkulæret af 15. oktober 1782, forsynede hovedgårdene med kvæg til staldning. Yderligere må bemærkes, at kun et mindre antal – lidt under halvdelen – af græsstudene i indberetningerne ledsages af oplysninger om til hvilket sted og formål, de er bortsolgt.

⁵⁰) Bilag til Kolding toldregnskab, RA, Rentekammerets reviderede regnskaber.

⁵¹) Som eksempel skal nævnes resultaterne af en undersøgelse, foretaget på grundlag af skifteforretninger i fæstebønders boer på Næsbyholm og Bavelse godser i Syd-sjælland:

År	Antal skifter	Stude pr. gård	År	Antal skifter	Stude pr. gård
1760-4	22	0,5	1780-4	13	0,7
1765-9	14	0,2	1785-9	7	0,9
1770-4	22	0,3	1790-4	14	0,2
1775-9	22	0,3	1795-9	13	0,0

Tallene for perioden 1780-99 er venligst stillet til rådighed af stud. mag. fru Vibeke Hertz. (Skifteprotokoller, Næsbyholm godsarkiv, LAS).

⁵²) »Efterretning ...«, Mallingiana, RA. Oec. Journ. 1757, Patriotiske Samlinger 1787, p. 190 og 198.

Disse græssede stude er sikkert for størstedelens vedkommende ungkvæg, der ikke har været staldet på korn vinteren igennem (se side 388). Dette gælder imidlertid ikke dem alle. Det var ikke altid lige let at få afsat alle de fedede stude, og var der ingen afsætningsmuligheder eller alt for lave priser, måtte man sælge studene af græsset i løbet af sommeren eller – hvis man var optimist – stalde dem påny den følgende vinter⁵³). Det første var f. x. tilfældet med 50 stk., der fra Ryssensteen solgtes til Lauritz Winde i Ålborg. Et lignende tilfælde ses i Gersdorfs indberetning fra Marselisborg hovedgård⁵⁴).

Det står imidlertid fast, at lidt mindre end halvdelen af den indberettede mængde – nemlig det antal, der omfattes af tabel 6's fem første kolonner – ialt 4168 græsøxne blev solgt til slagtning. 158 af de 224 stk., der blev afdrevet til Århus, købtes af Det Vestindiske Handelsselskab. En del af de til slagterierne i Ålborg og Randers afdrevne angives at være solgt til slagtning og videre udskibning, vel for størstedelens vedkommende med København som endemål. At halvdelen af Københavns indkøb er gjort i Jylland stemmer udmærket med, hvad man fra anden side ved om hovedstadens forsyningsvanskeligheder⁵⁵). Af større opkøbere, som ellers er sjældne i indberetningerne, skal nævnes slagter Otte Henrichsen, København, der fra Gjorslev i Sydsjælland (undtagelsen, der bekræfter reglen!) hjemførte 300 græsøxne. Fra Avsumgård (Ringkøbing amt) gik 60 stk. til hofslagter Svendsen⁵⁶), København. Fra købstæderne kom købmændene Lauritz Winde, Kiellerup, og justitsråd Ryberg, alle fra Ålborg. Fra Randers kom Th. Hansen og etatsråd Kirketerp.

Ikke alle de magre øxne gik dog til slagterierne. En del af de jyske solgtes til andre hovedgårde, beliggende ikke alene i Jylland men også på Sjælland. Fra Lyngbygård (Havreballegård amt) solgtes til Åkær og Rantzausgave (Åkær amt) ialt 100 stk., medens de to købere selv solgte 122 henholdsvis 138⁵⁷). Fra Tandrup (Bøvling og Lundenæs amter) gik 54 stk. til Holmgård ved Lemvig og fra Palsgård (Stjernholm amt) blev der til forhandling på Sjælland afdrevet 70 stk., – deres skæbne er dog uvis. Gudumkloster solgte 30 stk. til staldning på Tviskloster, og på Wilhelmsborg købtes 50 ligeledes til staldning.

Fra Lolland-Falster afsattes studene til forskelligt formål. Som det ses af tabel 6 blev kun 18 afdrevet til slagtning i København, medens 241 gik »andre steder« hen. Af disse er nogle ligeledes solgt til slagtning – uden stedsangivelse – sandsynligvis i København. Andre angives at

⁵³) Jur. Med. Oec. Tid. nr. 29, 1770, Patriotiske Samlinger 1787, p. 189.

⁵⁴) Indberetninger af 4. juni 1784 i »Indberetninger om opstaldede og bortsolgte Stude 1783–86«, RA, Generaltoldkammeret.

⁵⁵) A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 184, Å. Rasch: Niels Ryberg, 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste, p. 103 (1964).

⁵⁶) Det er muligt, at en del af de til Århus solgte græsstude ligeledes er købt af Svendsen, der i 1781 havde en kommissionær i byen. »Indberetninger om opstaldede etc. . .«, Generaltoldkammeret, RA.

⁵⁷) Bestemmelsessted ukendt.

være solgt til sjællandske opkøbere, prangere, »Sjællandsfar« og til »Hollændere«, ialt 130 stk. Naturligst er det vel at antage, at også størstedelen af denne gruppe er slagtet i hovedstaden eller andetsteds på Sjælland, og resten staldet på hovedgårdene. Hvad angår »Hollænderne«, menes der rimeligvis hollænderi-forpagtere – det var jo på dette tidspunkt forbudt at exportere græsøxne⁵⁸). Derudover solgtes ialt 14 stk. direkte til sjællandske bønder.

De fede stude⁵⁹).

1. Sjælland.

På Sjælland indberettedes at være staldet 2485 stude, hvilket udgør knap 12 % af tallet for hele landet (se tabel 1 e). I betragtning af at hovedstaden udgjorde landets største marked for saltet oksekød, kan dette lave tal nok vække nogen undren. Går man til Københavns amt er dette forhold endnu tydeligere. Her staldedes efter indberetningerne på 26 hovedgårde kun 208 stude. I virkeligheden afspejler dette tal ikke de egentlige forhold, thi langt det største antal, 150 stk., staldedes alene på Svenstrup hovedgård⁶⁰) i det daværende Roskilde amt. De øvrige fordelte sig med 12 på Gl. Køgegård og 46 på Egholm og Krabbesholm (fælles opgivelse). Der foreligger selvfølgelig den mulighed, at ikke alle proprietærer har indkøbt fuldt antal til staldning, således at tallet i slutningen af november ville være noget højere⁶¹), men indberetnin-

⁵⁸) Eller evt. amagerbønder: »... Hollænderne er det almindelige Navn, med hvilket vi kalde dem, sigendes Hollænderne paa Amager, item om deres Bye Hollænder-Byen, og af deres Læringer i at omgaaes vel med Mælk, Smør og Ost, har uden Tvivl de Herregaardsforpagtere, som holde Køer og Stude, faaet her til Lands det Navn Hollændere«, skriver Erik Pontoppidan, op. cit. p. 123.

⁵⁹) Medens de jyske stude, der i det 17. årh. og tidligere blev drevet til markedet i Wedel (»Magermarkt«), normalt karakteriseres som magre eller halvfede (Willerslev, op. cit. p. 154), synes exportstudene fra ca. midt i 1700-tallet nærmere at være »helfedede« (jfr. note 44). Også J. D. W. Westenholtz, op. cit. (her læst efter Økon. Priis.-Skr. 1774) taler ang. staldningen på herregårdene kun om »Vinterens Kornfoering«, p. 439 og 433. I Lybeckers artikel i Patriotiske Samlinger findes p. 212 f. et overslag over kornforbruget ved studefedningen (taget fra Jur. Med. Oec. Tid., nr. 29 1770). Udgifterne til en vinters staldning, lønninger inclusive, men uden renter af anskaffelsessum, bliver i dette eksempel ca. 6 rdl. 5 mrk. pr. stud, medens Westenholtz anslår udgifterne til 8 rdl. Årsagerne til den større anvendelse af foderkorn under vinterstaldningen angives at være, at de holstenske opkøbere på grund af kvægpesten ikke længere turde lade kvæget gå i flokke på marskengene og æde sig fede, men ønskede det leveret i en sådan stand, at det straks kunne tåle en eventuelt afdrift til slagterierne i Hamborg.

Det er dog nok tvivlsomt, om de 21.189 staldstude i virkeligheden alle blev »helfedede«. Det har sikkert været tilstrækkeligt at »halvfede« de stude, der skulle afsættes indenlands til slagtning i eftersommeren efter evt. ophold på græsset sommeren igennem (slagtetiden gik fra oktober til medio november). Også græsstude afsattes i mængder til slagterierne, se afsnittet om de magre stude. Andre eksempler vil kunne findes i RA, Generaltoldkammeret i »Ansøgninger om Pas paa Kvæghuders Transport samt Efterretninger om Kvægsygen 1773«.

⁶⁰) I indberetningerne: »agtes staldet«.

⁶¹) Angivelserne i indberetningerne, der andre steder ofte ledsages af oplysninger om evt. yderligere indkøb er her ganske kortfattede.

gerne yder ikke her – som andre steder – dette synspunkt nogen støtte. Selv om københavnske slagtere kan have købt en del af græsset hos bønderne, og selv om der vel staldedes en del på borgernes korn, kunne Københavns forbrug ikke alene tilfredsstilles af sjællandske stude⁶²). Et yderligere bevis herpå har man i, hvad ovenfor er skrevet om græsøxnene. En af årsagerne til det lave studehold i Københavns amt etc. skal sikkert søges i det forhold, at det store marked og de korte afstande netop i særlig grad begunstigede overgangen fra staldgård til hollænderi.

Ses der på det gamle Holbæk amt (Merløse, Tuse hrd.), Sorø og Ringsted amter (Alsted, Ringsted hrd.), Vordingborg amt (Tybjerg, Hammer, Bårse hrd.), og for den sags skyld også Tryggevælde amt (Stevns, Fakse og Bjæverskov hrd), samt Korsør og Antvorskov amter (Slagelse, Ø.- og V.-Flakkebjerg hrd.) – omfattende indberetninger fra ialt 61 gårde og godser er billedet det samme. Alene Kalundborg, Dragsholm og Sæbygårds amter (Ars, Skippinge, Løve og Ods hrd.) rager op med 1010 staldstude, fordelt på 19 hovedgårde. Heraf tegner Lerchenborg sig for de 230, Daurupgård sig for 100, medens der på Dragsholm staldedes 120 og på Kragerupgård 150 stude. Fem hovedgårde har besætninger, der varierer mellem 40 og 90 stk., og på 10 gårde staldedes slet ikke.

Et blik på tabel 3 a viser, at to tredjedele af samtlige de sjællandske gårde og godser, der omfattes af indberetningerne, slet ikke staldede stude. Endvidere, at kun 18 gårde satte over 50 stk. på stald, heraf dog 3 (Svenstrup, Kragerupgård og Espe) 150 og derover, og 2 (Lerchenborg og Gjorslev⁶³) 200 og derover. Langt de fleste af de gårde, der staldede, nemlig ialt 30, havde besætninger på under 75 stude (se tabel 3 a) og alene den nordvestlige del af det nuværende Holbæk amt viser tegn på spredning over hele skemaet, uden at overvægten i 0-gruppen forsvinder.

2. Lolland-Falster og Møn.

Som det kunne ventes efter det meget lave antal græsøxne, er også antallet af staldstude på de sydlige øer meget lille. Der meldes kun om ialt 20 stk.! De fordeler sig – med et ukendt antal på hver – på Vennerslund og Kraghavegård. På de øvrige 53 hovedgårde og godser – ingen! På hovedgårdene Søholt, Sæddingegård, Engestofte og Ulriksdal havde man hollænderi og et ikke specificeret antal stude, men »kun til eget brug«.

Man kunne så – stillet over for så lave tal – spørge, om noget taler for at staldningen på Lolland-Falster netop i 1782 må anses for særlig lille og således for lidt »unormal«. Hertil kan siges, at der i indberetningerne

⁶²) A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 182. Det Danske Landbrugs Historie III, p. 271.

⁶³) Fra Gjorslevs imponerende besætning solgtes endvidere af græsset 300 øxne, se side 393.

et par steder klages over, at alt for høje priser på korn og græsstude er skyld i, at staldning må opgives⁶⁴). Det er muligt, at dette forhold kan have medført en noget mindre staldning i vinteren 1782/83 – men slet ikke så meget at billedet forandres (se tabel 4 b). Bemærkninger om at »her er ingen stude holdt i årevis« etc. angiver, at lidet eller intet studehold var almindeligt.

3. Fyn og omliggende øer.

Hvad der her er skrevet om forholdene på Lolland-Falster og Møn gælder med endnu større tydelighed om Fyn og omliggende øer. Området synes nærmest »støvsuget« for staldøxne! Fra Hvedholm, Stensgård, Østrupgård og Damsbo, alle beliggende i det gamle Nyborg amt, indberettedes at være staldet »30–40 stk.«, hvilket i tabellen er angivet med 35 (tabel 1 c). Indberetningerne omfatter ialt 111 gårde og godser, hvilket er meget nær samtlige hovedgårde i Odense og Svendborg amter. Dette billede stemmer jo udmærket med det, man hidtil har kunnet danne sig af den fynske studeproduktions størrelse i det 18. århundrede. Der er i kilderne heller ingen holdepunkter for, at staldningen grundet ekstraordinære forhold var særlig lille vinteren 1782/83⁶⁵). Hvad angår de 156 fødestude, kan det bemærkes, at de 100 hører hjemme på Marienlund, samt at de kun »agtes købt«. De øvrige 56 fordeler sig med 40 på Billehave og 16 på Ulriksholm.

4. Jylland.

Knap 88 % af samtlige stude staldedes i Jylland (se tabel 1 e og 2), heraf lidt under en tredjedel, 5880, på 92 hovedgårde i Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup samt Mariager (Gislum hrd.) amter⁶⁶). Disse 92 hovedgårde udgør ca. 1/4 af samtlige indberettende jyske gårde og godser, og der er altså her i dette område tale om en forholdsmæssig større staldning end i det øvrige Jylland. Et blik på tabel 3 d vil dog vise, at også her fandtes adskillige gårde – ialt 22 – der ikke staldede. Retfærdigvis må det dog tilføjes, at disse 22 hovedgårde alle havde fødestude i et antal, der varierede fra 16 (Hessel) til 100 (Gettrup, Nøragergård). Den gennemsnitlige staldning pr. gård bliver godt 64 staldøxne, og regner vi de 22 hovedgårde uden stude fra, bliver studeholdet ca. 84 pr.

⁶⁴) Således Hans Bergeshagen Hincheldey på Egensegård og enkelte andre. På Egensegård var der ivoigt hollænderi (se tabel 4 b.).

⁶⁵) Det kan – ifølge indberetningernes natur – næppe skyldes, at enkelte kun foreligger i ekstrakter.

⁶⁶) Det må bemærkes, at amterne omfatter hele Vendsyssel og en væsentlig del af Himmersyssel. Mariager kloster amt, der på denne tid kun omfattede Gislum herred, var forenet med Silkeborg og Dronningborg amter, men er for fuldstændighedens skyld indregnet i gennemsnittet for Ålborghus etc. amter, hvortil det naturligt hører.

hovedgård, hvilket heller ikke – tidligere tider taget i betragtning – er imponerende, men absolut hæderligt.

Betragtes Jylland landskabsmæssigt – som det er forsøgt i tabel 2, sidste kolonne⁶⁷⁾ – nås der dog her i området nord for Limfjorden (bortset fra Thisted amt) og nuværende Ålborg amt langt den største gennemsnitlige staldning, og området må stadig, både i kraft af dette og den store samlede produktion, betragtes som studehandelens egentlige kraftcenter.

Noget mindre er staldningen i de tre nord-vestligste amter, Vester-vig, Dueholm og Ørum (nuværende Thisted amt), hvorfra indberetningerne omfatter 35 gårde og godser med tilsammen 1920 staldøxne. Herfra går, som tabel 3 d viser, 7 gårde, hvorpå der ikke staldedes, hvilket – procentvis beregnet – kun er lidt færre end i Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter.

Den næststørste samlede mængde øxne staldedes i Bøvling og Lundesnæs amter, omfattende det nuværende Ringkøbing amt samt Øster Horne herred (nu i Ribe amt). Tallene herfra dækker 52 hovedgårde, hvortil kommer baroniet Rysensteen med to gårde (Bøvling amt). Staldningen pr. gård ligger tilsyneladende lidt lavere end i de to ovennævnte områder, men det må bemærkes, at der på 16 hovedgårde – knap en tredjedel – ikke sattes stude på stald⁶⁸⁾.

Af tabel 3 d vil det fremgå, at tyngdepunktet – hvad staldningen angår – for Nørre- og Vestjyllands vedkommende ligger i gruppen, der omfatter besætninger på mellem 50 og 74 staldstude. I Ringkøbing amt, Vendsyssel og dele af Himmersyssel befinder en tredjedel af gårdene sig i denne gruppe, medens forholdet er knap så udtalt i Thisted amt. I Ålborghus etc. amter er der tillige 24 hovedgårde med besætninger på mellem 75 og 124 øxne, samt tre (Krastrup, Vaar, Gunderstedgård⁶⁹⁾), der opgiver 200 eller derover. I Ringkøbing amt staldedes på Volstrup 140, på Avsumgård og Lønborggård hver 130, på Pallesbjærg 154 og på Ørsgård 262 stude – Jyllands største besætning! I Thisted amt er Tandrup med 136 stk. amtets største staldgård, derefter kommer Lyngholm med 104 og Ulstrup, Ørndrup, Irup og Øland med hver 100 stk.

I Midtjylland syd for Limfjorden i Skivehus, Hald og – i mindre grad i Silkeborg⁷⁰⁾ – amter kan konstateres en gennemsnitlig staldning af nogenlunde samme størrelsesorden som i områderne nord og vest derfor. Især springer gennemsnitstallet for Skivehus amt, omfattende halvøen Salling, i øjnene. Her, indenfor et skarpt afgrænset område, noteres

⁶⁷⁾ »Systemet« er lempet efter de muligheder, indberetningerne giver.

⁶⁸⁾ Kun i ét tilfælde anføres fodermangel som årsag til, at der ikke kan staldes: Skaap-hus, Hammerum hrd.

⁶⁹⁾ Fælles opgivelse, ialt 600 stk.

⁷⁰⁾ Fra Silkeborg amt findes kun amtmandens ekstrakt.

Jyllands næststørste gennemsnitlige staldning. På Salling staldedes på alle hovedgårdene undtagen på Astrup⁷¹), hvor man havde hollænderi og blot 10 fødestude. På de fleste gårde staldedes mellem 50 og 124 stk. Kærgårdsholm staldede 150, Bustrup 124, Østergård og Spøttrup hver 100 øxne.

Øst herfor i Randers amt, dengang delt på Kalø og Dronningborg amter (÷ Galten hrd.) er billedet en del mere sammensat. I Kalø amt (Djursland med tilgrænsende herreder)⁷²) staldedes på 19 hovedgårde 1090 øxne. Gennemsnitlig bliver da staldningen godt 57 stude pr. gård (se tabel 2). Iøjnefaldende lavere er tallet for amtets vestligste del, daværende Dronningborg amt, kun godt 37 stude pr. hovedgård. Tages gennemsnitstallet derimod af indberetningerne til Generaltoldkammeret⁷³), bliver staldningen pr. gård i Kalø amt 79,6 og for Dronningborg amt 43,9 staldøxne, hvorved forskellen mellem det nuværende Randers amts østlige og vestlige del fremtræder endnu mere markant. Af større gårde må herfra i Kalø amt nævnes Tustrup (240), Skaføgård (220), Gl.-Estrup (150), Ryumgård (140) m. fl. (se tabel 7 b). Af de tidligere anførte grunde (se side 389 f.) må disse angivelser anses for sandsynligere. Det lavere gennemsnitstal for Dronningborg amt har sin baggrund ikke i mange små besætninger, men i at 11 hovedgårde, knap halvdelen, ikke staldede⁷⁴).

Også det østlige Jylland – fra Skanderborg amt i nord over Havreballegård⁷⁵), Åkær, Stjernholm amter til Koldinghus amt i syd – fremviser forskelligheder. Som helhed betragtet er den producerede mængde 2352 staldøxne fordelt på 59 gårde og godser, i gennemsnit pr. gård knap 40, Jyllands næstlaveste staldning. Indenfor samme område findes også landsdelens største staldning: 90 øxne pr. gård i Åkær amt⁷⁶). Her staldedes på Åkær hovedgård 200, på Rathlousdal 120 stk. De øvrige tre gårde havde mindre besætninger. På Rodsteenseje havde man hollænderi. Gennemsnitstallet må dog anvendes med stor varsomhed, idet nogle gårde i dette amt lå under grevskabet Frijsenborg og derfor ikke indgår i beregningen, og idet der mangler indberetninger fra flere gårde. Forelå der oplysninger fra disse, ville gennemsnitstallet måske blive et helt andet. I Koldinghus amt fandtes der på godt halvdelen af gårdene ingen stude, og kun en enkelt gård (Aggersbøl) staldede over 124 stk. (132). Det kan iøvrigt bemærkes, at medens det største antal gårde i Vest- og Nørrejylland samt Randers og Viborg amter lå i grupperne fra

⁷¹) På Eskær var der hollænderi, men staldedes alligevel 30 stude.

⁷²) Ndr. og Sdr.-Dyrs, Sønderhald og Øster-Lisbjerg herreder.

⁷³) Se side 389 f., tabel 2 og 7.

⁷⁴) Angivelserne fra Generaltoldkammeret er for disse amtters vedkommende angivet i () i tabel 3.

⁷⁵) Med baronierne Marselisborg og Wilhelmsborg.

⁷⁶) Amtet omfattede alene Hads hrd. og er således faktisk for lille et basisområde til bestemmelse af gennemsnit.

50 til 125 stk., har Østjylland – her især Havreballegård og Koldinghus amter – forholdsvis flere gårde i grupperne fra 0 til 75 stude (se tabel 3 d).

Tilbage står nu kun at se på forholdene i Riberhus amt. Her i det syd-vestligste hjørne af kongeriget staldedes på 19 gårde kun 417 stude, pr. gård knap 22 stk. Derudover indberettedes fra Munderup, Fanø, Riberhus, Ballum, Westerlandsfjør og Lustrup birker. I alle disse områder holdtes ikke staldstude, dels med den begrundelse, at der ikke »kunne« holdes stude, dels den, at der ingen hovedgårde var⁷⁷). Af tabel 3 d fremgår det, at 11 gårde (af 19) ikke staldede, og heraf havde de 6 hollænderi (se tabel 4 d (A)).

Der kan herefter konkluderes, at studestaldningen i realiteten var ganske ophørt på øerne. På Sjælland staldedes kun ca. 12 % af samtlige stude med tyngdepunkt i den nordvestlige del af øen. På Lolland-Falster og Møn samt Fyn med omliggende øer ialt 0,4 %! Her var studeproduktionen en »saga blott«. Alene Jylland holdt stadig fast. Her havde studestaldningen først og fremmest sine tilholdssteder i Hjørring og Ålborg amter og områderne omkring Limfjorden, i særlig grad Salting. Endvidere i Ringkøbing amt i Vestjylland, i Østjylland på Djursland. Østjylland som helhed samt Riberhus amt synes derimod godt inde i en udvikling, som øerne havde tilendebragt.

Hollænderierne.

Som allerede bemærket i indledningen var der en tydelig organisk forbindelse mellem på den ene side indskrænkningen af studeopdrættet og på den anden mejeribrugets expansion. I samtiden havde man, som ovenfor nævnt, den samme opfattelse, men først mod slutningen af det 18. århundrede erkendtes det, at der her var tale om en proces, der ikke kunne og – væsentligere – ikke burde standses.

På trods af støtteforanstaltninger var staldgårdene gået tilbage i antal siden omkring midten af det 17. århundrede⁷⁸), i begyndelsen langsomme, senere hurtigere. Det synspunkt, at 1718, hvor Danmark forhøjede udførselstolden, og 1724, hvor Nederlandene forhøjede indførselstolden, skulle være katastrofeår for studeexporten, kunne en embedsmand i Generaltoldkammeret afvise allerede i 1775⁷⁹). Det er imid-

⁷⁷) Her findes desuden oplysninger om bønderes og præsters studehold. Se i denne forbindelse også indberetningerne fra Lolland-Falster og Møen.

⁷⁸) Willerslev, op. cit. p. 170. Axel Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* p. 169 (1933).

⁷⁹) På basis af toldregnskaber, RA, Mallingiana. Den danske toldforhøjelse (1 rdl. in specie) kom 18. marts 1718, men hævedes påny 7. december 1719, hvorved man påny gik tilbage til toldrullen af 21. marts 1691. Kvartudgaven. Se herom E. Holm: *Danmark-Norges indre Historie 1720–1814, I*, henvisningerne p. 39 og S. Alkærsig, op. cit. p. 534 f.

Der knytter sig dog endnu nogen uklarhed til exportmængdernes størrelse. De

lertid klart, at den direkte kontakt mellem nederlandske opkøbere og danske producenter blev brudt i løbet af det 18. århundrede. I stedet kom holstenerne⁸⁰). Det kan næppe afvises, at den nederlandske toldforhøjelse har været en *medvirkende årsag* hertil⁸¹). Blot må det erindres, at tariffen, der gjaldt alt kvæg uanset oprindelse, kun var en fortsættelse – omend noget voldsom – af en beskyttelsespolitik, der var indledt allerede i 1670'erne⁸²).

De dybere liggende årsager må imidlertid givetvis søges i periodens landbrugsmæssige udvikling i Nordvesteuropa. Her må det endvidere erindres, at Danmark, som Albert Olsen og senere Richard Willerslev har fremhævet, kun var et fjerntliggende *supplementsmarked* for Nederlandene⁸³). Således ville selv en beskeden vækst i omkostningerne (toldforhøjelser, transportomkostninger eller en fordyrelse af selve produktionsprocessen⁸⁴)) hurtigt bevirke en meget elastisk efterspørgsel⁸⁵). På samme måde ville selv en mindre vækst i udbudet fra nærmere liggende markeder indvirke ret kraftigt på efterspørgselen på danske staldstude.

i almindelighed refererede tal omfatter kun Ribe og Kolding toldsteder, men anses normalt for at have gyldighed for hele Jyllands udførsel (således Alkærsig, op. cit. 535). Ifølge Lybecker (Efterretninger, RA, Mallingiana) havde *Varde* (Hjerding) toldsted også i perioder en betydelig export: 1700–1740 ialt 36.164, deraf i året 1714 som højeste tal 8260 og i året 1717 5246. Begge disse år var der usædvanligt lave eksporttal fra Ribe og Kolding. For året 1746 anføres Varde med ialt 10.178; 1777: 1499; fra 1782–85 og 1787: ingen; i 1786: 584. Desværre er det kun enkelte år, Lybecker anfører, men det synes, som om de manglende har haft ingen eller ubetydelige udførsler. Det må nok herefter formodes, at faldet i eksporten i løbet af 1730'erne har været lidt større end hidtil antaget.

⁸⁰) Allerede fra århundredets begyndelse var holstenerne godt med, se: Th. O. Achelis: *Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels*, i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. 60 (1930), p. 206 f. (liste fra 1701). Fra Ålborg og Viborg stifter solgtes 1719 til hollandske opkøbere 2274 stk., men til holstenerne kun 282. Desuden optrådte dette år 2 hamburgere og en opkøber fra København (RA, Rentekammeret, 2246.–162). I indberetningerne fra 1781, 1784, 1785, der alle indeholder oplysninger om køberne, men dog ikke er bevaret for hele Jylland, findes ingen nederlændere, men kun folk fra Slesvig-Holsten, Ditmarsken samt fra Haderslev og Riberhus amter. Desuden københavnske slagtere. (RA, Generaltoldkammeret). Så sent som ca. 1773 foretog hollandske opkøbere tilsyneladende indkøb i Jylland, se: Indberetning af 26. februar 1776 fra kammerherre Juel, dansk gesandt i Haag (afskrift?), Generaltoldkammeret, RA, Dokumenter angående studehandelen og vanskelighederne ved toldgrænsen etc. (1776).

⁸¹) Måske har netop den måde, hvorpå man administrerede toldforhøjelsen været særlig skadelig for Danmark – ialtfald i 1770'erne: kammerherre Juel indberetter 6. februar 1776, at det var nødvendigt for kvæghandlerne at foretage opkøbene nær grænserne »um nicht nach Verlauf des Termins anzulangen«. Denne termin, i hvilken en lavere toldsats gjaldt, blev bekendtgjort ganske kort før sin ikrafttræden og udløb åbenbart i april/maj (indberetning af 5. marts 1776) – altså netop til den tid, hvor de jyske stude kunne ventes at nå frem!

⁸²) E. Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (1927), p. 42 f.

⁸³) A. Olsen, op. cit., p. 273 og R. Willerslev, op. cit., p. 166.

⁸⁴) Juel anfører i sin indberetning af 26. februar 1776 en hollandsk købmands forklaring på exportfaldet: stigende transportomkostninger, kvægets beskaffenhed, som han ikke mener står mål med forrige tiders, kvæget har ikke den vægt (600 pund), som Det Ostindiske Kompagni kræver; jfr. Willerslev op. cit. p. 165.

⁸⁵) Riemann: *Ackerbau und Viehhaltung im vorindustriellen Deutschland*, i *Jahrbücher für Albertus Universität, Beiheft 8*, 1953, p. 122.

I perioden fra 1650'erne til et godt stykke ind i det 18. århundrede udlagde man i Nord- og Vesteuropa betydelige arealer af agerjord til kvægbrug⁸⁶). Nederlændernes eget kvæghold voksede, samtidig med at de kunne udnytte nærmere liggende markeder⁸⁷). Omtrent på samme tid blev betydelige områder i Tyskland selvforsynende⁸⁸). Årsagerne til denne udvikling ligger i prisrelationerne, der indtil midten af det 18. århundrede var kornlandbruget ugunstige⁸⁹). Samtidig bevirkede en relativ gunstig lønudvikling i Tyskland frem til ca. 1700 et voksende kødforbrug, og priserne på kød lå derfor stabilere end kornpriserne⁹⁰). Efter 1700 fulgte lønningerne ikke med priserne, hvilket indvirkede på efterspørgselen⁹¹). Ikke alene Danmark ramtes af denne udvikling – vi ramtes blot tidligt, først på grund af den større produktion i områder, der lå aftagermarkederne nærmere, senere af den vigende efterspørgsel⁹²).

Det kan konstateres (tabel 5), at der – set i forhold til exporttallene – var et årligt overskud af staldede stude. Det synes tvivlsomt, om det indenlandske forbrug har kunnet opsuge hele dette overskud. I et betydeligt omfang har dette forbrug kunnet tilfredsstilles af kød fra græsøxne⁹³).

Staldgårdenes overgang til mejeridrift medførte i øget omfang vanskeligheder for afsætningen af græsstude, og disse vanskeligheder måtte i første række ramme bønderne⁹⁴). Endvidere indbragte den svigtende

⁸⁶) B. H. Slicher van Bath: *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, 1962, p. 227 ff. Det er rimeligt at tænke sig, at denne udvikling var medvirkende til de vigende priser på okser i Amsterdam umiddelbart efter århundredskiftet. Se: N. W. Posthumus: *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, 1943, p. 748 ff.

⁸⁷) Baasch, op. cit. p. 42 f. Otto Thott skrev i 1735, at hollænderne nu »kiøber de Gieldriske, ja og til deels Polske Stude«, i *Allerunderdagniste Uforgribelige Tanker*, RA, Kommercekollegiet (p. 11). Juel nævner i indberetning af 6. februar 1776 som hovedleverandør »det Luttickske« (bispedømmet Luttich), Brabrant, Ostfriesland, Bremen, *Holsten* m. fl., og at hollænderne selv tillægger studekalve, jfr. *Oeconomisk Journal* 1757.

⁸⁸) Således Brandenburg, Preussen, Sachsen og andre større områder i det vestlige Tyskland, se W. Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, II, 1962, p. 291 f. Sml. A. Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* p. 169.

⁸⁹) van Bath op. cit. p. 229, 230, 235. Riemann, op. cit. p. 122, 135 og W. Abel: *Wandlungen der Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland*, i *Berichte über Landwirtschaft*, bind XXII, Berlin 1938, p. 431.

⁹⁰) van Bath op. cit., p. 230. Riemann, op. cit., p. 135.

⁹¹) Abel: *Wandlungen etc.*, p. 449, samme: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, p. 248 (Bild 37). Heaton: *Economic History of Europe (Revised Edition)* p. 352.

⁹²) Også fra Tyskland kendes eksempler på svigtende afsætning. W. Abel refererer (*Geschichte* . . p. 221) kameraristen Gasser (Halle) i 1729 og J. H. G. von Justi i 1779, sml. p. 310. Ang. overproduktion se tillige Willerslev, op. cit. p. 166 f.

⁹³) Jfr. afsnittet om de magre stude og note ⁶⁹).

⁹⁴) Se *Patriotiske Samlinger* 1787, p. 190, 202. Westenholtz, op. cit. p. 434, 441 f. Det står fast, at jyske bønder klagede over afsætningsvanskeligheder. I sin forestilling af 27. maj 1788 nævner Den Overordentlige Finantscommission (RA, Finansarkiverne) de »talrige Klager, som fra Bønder i Jylland ere indkomne«. Se tillige indledningen til forordningen af 11. juni 1788. Skønt det kommissorium, der blev givet Den Overordentlige Finantscommission, ikke gav kommissionen mulighed for at tage disse sociale aspekter op til en egentlig vurdering, fandt den dog alligevel, at der var grund til at anføre de vanskeligheder, den gældende lovgivning skabte for bønderne.

afsætning til udlandet færre penge i statskassen. Der var altså i det mindste to grunde til at søge at puste liv i studehandelen, men først i 1780'erne lykkedes det at forene det fiskale moment med de nye sociale og liberale tanker. Man prøvede først – indtil Guldbergs fald – at holde produktionsomkostningerne nede ved på traditionel godsejervis⁹⁵⁾ at opretholde exportforbudet på græsøxne ud over de mangelperioder, der fulgte kvægpesten. Herved opnåede man selvfølgelig at skaffe staldgårdsejerne rigeligt og billigt kvæg til staldning og export, men det nyttede intet: de dybere liggende årsager til, at studehandelen i sin daværende form ikke kunne svare sig, formåede man ikke at fjerne. Med forordningen af 1776, suppleret med vragningsforordningen af 1782, søgte man nye veje, men havde som nævnt kun betinget succes. Lybecker kunne derfor i 1787 skrive: »Udførselen af levende øxne er da ringe imod hvad den har været, og Udførselen af slagtet Kiød kan ikke ventes at komme saa snart, om nogensinde igen«. Det umulige i at videreføre den samme politiske linie erkendtes – såvel økonomisk som socialt – privilegier, restriktioner og indberetningspligt blev ophævet ved forordningen af 11. juni 1788.

På den anden side var der træk i samfundsudviklingen, der begunstigede det hjemlige forbrug af kød og mejeriprodukter. Københavns befolkning, der var den største samlede aftagergruppe, voksede gennem det 18. århundrede. I 1728 rummede hovedstaden noget over 54.000 indbyggere, hvoraf 16.000 hørte til hær og flåde⁹⁶⁾. Ved folketællingen 1801 opgjordes tallet til 100.975, altså nær en fordobling, medens købstæderne tilsammen havde 92.530 indbyggere⁹⁷⁾. Stigningen er for hele landets vedkommende beregnet til 3 % fra 1769 til 1787 og fra 1787 til 1801 til 10 %⁹⁸⁾. Såvel koffardi- som krigsflåden tilligemed kolonierne var gode aftagere af kød og mejeriprodukter⁹⁹⁾.

Hvor stort var da i 1780'erne hollænderiernes antal? Lad mig her vende tilbage til indberetningerne til Rentekammeret i 1782. Resultatet af bearbejdningen af disse er anført i tabel 4 og taler for så vidt for sig selv. Her skal således blot gøres nogle enkelte bemærkninger. Under (A) er opført de gårde, hvorved der i indberetningerne anføres »Hollænderi«, under (B) de gårde, hvorfra der ikke det pågældende år var blevet solgt græsstude, og hvorpå man hverken havde stald- eller fødestude. Med den sammenhæng in mente, der via gødskningen var mellem det 18. år-

⁹⁵⁾ På lignende måde handlede Guldberg i 1774 i forbindelse med kornmonopolet på det søndenfjeldske Norge, se: Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. århundrede, 1936 p. 15.

⁹⁶⁾ Schultz Danmarkshistorie, III, p. 585.

⁹⁷⁾ Statistisk Årbog 1960, tabel 5.

⁹⁸⁾ Schultz, ibidem.

⁹⁹⁾ Patriotiske Samlinger 1787, p. 220. Å. Rasch: op. cit. p. 99 ff., 129, 130 f. Det må dog bemærkes, at såvel den europæiske som den indenlandske prisudvikling var gunstigere for smør og ost end for oksekød, se: A. Nielsen, op. cit., p. 169, og A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 187 ff., sml. p. 260 ff.

hundredes kvæg- og agerbrug, er det urimeligt at tænke sig, at vi her skulle stå overfor hovedgårde ganske uden husdyrhold. Ud fra indberetningernes natur kan det afvises, at disse gårde skulle være staldgårde, og det er givet, at de, selv om afgørende bevis ikke kan præsteres på grundlag af dette materiale, har haft hollænderi. Ud fra dette synspunkt er det endda sandsynligt, at man også må regne gårde med 25–30 studes besætning, ja i mange tilfælde gårde med op til et halvt hundrede stykker, for hollænderier eller i det mindste for gårde, der til fordel for mejeribrug har *reduceret* staldningen. Med andre ord, at der skulle findes adskillige hovedgårde, hvis økonomi byggede på begge driftsformer. I indberetningerne findes flere eksempler herpå: Eskær, Astrup, Søbygård, Hagsholm, Katholm, Marselisborg, Søndervang, Tiimgård, Ullerup og Overgård¹⁰⁰), hvoraf nogle havde endog betydelige studehold.

Holder man sig nu alene til de i tabel 4 (A + B) anførte grupper, kan det med rimelighed fastslås, at man på 252 gårde og godser af en samlet sum på 652 endeligt havde forladt studehandelen og nu i 1782 drev gården som mejeribrug – dog med de ovenfor anførte undtagelser. Ud fra selve indberetningernes væsen¹⁰¹) kan dette tal fixeres som en minimumsangivelse. Med andre ord: mindst 39 % af Danmarks hovedgårde havde hollænderi.

Ser man bort fra græs- og fødestude og alene hæfter sig ved staldningen, bliver det sandsynlige tal endnu større. I så fald kan man for hollænderier anse ialt 364 gårde og godser – nemlig samtlige de i tabel 3 a–d, kolonne 1 opførte hovedgårde. Dette giver det bemærkelsesværdige resultat, at over 50 % af landets hovedgårde var gået over til mejeridrift. Hertil må så føjes de gårde, hvis besætninger sandsynligvis omfattede både køer og stude til salg fra gården. Disse omfattes af tabel 3 a–d's anden og tredje kolonne: ialt 67 gårde, heraf over halvdelen i Jylland.

Anskues resultatet landskabsmæssigt, ses det straks, at mejeridriftens stærkeste tilholdssteder findes i de egne, hvor studestaldningen var lavest. På Sjælland kan man med sikkerhed identificere 45 hovedgårde som hollænderier (tabel 4, A + B-gårde), på Lolland-Falster og Møn 46, på Fyn med omliggende øer 104 og i Jylland 57 hovedgårde. Efter tabel 3 a–d's første kolonne (jfr. ovenfor) bliver de tilsvarende tal for Sjælland 82 (66,7 %), for Lolland-Falster og Møn 53 (96,4 %), for Fyn med omliggende øer 108 (97,3 %), og endelig for Jylland 121 (33 %) ¹⁰²). Selvom der mangler gårde i indberetningerne, kan man sikkert med sindsro tage procentangivelserne som et pålideligt udtryk for udviklingens stadi i 1780'erne. For Fyns vedkommende

¹⁰⁰) Se tillige Patriotiske Samlinger 1787, p. 187 f., jfr. note 71).

¹⁰¹) Extrakterne omfatter kun staldgårde – andre oplysninger krævedes ikke ifølge cirkulæret.

¹⁰²) Den Overordentlige Finantscommission skriver i sin indstilling: 50 %.

kan yderligere føjes amtmand Holsteins bemærkning på indberetningerne: »det er velkendt, at der ved de fynske hovedgårde alene holdes hollænderikøer«.

På Lolland-Falster og Møn samt på Fyn og Langeland er billedet homogent, og ingen områder udskiller sig fra landsdelenes fællestræk. På Sjælland bemærkes de fleste gårde med hollænderier på øens midterste del, i det gamle Roskilde amt, hvorfra der ikke var alt for langt til markedet i hovedstaden. Hertil slutter sig de sydøstlige amter, Vordingborg og Tryggevælde (nu Præstø amt). Holbæk, Korsør og Antvorskov amter unddrager sig, som bemærket i tabellen, desværre bedømmelse¹⁰³).

For Jyllands vedkommende noteres flest mejeribrug i de østlige amter og tillige i Riberhus amt, hvor også studeproduktionen var lavest. Der er dog ikke tale om, at mejeribrug er ukendt i halvøens øvrige amter. Selv i egne, der traditionelt regnes for studehandelens højborg, fandtes flere hollænderier. Rekonstrueres billedet på grundlag af tabel 3 d, bliver det sandsynlige tal, som nævnt, endnu større. Endog på Salling fandtes en enkelt hovedgård (Astrup) uden staldstude!

Desværre giver indberetningerne ikke oplysninger om hollænderibesættningernes størrelser. Kun fra Tirsbæk (Stjernholm amt) findes en angivelse: her omfattede mejeribesættningen 80 køer. Fra anden side har vi dog – ganske vist spredte og noget tilfældige – oplysninger, der kan kaste strejflys over dette problem¹⁰⁴). På Urup ved Horsens omfattede hollænderiet 162 køer, og man ventede, at det kunne forøges. På Lillerupholm, der lå under Urup, var der 110 køer og på Bjerregård (Vrads hrd.) 108 køer og 56 stude¹⁰⁵). På Jungetgård (Skivehus amt) kunne der græsses ca. 80 stude og 12 køer eller kvier¹⁰⁶). På Hjermislevgård i Ålborghus amt kunne man føde, »fore« og græsse 160–170 stk. »Quægshøveder«, enten stude eller køer¹⁰⁷). På Ulstrup i Ørum amt havde man vinteren 1781/82 – og det skønt avlingen kun havde været mådelig – »overfød« 100 stude og 35 køer og kvier¹⁰⁸). Ved Egholm (Roskilde amt) omfattede hollænderiet 200 køer og på Krabbesholm 100 stk.¹⁰⁹). Mejeriet ved Nordruplund ved Slagelse omfattede 160–170 køer, men mentes at kunne udvides til 200 ved kløversåning. I øvrigt havde man indrettet fæhusene til at kunne tage dette betydelige antal¹¹⁰). Fra

¹⁰³) Ifølge tabel 3 havde disse amter dog 9 gårde i 0-gruppen og 7 gårde i 1–24-gruppen.

¹⁰⁴) En undersøgelse af godsarkiverne, som rettelig burde foretages, har jeg ikke kunnet overkomme, men en del oplysninger kan hentes fra Berlingske Tidendes Avertissements-tillæg, hvori forpagtninger ved hovedgårde ofte sættes til auktion.

¹⁰⁵) Avertissements, 1781, nr. 6. Auktion 1. maj 1782.

¹⁰⁶) ibidem 1781, nr. 1. Auktion 20. marts 1781.

¹⁰⁷) ibidem 1782, nr. 54. Auktion 16. august 1782.

¹⁰⁸) ibidem 1782, nr. 58. Auktion 27. september 1783.

¹⁰⁹) ibidem 1782, nr. 48. Auktion 31. juli 1782. Ifølge indberetningerne til Rentekammeret holdt man også 46 staldøxne ved gården.

¹¹⁰) ibidem 1782, nr. 52. Auktion 23. juli 1782.

Fyn er blot et enkelt eksempel disponibelt: hollænderiet ved Lundegård i Nykøbing amt omfattede 80 køer¹¹¹).

Disse få og spredte eksempler giver ingenlunde noget almengyldigt billede af mejeribesætningernes størrelse, der selvfølgelig ligesom studeholdets nøje hang sammen med de økonomiske muligheder, de enkelte proprietærer havde. Der er dog iblandt dem flere eksempler på blandede besætninger. Således Bjerregård, Jungetgård og Ulstrup (jfr. side 403). Vi ved tillige fra indberetningerne til Rentekammeret, at der på Urup tillige staldedes 50 stude og på Egholm og Krabbesholm tilsammen 46 stk. Det er vel sandsynligt, at denne »blandede« gruppe ved en tilbunds-gående undersøgelse – om den var mulig – ville vise sig at være af et ganske betydeligt omfang.

Endvidere synes eksemplerne at pege i retning af, at man ved de større hovedgårde, hvor man fuldstændig havde forladt studehandelen, havde betydelige mejeribesætninger¹¹²), som sikkert – således som det bemærkes fra Nordruplund – kunne udvides ved anvendelse af kløver, hvilket endnu kun var i sin vorden.

Man kunne så spørge, hvilke vilkår, der i særlig grad betingede dels fortsat studestaldning dels betydelige mejeribrug, og her må især tiendeomfanget påkalde sig opmærksomheden. Tiendernes mængde og størrelse anføres ved så godt som alle auktionsannoncerne, ligesom deres betydning optager Johan Ludvig Lybecker i hans tidligere nævnte artikel. Han anerkender indirekte tiendekornets betydning for vinterstaldningen, men foreslår det ved overgang til hollænderi afløst af en pengeafgift. Han anser således ikke tiendekornet nødvendigt for køernes vinterophold i staldene.

Vender vi tilbage til auktionsannoncerne¹¹³), synes forholdet dog ikke entydigt. Ved Jungetgård (80 stude, 12 køer) udgjorde tienderne godt 72 tdr. htk. Ved Urup og Lillerupholm (hollænderier med 162 og 110 køer) var der 5 tiender, der ydedes af 1001 tdr. tiendepligtigt hartkorn. Også ved Bjerregård (108 køer og 56 stude) var der 3 gode tiender. Ved Nørre Ravnstrup og Clausholm (tilsammen 140 »Fæeshøveder«) var der 2 konge- og kirketiender på ialt 67 tdr. htk.¹¹⁴). Til Egholm (200 køer) og Krabbesholm (100 køer) lå der ialt 6 tiender, hvorimod der til Nordruplund (160–170 køer) blot lå 2 sognes kirketiender. Slutelig skal nævnes Ulstrup (100 stude og 35 køer), hvor tienderne udgjorde 10 tdr. htk. Det oplyses som regel, om tienderne er afløst af en pengeafgift eller ydes in natura, således at denne fejkilde med hensyn til det ovenanførte med rimelighed kan udelukkes. Derimod vides det ikke, om de er taget i »kærven« eller i »skæppen« (d. v. s. med eller

¹¹¹) ibidem 1782, nr. 51. Auktion 30. juli 1782.

¹¹²) Pontoppidan nævner op. cit. p. 128 »tvende *smaa* Mejerier af 160 Køer«.

¹¹³) se de foregående noter ved de enkelte gårde.

¹¹⁴) Avertissements 1782, nr. 12.

uden strået), bortset fra Nørre Ravnstrup og Clausholm, hvor de ydedes i kærven.

Tilbage bliver da at konstatere, at det ikke ud fra disse eksempler lader sig gøre at antyde, i hvor stort omfang tiendekornet var nødvendigt for studestaldningen, medens det på den anden side synes, som om hollænderierne stadig har fundet anvendelse for deres tiender. Dersom den ydedes i kærven, fik man dog hø til køernes vinterfodring, medens det meste af kornet kunne sælges.

Det står herefter fast, at mejeribruget i stor udstrækning havde erstattet studestaldningen. Denne udvikling var så godt som fuldbyrdet på Fyn, Lolland-Falster og Møn og vidt fremskreden på Sjælland. I Jylland var der endnu områder, især i Limfjordsegnene, i Nørre- og Vestjylland, hvor der var langt mellem hollænderierne, men næppe nogen egn var uberørt af det nye. Ved siden af disse to kvægbrugsformer var der opstået en blandingsform, de kombinerede stude- og mejerigårde. Hovedvægten i denne gruppe udgjordes naturligt nok af jyske hovedgårde.

Det er muligt, at der endnu i 1782 fandtes proprietærer, der var stolte over deres fede stude, og hvem »Handelen lokkede ved sine Muligheder for den store Fortjeneste«¹¹⁵⁾ – alt synes dog blot at tyde på, at risikoen i denne erhvervsgren var større end gevinsten, og at denne stædige fastholden ved det tilvante mere skyldtes tradition end stolthed. Med hin anonyme forfatters – vel hårde – ord fra 1770¹¹⁶⁾: »Ved mange Gaarde haves ligesaa god Græsning, ligesaa god Leilighed til Afsætning af Smør og Ost, og ligesaa god Forraad paa Skov og Træemon (i. e. til dritler etc.), som i Fyn og Holsten; men ikke desto mindre følger man den gamle Slendrian, og hvad er Aarsagen? – Kierlighed til gamle For-domme«.

¹¹⁵⁾ Schultz Danmarkshistorie IV, p. 204.

¹¹⁶⁾ Citeret i Patriotiske Samlinger, p. 221. (1787).

TABELLER

Landets administrative inddeling på tidspunktet for nærværende undersøgelse havde til følge, at der fra baronier, grevskaber etc. indsendtes separate indberetninger. I de fleste tilfælde foreligger blot en ekstrakt, udfærdiget af ejer eller forpagter og omfattende enkelte af godsområdets gårde eller blot indeholdende en samlet angivelse for hele komplekset, således at de enkelte hovedgårdes kvægbesætninger ikke har kunnet konstateres. Det samme gælder i enkelte tilfælde, hvor flere gårde er samlet på samme hånd. Dette er overalt angivet i noterne til teksten, men er selvfølgelig en fejkilde ved benyttelse af tabellerne. Fra Frijsenborg foreligger mere detaljerede oplysninger, men da dets hovedgårde fordelte sig på flere amter, er der intet »egnsgennemsnit« udregnet. I enkelte tilfælde (Marselisborg, Skeel samt de fynske godsområder) lå indberetningerne fra enkelte eller flere af godsområdernes gårde blandt bilagene til amtmandsindberetningerne. Hvor det skønnedes hensigtsmæssigt, er disse indregnet i amternes gennemsnitsangivelser.

Gårdenes navne er gengivet efter TRAP, 4. udgave. Enkelte gårdnavne er – hvor der er identifikationsproblemer el. lign. – i hollænderitabellen anført i (). Hvor intet andet er anført, er tabellerne udarbejdet på grundlag af høstindberetningerne til Rentekammeret, RA.

TABEL 1.

Solgte, staldede samt fødestude, som opgivet i indberetningerne til Rentekammeret i oktober-november 1782.

a. Sjælland.	Solgt af græsset	Sat på stald	Fødestude	Antal gårde
Københavns amt	0	0	0	2
Bernstorff gods	0	0	0	1
De sjæll. rytterdistr.	0	0	0	–
Frederiksborg og Kronborg amter ...	22	0	0	1
Roskilde amt	0	208	169	22
Grvsk. Ledreborg	0	0	0	2
Holbæk amt	96	174	128	6
Kalundborg, Dragsholm og Sæbygårds amter	397	1010	570	20
Grvsk. Samsø	134	40	110	2
Baroniet Holberg	212	138	110	2
Baroniet Løvenborg	73	0	50	2
Sorø amt	50	200	0	7
Korsør og Antvorskov amter	516	351	272	16
Baroniet Holsteinborg	0	0	0	1
Vordingborg amt	90	84	306	22
Tryggevælde amt	316	280	85	10
Grvsk. Bregentved	20	0	18	6
Baroniet Rosenlund	0	0	0	1
I alt ..	1926	2485	1818	123

<i>b. Lolland-Falster og Møn.</i>	Solgt af græsset	Sat på stald	Fødestude	Antal gårde
Nykøbing og Møns amter	209	20	101	20
Ålholm, Halsted og Maribo kloster amter	50	0	57	26
Baroniet Juellinge	0	0	0	3
Grvsk. Knuthenborg	0	0	0	2
Grvsk. Christiansdal	0	0	0	1
Baroniet Christiansdal	0	0	0	1
Grvsk. Christianssæde	0	0	0	1
Baroniet Vintersborg	0	0	0	1
I alt ..	259	20	158	55

<i>c. Fyn med omliggende øer.</i>	Solgt af græsset	Sat på stald	Fødestude	Antal gårde
Odense amt	95	0	116	27
Rugårds amt	0	0	0	8
Nyborg amt	100	35	0	45
Assens amt	0	0	40	14
Tranekær amt	0	0	0	17
I alt ..	195	35	156	111

<i>d. Jylland.</i>	Solgt af græsset	Sat på stald	Fødestude	Antal gårde
Ålborg, Åstrup, Børghlum og Sejl- strup amter	2469	5826	2655	89
Mariager amt	0	54	156	3
Baroniet Willestrup	30	60	30	1
Vestervig amt	48	606	110	10
Dueholm amt	90	709	148	14
Ørum amt	0	605	94	11
Bøvling og Lundenæs amter	664	2737	298	52
Baroniet Rysensteen	50	112	30	2
Skivehus amt	212	1048	162	14
Hald amt	0	1078	464	20
Silkeborg amt	0	246	148	5
Kalø amt	724	1090	498	19
Dronningborg amt	304	973	512	26
Grvsk. Skeel	0	126	62	5
Baroniet Høgholm	30	80	0	1
Baroniet Løvenholm	0	0	0	2
Grvsk. Frijsenborg	234	530	274	11
Åkær amt	340	540	109	6
Havreballegård amt	354	380	106	8
Skanderborg amt	368	508	184	11
Stjernholm amt	196	196	192	12
Koldinghus amt	165	728	188	22
Riberhus amt	0	417	13	19
I alt ..	6278	18649	6433	363

e. Danmark i alt.	Solgt af græsset	Sat på stald	Føde stude	Antal gårde
Sjælland	1926	2485	1818	123
Lolland-Falster og Møn	259	20	158	55
Fyn med omliggende øer	195	35	156	111
Jylland	6278	18649	6433	363
I alt ..	8658	21189	8565	652

TABEL 2.

Den gennemsnitlige staldning i Jylland ifølge indberetningerne til Rentekammeret 1782.

	Staldstude pr. gård, amtsvis	Staldstude pr. gård, landskabsvis
Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter	65,4	63,9
Mariager amt	18,0	
Baroniet Willestrup	60,0	
Vestervig amt	60,6	
Dueholm amt	50,6	54,9
Ørum amt	55,6	
Baroniet Rysensteen	56,0	
Bøvling og Lundenæs amter	52,6	52,6
Skivehus amt	74,1	
Hald amt	53,9	60,8
Silkeborg amt	49,2	
Kalø amt	57,3	45,8
Dronningborg amt	37,4	
Grvsk. Skeel	25,2	
Baroniet Høggholm	80,0	
Baroniet Løvenholm	0,0	
Grvsk. Frijsenborg	58,1	
Åkær amt	90,0	
Havreballegård amt	47,5	
Skanderborg amt	46,1	39,7
Stjernholm amt	16,3	
Koldinghus amt	33,1	
Riberhus amt	21,9	21,9

d. Jylland.

Amter	Gårde med besætninger på									I alt
	0	1-24	25-49	50-74	75-99	100-24	125-49	150-99	200-50	
Alborghus, Åstrup, Børghlum og Sejl- strup amter	20	—	6	30	12	12	2	4	3	89
Mariager amt	2	—	—	1	—	—	—	—	—	3
Baroniet Willestrup	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Vestervig amt	3	—	1	2	—	3	1	—	—	10
Dueholm amt	1	—	4	6	2	1	—	—	—	14
Ørum amt	3	—	—	5	2	1	—	—	—	11
Baroniet Rysensteen	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Bøvling og Lunde- næs amter	16	2	3	19	5	2	3	1	1	52
Skivehus amt	1	—	2	4	3	3	—	1	—	14
Hald amt ¹⁾	8(9)	—	—	5(6)	3(2)	2(1)	1(1)	1(1)	—	20
Silkeborg amt ¹⁾	2(2)	—	—	1(2)	1(2)	1(0)	—	(1)	—	5(7)
Kalø amt ¹⁾	7(6)	—	—	6(4)	1(2)	2(2)	1(2)	2(1)	(2)	19
Dronningborg amt ¹⁾	14(12)	1(1)	1(0)	3(7)	4(1)	2(4)	(0)	1(1)	—	26
Grvsk. Skeel	—	—	5	—	—	—	—	—	—	5
Baroniet Høgholm	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Baroniet Løvenholm	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Grvsk. Frijsenborg	4	—	1	3	1	1	1	—	—	11
Åkær amt	1	—	—	1	2	1	—	—	1	6
Havreballegård amt	1	—	3	2	2	—	—	—	—	8
Skanderborg amt	4	—	1	3	1	2	—	—	—	11
Stjernholm amt	9	1	—	1	—	1	—	—	—	12
Koldinghus amt	12	—	4	1	1	3	1	—	—	22
Riberhus amt	11	—	4	2	1	1	—	—	—	19
I alt	121 (119)	4 (4)	35 (34)	98 (102)	42 (40)	38 (38)	10 (11)	10 (10)	5 (7)	363 (365)

¹⁾ Tallene i () stammer fra indberetningerne til Generaltoldkammeret, jfr. tabel 7 og side 389 og 398. Dette gælder dog ikke sammentællingerne.

TABEL 4.
Hollænderierne.
(Se side 402 f).

a. Sjælland.

(A)

(B)

Københavns amt:

Grvsk. Ledreborg

Arresødal
Grønnæssegård
Bernstorff gods

Frederiksborg amt:

—

Jægerspris

Roskilde amt:

-

Vibygård
Bistrup
Roskilde Jomfrukloster
Edelgave
Catrineberg
Østrupgård
Hejnstrup
Sonnerupgård
Åstrup
Trudsholm
Ryegård
Benzonseje
Spanager
Svanholm
Selsø
Lindholm

Holbæk amt:

Ingen angivelser. Kun amtmandens ekstrakt foreligger.

Kalundborg amt:

Anneberggård
Ellingegård

Bøstrup

Sorø og Ringsted amter:

Ødemark

Mørup
Ringsted lille ladegård

Korsør og Antvorskov amter:

Ingen angivelser. Kun amtmandens ekstrakt foreligger.

Baroniet Holsteinborg:

Baroniet Holsteinborg

Vordingborg amt:

-

Assendrup
Nysø
Høvdinggård
Petersgård
Rosenfeld
Lilliendal
Øbjerggård
Rønnebæksholm

Tryggevælde amt:

-

Juellund
Søholm
Erikstrup
Højstrup
Lindersvold

Grevsk. Bregentved:
 Sophiendal
 Tryggevælde
 Juellinge

Baroniet Rosenlund:
 Rosenlund

SJÆLLAND:

(A) = 9

(B) = 36

b. Lolland-Falster og Møn.

Nykøbing og Møn samt:

Egensegård (= Valnæsgård)

(Hvededal)

Vestensborg

Stangerup

Skørringgård

(Tøvelde)

Gedsergård

(Bissinge)

Sømarke (= Liselund)

(Udbygård)

Ålebækgård

Hovedskovgård

Alholm, Halsted og Maribo

kloster amter:

Højbygård

Fuglsang

Bremersvold

Priorskov

Kærstrup

Krenkerup (= Hardenberg)

Søholt

Rosenlund

Sædingegård

Nørregård

Engestofte

Berridsgård

Ulriksdal

Orebygård

Bådesgård

Bandholm

Øllingsøgård

Vårskovgård

Gammelgård

Havløkkegård

Rudbjerggård

Fredsholm

Gottesgabe

Asserstrup

Frederiksdal

Grvsk. Christiansholm

Baroniet Christiansdal

Grvsk. Christianssæde

Baroniet Vintersborg

Baroniet Juellinge:

–

Juellinge

Hellingegård

Ørbygård

Grvsk. Knuthenborg:

–

Knuthenlund

Søllestedgård

LOLLAND-FALSTER OG MØN:

(A) = 19

(B) = 27

c. Fyn med omliggende øer.

Odense amt:

Christiansdal (= Dalumkloster)	Bramstrup
Broholm	Lindved
Einsidelsborg	Jerstrup
Kørup	Bøttingersholm (= Hofmangave)
Åløkkegård	Nislevgård
	Østrupgård
	Ørreslevgård
	Rønningesøgård
	Sanderumgård
	Torpegård
	Søbysøgård
	Hollufgård
	Fravdegård
	Vejrupgård
	Selleberg
	Skovsbo
	Lundsgård
	Østergård
	Hverringe
	Broløkke

Rugård amt:

Dallund	Harreslevgård
	Sandagergård
	Langesø
	Margård
	Elvedgård
	Bannerslund (= Sparretorn)
	Grevsk. Gyldensten

Assens amt:

Løgismose	Wedellsborg
Flenstoft	Tybrind
Krengerup	Frederiksgård
Brahesholm	Billesbølle
Søholm	Kærsgård
Erholm	Holsegård
Søndergård	

Nyborg amt:

Løjtved	Hindemade
Egeskov	Rørbæk
Klingstrup	Raschenberg (= Juelsberg)
Boltinggård	Ørbæklunde

Rynkebygård
Krumstrup
Glorup
Anhof
Rygård

Lykkesholm
Hellerup
Juulskov
Vejstrupgård
Tiselholt
Mullerup
Tøjstrup
Lammehave
Lundegård
Vejlevgård
Sandholt
Nakkebølle
Rødkilde
Flintholm
Fjellebro
Nordskov
Arreskov
Gelskov
Brobygård
Ølstedgård
Ravnholt
Hesselagergård
Torsing (= Valdemar slot)
Søbo
Baroniet Lehn
Baroniet Holckenhavn
Baroniet Holstenshus
Baroniet Brahetrolleborg

Tranekær amt:

–

Nedergård
Egeløkke
Fårevejle
Biskopstorp
Skovsbo
Skovsgård
Hjortholm
Søvertorp

Grevskabet Langeland
(Stamhuset Ahlefeldt):

Brolykke
Vestergård
Nordenbrogård

Tranekær Slots Ladegård
Lykkesholm
Holmegård
Søgård
(Pæregård)
(Korsebølle)

FYN MED OMLIGGENDE ØER:

(A) = 25

(B) = 79

d. *Jylland*:

Alborghus, Åstrup, Børglum og
Sejlstrup amter:

Mariager amt:	Vorgård
—	—
Baroniet Willestrup:	—
—	—
Vestervig amt:	Vestervig kloster
— :	—
Dueholm amt:	Sindberggård
Ullerup	—
Overgård	—
Ørum amt:	Tøftinggård (= Diernæs, Hund-
—	borg hrd.?)
Baroniet Rysenstein:	—
—	—
Bøvling og Lundenæs amter:	Rydhave
Søndervang	Vinderup (Hovgård)
Tiimgård	Handbjerg-Hovgård
Åberg	Nørholm
Kvistrup	—
Skivehus amt:	—
Eskær	—
Astrup	—
Hald amt ¹⁾ :	—
—	—
Silkeborg amt ¹⁾ :	—
—	—
Kalø amt:	—
Rosenholm	—
Kalø	—
Katholm	—
Rugård	—
Dronningborg amt:	Støvringgård
—	Gesinggård
—	Skovsgård
—	Fussingø

¹⁾ Kun amtmandens ekstrakt foreligger.

Grvsk. Skeel:	-	-
Baroniet Høgholm:	-	-
Baroniet Løvenholm:		
Løvenholm		-
Grvsk. Frijsenborg:		
Søbygård		Vedelslund
Lyngballegård		
Hagsholm (?)		
Boller		
Åkær amt:		
Rodsteenseje		-
Havreballegård amt:		
Marselisborg		-
Moesgård		
Skanderborg amt:		
Serreslevgård		-
Bidstrup		
Stjernholm amt:		
Skerrildgård		Ørumgård
Tirsbæk		Bygholm
		Barretskov
		Merringgård
Koldinghus amt:		
Grundet		
Stovgård		
Alstedgård		
Haraldskær		
Lerbæk		
Rugballegård		
Fårupgård		
Riberhus amt:		
Endrupholm		Frøstrupgård
Krogsgård		Lunderup
Estrup		Kjærgård
Øllufgård		
Visselbjerg		
Nørholm		
JYLLAND I ALT:		
(A) = 37		(B) = 20

TABEL 5.
Staldningen i Jylland 1754–1783, div. år¹⁾.

År	1754	1755	1764	1765	1766	1775	1776
Stude	16145	15451	19672	17330	19571	15786	18285
Export	7981	5548	10905	8712	7226	5356	6792

År	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Stude	17538	18359	21442	23966	19936	20269	16740
Export	6356	7126	9604	11685	15430	9968	6752

¹⁾ Kilde: 1754–55: Rentekammeret, nr. 14.8, RA. 1764–66: »Dokumenter ang. studehandelen og vanskelighederne ved toldgrænsen. (1776 ff.)«, Generaltoldk., RA; 1775–80: Mallingiana, RA; 1781–83: Indberetninger, Generaltoldkammeret. Exporttallene i Mallingiana.

TABEL 6.
Græsstudenes bestemmelsessteder.

Til:	København	Odense	Ålborg	Århus	Randers	?	I alt
Fra:							
Sjælland	1462	–	–	–	–	464	1926
Lolland-Falster, Møn . . .	18	–	–	–	–	241 ¹⁾	259
Fyn m. omliggende øer .	70	25	–	–	–	100	195
Jylland	1589	–	405	224	365	3695 ²⁾	6278
I alt . .	3139	25	405	224	365	4500	8658

¹⁾ Heraf solgt til sjæll. prangere 130, til sjæll. bønder 14 stk.

²⁾ Heraf solgt til andre hovedgårde, mest i Jylland, 1538 stk.

TABEL 7.

Studestaldningen i Jylland vinteren 1782/83, ifølge indberetningerne til Rentekammeret oktober 1782 (A) og ifølge indberetningerne til Generaltoldkammeret december–januar 1782/83 (B).

	(A)	(B) ¹⁾
Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter	5826	5869
Mariager amt	54	134
Baroniet Willestrup	60	mangler
Vestervig amt	606	716
Dueholm amt	709	802
Ørum amt	605	572
Bøvling og Lundenæs amter	2737	2814
Baroniet Rysensteen	112	50
Skivehus amt	1048	1152
Hald amt	1078	878
Silkeborg amt	246	482
Kalø amt	1090	1638 ²⁾
Dronningborg amt	973	1141
Grvsk. Skeel	126	182 ³⁾
Baroniet Høgholm	80	mangler
Baroniet Løvenholm	0	mangler
Grvsk. Frijsenborg	530	650
Åkær amt	540	540
Havreballegård amt	380	320
Stjernholm amt	196	296
Koldinghus amt	728	927
Skanderborg amt	508	550
Riberhus amt	417	556
I alt ..	18649	20269

¹⁾ Medtager købstæder, dog spredt.

²⁾ Omfatter også Ørbækgård (70 stk.) og Skærvad (56 stk.), der begge lå under grvsk. Skeel.

³⁾ jfr. ²⁾.

TABEL 7 b-e.

Studestaldningen i Jylland. Sammenligning mellem indberetningerne til Rentekammeret (A) og indberetningerne til Generaltoldkammeret (B).

b. Kalø amt.	(A)	(B)
Tustrup	0 ¹⁾	240
Hevringholm	70 ¹⁾	70
Gammel Estrup	150	150
Ryumgård	130 ²⁾	140
Skaføgård	150	220
Rosenholm	0	60
Kalø	0	mangler
Skårupgård	62	96
(Skerringgård) ³⁾	0	mangler
Hjortshøjlund	0	mangler
Katholm	100	100
Hessel	80	80
Møllerup	50	50
Skærsø	50	58
Lyngsbækgård	0	mangler
Isgård }	140	140
Kvelstrup }		
Rolsegård	108	108
Rugård	0	mangler
I alt ..	1090	1512 ⁴⁾

¹⁾ Omfanget kan endnu ikke med sikkerhed angives.

²⁾ »ungefæhr«.

³⁾ Udparcelleret i 'den forrige ejers tid'.

⁴⁾ Blandt almindelige indberetninger var også Ørbækgård (70 stk.) og Skærvad (56 stk.). De lå begge til grevskabet Skeel og er derfor udeladt her (se i øvrigt tabel 7 a).

c. Silkeborg amt.	(A)	(B)
Avnsbjærg	90	90
Kærsholm	0	mangler
Vinderslevgård	56	73
Allinggård }	100	189
Gravballegård }		0
Palstrup	mangler	80
Silkeborg	mangler	50
I alt ..	246	482

d. Dronningborg amt.	(A)	(B)
Støvringgård	0	mangler
Dronningborg	42	64
Bjellerup Ladegård	20	20
Gesinggård	0	mangler
Demstrup }	164	104
Sødringholm }		60
Overgård	100	100
Trudsholm	75 ⁵⁾	54
Ballegård	0	mangler
Mariager Kloster	0	mangler
Skovsgård	0	mangler
Kellerup	0	mangler
Trinderup	50	50
Bidstrup	0	108
Frisholt	70	70
Frisenvold	0	mangler
Løjstrup	0	mangler
Brusgård	0	mangler
Clausholm	0	mangler
Stenalt	108	108
Holbækgård	188	188
Estruplund	66	66
Fussingø	0	mangler
Tjele }	0	50
Vingegård }		
Viskum	90	99
I alt ..	973	1141

⁵⁾ I indberetningen: ca. 70–80.

e. Hald amt ⁶⁾	(A)	(B)
Ulstrup*)	80	mangler
Skerngård*)	102	mangler
Randrup*)	140	135
Vindum Overgård*)	80	80
Himmestrup*)	70	70
Karmark	0	mangler
Skovsgård	0	mangler
Lynderupgård*)	190	191
Lerkenfeld*)	110	110
Holmgård*)	0	62
Testrupgård	0	mangler
Lille-Restrup*)	0	mangler
Korsøgård	0	mangler
Hald*)	64	64
Sødal*)	80	80
Asmildkloster*)	52	52
Skavngård	0	mangler
Tårupgård*)	50	50
Stårupgård*)	60	64
Lundgård	0	mangler
I alt ..	1078	878

⁶⁾ Ved alle de med *) mærkede gårde føjedes i indberetningerne til Rentekammeret forbehold til opgivelsernes nøjagtighed.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, førstebibliotekar, cand. mag. Niels Åge Nielsen, arkivar, mag. art. Knud Prange, bibliotekar, dr. phil. Helge Sjøgaard og arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag. (Gad, 1964). 345 s. 32,25 kr.

Det er ikke ofte, den danske adel er hovedemne for et større videnskabeligt arbejde. Forskningens hovedveje har i længere tid ført i retning af kulturhistorie, menigmands historie, økonomiske og sociale forhold. Der kan være mange og udmærkede grunde hertil, men det er rart ind mellem at se et af de »store, gamle« temaer taget op til ny behandling. Statistikerens Svend Aage Hansens statsvidenskabelige disputats: »Adelsvældens Grundlag« viser ved sit brede anlæg og sin vide horisont, at adelens historie i perioden 1475 til 1720 er en meget væsentlig del af hele landets historie i dette kvarte årtusind. Den brede behandling af emnet er fortjenstfuld, fordi den giver perspektiv og søger at vise sammenhænge, hvor man måske ikke før har ledt efter sådanne, men på den anden side bevirker bredden nok, at bogens bedste afsnit står mindre markant, end man kunne ønske.

»Adelsvældens Grundlag« er det foreløbigt sidste arbejde i den forskningstradition, der i Danmark tog sin begyndelse med Gustav Bangs disputats »Den gamle Adels Forfald« fra 1897. Problemet var dengang, hvorfor så mange af de gamle, danske adelslægter før 1660 uddøde, og Bangs metode var en befolkningsstatistisk analyse af forskydninger i fødsler, dødsfald og indgåede ægteskaber.

Uden at foretage nogen egentlig opgørelse af antallet af adelige personer mente Bang dog at kunne slutte, at der fra 1530 til 1679 fandt en fortsat nedgang sted i antallet af adelige. Årsagen lå i første række i ægteskaber mellem nært beslægtede, der rådede sygelige tilstande hos adelen, den var degenereret.

Allerede ved det mundtlige forsvar af disputatsen og siden ved indlæg i Historisk Tidsskrift blev Bangs synspunkter genstand for livlig diskussion. Nogen afklaring førte denne ikke til, Bangs teser blev ligesom hængende i luften, ubeviste, men heller ikke endeligt afviste. Først da grundmaterialet, antallet af stamtavler over adelige slægter var blevet langt mere omfattende, end det var på Bangs tid, kunne problemet tages op til ny og frugtbar drøftelse. Spørgsmålet om indgiftets betydning blev løst af Albert Fabritius i en afhandling om »Indgiftet i den danske Højadel i det 17. Aarhundrede«¹⁾. Det viste sig nemlig, at ægteskab mellem nærtbeslægtede ikke forekom særlig hyppigt, og dermed bortfaldt denne hovedårsag til en eventuel degeneration hos den gamle adel.

I 1846 kom Albert Fabritius' disputats »Danmarks Riges Adel, dens tilgang og afgang 1536–1936«. Af største betydning er det, at dette arbejde ikke blot behandler adelens uddøen, men også tilgangen af nye adelslæg-

¹⁾ (Festskrift) Til Knud Fabricius 13. august 1945. Kbh. 1945.

ter. Mens Bangs statistik byggede på det enkelte individ, er Fabritius en-hed slægten. Dette giver problemet et helt andet perspektiv. Man må gøre sig klart, at med begrebet slægt tænkes der kun på mandslinjerne, mens man ser væk fra kvindernes efterkom-mere. Det bevirker, at en afgrænset gruppe af slægter – eller en gruppe hvor tilgangen af nye slægter er lille – uundgåeligt vil blive mindre i hen-seende til slægtstal, da det er imod enhver rimelighed, og imod al erfa-ring, at alle mandstammer skulle fortsætte i det uendelige i fremtiden. I den henseende adskiller den gamle adel sig ikke fra borgerlige slægter, der synes at »uddø« i nogenlunde samme tempo som de adelige.

Hermed er Gustav Bangs gamle pro-blem for så vidt løst. Nu opstiller Svend Aage Hansen imidlertid brik-kerne på en ny måde. Ligesom hos Bang er regneenheden ikke slægten, men individet, og formålet med un-dersøgelsen er at få fastslået, hvorvidt den gamle adel gik tilbage i per-sonal – ikke i slægtstal – og i be-kræftende fald, hvornår dette fandt sted, og hvad der var årsagerne. Bo-gen bygger på den opfattelse, at be-folkningsmæssige fænomener er nært sammenknyttet med spørgsmål om økonomisk og social position, og un-dersøgelsen beskæftiger sig i meget høj grad med det grundlag, hvorpå adelens politiske magt hvilede: øko-nomiske, sociologiske og demografi-ske faktorer. Det er derfor med rette, den bærer titlen »Adelsvældens Grundlag«.

Udgangspunktet er adelens godsbe-siddelse. Forfatteren har samlet sta-tistiske oplysninger om hver enkelt hoved- og ladegård: eventuelt opret-telses- og nedlæggelsesår, hartkorns-størrelse, hovedbygningens opførelses-år ejernavne med 25 eller 10 års mel-lemrum, data vedrørende overdragel-ser med købers og sælgers navn, overdragelsesår og overdragelsesmå-de. Kilderne er hovedsagelig de tryk-

te, først og fremmest Trap og Adels-årbogen. Gennemgangen af dette sta-tistiske materiale, navnlig salgene, gi-ver grundlag for en tydelig firedeling af perioden:

1. Den senmiddelalderlige krise 1475 til 1520.
2. Prisrevolutionens og den økonomi-ske stabiliserings tid 1520 til 1600.
3. Adelsvældens slutfase med begyn-dende prisfald og voksende ustabi-litet 1600 til 1660.
4. Sammenbruddets og den vedvaren-de agrardepressions tid 1660 til 1720.

Hver af disse faser vies nu et særligt kapitel, der behandler den vekslende økonomiske baggrund for storlandbrueget og konsekvenserne heraf for ade-lens position.

Efter det økonomiske grundlag be-handles de sociale faktorer. Et kapi-tel belyser mobilitetsforhold under adelsvælden: godsmobiliteten, uddan-nelsesrejsernes betydning og lens-mandsstillingerens rekrutteringsfor-hold. Det følgende afsnit behandler standsdiffusionen under enevælden, nemlig rekrutteringen til de civile topstillinger, udsondringen af en ny højadel, erhvervsfordeling og adelens giftermålsforbindelser. Endelig vies to kapitler til de demografiske faktorer. Der er tale om en individualanalyse, hvor forfatteren opererer med alle de adelspersoner, der har levet mellem 1500 og 1720. Derved kan der foreta-ges en opgørelse af antallet af adelige gennem hele perioden foruden bereg-ninger af dødelighedsforhold, ægte-skabs- og fødselshyppighed. Grundla-get er i altovervejende grad Adelsår-bogens stamtavler, og for de slægter, der endnu ikke har været behandlet der, anden trykt litteratur eller slægts-historiske manuskripter, isæt Thisets.

På grundlag af resultater, der er indvundet i disse kapitler, følger så konklusionen, hvor det bl. a. hedder, at adelens demografiske udvikling har været stærkt påvirket af de skiftende økonomiske vilkår, der må bære den

væsentligste del af skylden for nedgangen i slutningen af middelalderen, og for at den tidligere politisk stærke lederklasse i løbet af kun 60 år efter 1660 reduceredes til en lille ubetydelig gruppe. Nedgangens kronologiske placering tyder ikke på, at den var en forudsætning for enevældens indførelse, men snarere en følge deraf.

Bogens disposition er omtalt så udførligt, fordi den viser noget om, hvor mange og hvor væsentlige emner forfatteren beskæftiger sig med. Mangt og meget kunne friste til drøftelse enten i tilslutning eller afstandtagen, men det vil vel være rimeligt at anlægge en metodisk vurdering og illustrere den med eksempler.

Bogen vidner i sin form om tre arbejdsprocesser: 1. Tilvejebringelsen af det talmateriale (gods- og personstatistik), som afspejles i 23 bilag. 2. Bearbejdelsen af dette materiale, som fremgår af de mange tabeller, der er spredt rundt om i teksten – og som desværre er forsynet med et temmelig upraktisk nummersystem. 3. De konklusioner, der drages af tabellerne, nemlig bogens tekst.

Der skal ikke gøres mange bemærkninger til de to sidste punkter. Konklusionerne er sikkert gennemgående rigtige, så langt tallene kan bære, men forfatteren kan nok ikke helt sige sig fri for at nære for stor tillid til tallene i sig selv. Det er fristende for historikeren at slutte e silentio – at slutte ud fra kildernes tavshed eller ud fra mangelen på kilder. Men det er også farligt og ofte forkert. En af bogens tabeller²⁾ viser, at i 1500-årene former højadelens befolkningsudvikling sig adskilligt bedre end den øvrige adels, og det hedder, at »der er (bl. a.) herved tilvejebragt en vigtig del af grundlaget for at indkredse årsagsforholdene bag adelens numeriske tilbagegang«³⁾. Argumentationen er

vist ikke bindende. De ældste bevarede adelige slægtebøger stammer netop fra denne periode, og da de fortrinsvis beskæftiger sig med højadelen, har man ganske god rede på denne gruppes medlemmer. Havde man haft et tilsvarende godt kildemateriale for den øvrige adels vedkommende, kunne det være, at denne gruppes befolkningsudvikling havde tegnet sig mere gunstigt i tabellen, end den nu gør.

Noget tilsvarende gælder, når det et sted hedder: »Ægteskaber mellem adelige og borgerlige er endnu sjældnere. Før 1520 kendes overhovedet ingen ægteskabelige forbindelser mellem adelige og købstadsborgere . . .«⁴⁾. Hvis man gennemgår stamtavlerne i Adelsårbogen for de slægter, der levede i senmiddelalderen, bliver man slået af, hvor sjældent man overhovedet kan sige noget om adelens valg af ægtefæller. Gang på gang må man lade sig nøje med, at en adelig var gift med NN eller eventuelt Peder NN eller Karen NN. Føjer man dertil de lavedels-slægter, der ikke er behandlet i Adelsårbogen, og hvis genealogiske forhold næsten totalt unddrager sig belysning, får man et stærkt indtryk af, at antallet af ukendte ægtefæller er så stort, at det næppe har større vægt at ræsonnere over hyppigheden af »blandede« ægteskaber.

Lad os som eksempel betragte slægten Mule af Falkendal, der uddøde før år 1500. Den var bosat i Roskilde, hvor medlemmer af slægten var rådmænd og fogder. I de (mindst) 15 ægteskaber, som slægtens mænd og kvinder indgik, var 3 eller 4 af ægtefællerne adelige, 4 kendes kun af navn og kan næppe standsbestemmes, 5 kendes overhovedet ikke, og 2 var borgerlige⁵⁾. Det er nemlig ikke rigtigt, at der ikke kendes ægteskaber

⁴⁾ Sst. s. 66.

⁵⁾ Gyncekin Clausen var gift med Catharina Gudmundsdatter og hans søster med Catharinas bror, der var borger i Roskilde.

²⁾ Tabel 9.10 s. 239.

³⁾ Sv. Aa. Hansen s. 241.

mellem adelige og købstadsborgere før 1520. Johanne Hansdatter Mule (nævnt 1471) var gift med Odense-rådmanden Jens Hagensen, Marcus Mule (nævnt 1486) med Marine, Tord Jepsens datter fra Svendborg, Kirstine Bentsdatter Neb (enke 1444) med Per Guldsmed i Kalundborg, Mikkel Andersen Jernskjæg (nævnt 1473–1502) med en guldsmededatter fra Næstved, og adskillige andre tilfælde kunne nævnes.

Endnu et eksempel på lovlig stor tillid til kildematerialets fuldstændighed finder jeg i omtalen af den danske adels gældsstiftelse i Kiel. Side 110 og 133 drages der forskellige slutninger ud fra antallet af bevarede gældsbreve. Det hedder således: »Fra tiåret 1580–89 har Rubow kun truffet på 3 stykker og fra det følgende tiår samme antal. Først tiåret 1600–09 betegner en virkelig skærpelse. Der kendes fra denne periode 24 danske Kielerlån«. Kan man nu være sikker på, at der ikke fra 1500-tallets slutning har været adskillige gældsbreve, som vi i dag savner kendskab til, sådan at man ikke kan slutte noget ud fra den tilsyneladende stigning? Nej sandelig kan man ikke være sikker – tværtimod. I en lignende tale fra 1591 sagde Anders Sørensen Vedel, at adelen går »ad Kieler gade med hatten i haanden« og tilbyder 10 eller 12 procent i rente. En sådan udtalelse kan ganske simpelt ikke have sin baggrund i 3 gældsstiftelser på 10 år, der må have været tale om adskilligt flere. Nuvel, kan man sige, man må slutte ud fra det talmateriale, der er bevaret. Men det er netop, hvad man ikke må, når man som her positivt ved, at det bevarede materiale er vildledende. I et sådant tilfælde har man ikke mulighed for at drage slutninger, der korresponderer med virkeligheden.

Som nævnt er Svend Aage Hansens grundmateriale oplysninger om de enkelte hovedgårde og adelspersoner. Disse oplysninger findes i bogen kun i bearbejdet form nemlig i de mange

bilag. Det må have kostet et imponerende stort arbejde at tilvejebringe bilagenes mængder af tal, men det er synd, at grundmaterialet så at sige er gledet bag ud af bogen. Ofte fængsles eller ægges man af et eller andet i bilag og tabeller, men man har næsten ingen reel mulighed for at kontrollere tallene. Man forstår, at bogen ville blive langt større (og dyrere), hvis alle enkeltoplysningerne havde været med, men man beklager, at det ikke er tilfældet. Den manglende kontrolmulighed bevirker, at man flere gange uvilkårligt vægrer sig ved at godtage forfatterens konklusioner. Af og til ledsages fremstillingen af eksempler, og i mangel af det fuldstændige materiale giver man sig så i kast med dem – og bliver undertiden skuffet. Som ét tilfælde kan nævnes, hvad der ovenfor er fremført om ægteskaber mellem adelige og borgerlige. Dertil kan for eksempel lægges, at det et sted hedder, at der i senmiddelalderen kun er tale om få adlinger af købstadsborgere »nemlig«, og så følger 4 navne⁶⁾. Så vidt jeg kan se, mangler her Peder Hansen (Lilliefeld), adlet 1476, og Erik Hansen (Bernhoft), adlet 1503. Det er ikke, fordi der derved bliver tale om mange adlinger, men det svækker desværre tilliden til bogen.

Forhåbentlig er der tale om enkelte tilfælde, langt mere væsentligt er det at bedømme talmaterialets bærekraft. Personstatistikken bygger hovedsagelig på Adelsårbogen. Undersøgelsen omfatter i alt cirka 628 slægter⁷⁾, og Adelsårbogen har indtil nu bragt stamtavler over 714 slægter. Af disse er formentlig 250–300 adlet senere end 1720 og falder dermed uden for undersøgelsen, og det samme gælder ca. 80 slægter, der var uddøde før 1476. Det vil sige, at kun godt og vel

⁶⁾ Sv. Aa. Hansen s. 66.

⁷⁾ Ifølge tabel 9.1 var der 1475 312 slægter og tilgangen frem til 1719 var efter tabel 9.2 på 316 slægter. (De 3 kolonner »tilgang« er talt sammen.)

halvdelen af de slægter, Svend Aage Hansen opererer med, er behandlet i Adelsårbogen. Vi hører meget lidt om, hvorfra der er hentet viden om de øvrige slægter og slet intet om kvaliteten af denne viden. Det ville også have været rart med nogle betragtninger over Adelsårbogens kildeværdi. Årbogen begyndte at udkomme i 1884, og cirka 40 % af dens stamtavler er ældre end 1911, og endnu 40 % er fra perioden 1911–37. Dertil kommer, at de senere årgange gennemgående har behandlet nyere og mindre slægter, hvad der betyder, at Svend Aage Hansens materiale forskydes mod de ældre årgange. Hvor meget er svært at se, da samtlige 628 slægter ikke er nævnt noget steds i bogen.

Der kan dog gøres en prøve. Side 196 nævnes de 47 slægter, som henregnes til højadelen i begyndelsen af 1500-tallet. De er alle behandlet i Adelsårbogen, 34 før 1911, yderligere 8 før 1938 og 5 efter dette år. Materialet har altså en betragtelig alder og kan ikke på nogen måde gøre krav på at være fejlfrit. Alene det, at mange af stamtavlerne er fra tiden før landsarkivernes oprettelse og før for eksempel en så vigtig kilde som kirkebøgerne blev let tilgængelige, viser det. I de forløbne år har Adelsårbogen bragt en del rettelser til de tidligere givne stamtavler, men rettelserne er ganske tilfældige og tilfældigt fordelt, til mange stamtavler findes således ikke én rettelser. Kun få stamtavler er kommet i revideret udgave, og netop de tilfælde viser, hvor fejlfulde de gamle stamtavler var. Det havde været rimeligt, om bogen havde givet en redegørelse for dette problem, og man må i hvert fald gøre sig klart, at befolkningsstatistikken for de ældre tiders vedkommende er behæftet med betydelig usikkerhed, og at den end ikke for den nyeste tid er fejlfri.

I den jordstatistik, der spiller så væsentlig en rolle i »Adelsvældens Grundlag«, er tællingsenheden hovedgården. Forfatteren skriver selv, at

»helt tilfredsstillende er dette mål ganske vist ikke, for så vidt som gårdene omfatter vidt forskellige størrelser fra 3–4 tdr. hartkorn til 250–300 tdr. Denne enhed er imidlertid den eneste brugbare, idet der bortset fra året 1682 ikke foreligger ensartede, hele landet omfattende oplysninger om gårdenes hartkornstørrelser«⁸⁾. Dertil kommer, at ikke blot varierer selve hovedgårdene i størrelse, men der var sandelig også forskel på, hvor meget fæstegods der hørte til en hovedgård. Nogle adelige skrev sig til en hovedgård, der ikke i størrelse overgik en almindelig bondegård, og som ikke havde fæstegods, mens andre sad inde med vidtstrakte godskomplekser. Den væsentligste kilde for hovedgårdsoplysningerne er Trap Danmark 4. udgave, og det kunne måske have været oplysende at sammenligne denne udgave med de hidtil udkomne bind af 5. udgave. Navnlig for øernes vedkommende tror jeg, at den gamle udgave er behæftet med væsentlige svagheder, som kan indvirke uheldigt på undersøgelsens resultater. Således er der ikke altid taget hensyn til, at en adelsmand godt kan skrive sig »af« en gård uden at eje den – han kan for eksempel have den i len, og 4. udgave af Trap mangler omtale af en lang række af lavedelens hovedgårde. Men selv om hovedgårdstallet »er det eneste brugbare«, er det et spørgsmål, om det er tilstrækkeligt brugbart. I en undersøgelse af ejendomsforhold i 1700-tallet er Axel Linvald inde på problemet⁹⁾. Det er så heldigt, at man for denne periodes vedkommende kender både hovedgårdstal og hartkornstal, således at det er muligt at vurdere, om hovedgårdstallet er repræsentativt. Linvald når til det resultat, at det er det ikke, og at man må benytte hartkornstallet, hvis man vil have et pålideligt billede af udviklingen.

⁸⁾ Sv. Aa. Hansen s. 20.

⁹⁾ Historisk Tidsskrift 8. r. bd. 4 tillæg.

Noget lignende fremgår for så vidt af Svend Aage Hansens egne undersøgelser. Det hedder således side 175, at den gamle adel ved »førstegangstab« mistede 75 % af sine hovedgårde fra 1660 til 1720, men regnes tabet ud i hovedgårdshartkorn, bliver det kun på 50 %. Og så er hovedgårds-hartkornet endda ikke noget særlig godt mål for godsernes samlede størrelse (inclusive fæstegods), idet det kun udgjorde ca. 10 % af godsmængden, de 90 % falder ofte gennem maskerne i undersøgelsens grove net. Således side 56, hvor »modstanden mod højadelens godserhvervelser (i senmiddelalderen) er blevet reduceret ved at kirken, enten i erkendelse af adelens voksende politiske styrke, egen svaghed eller magtbud fra kronen, har undladt at konkurrere om den betydelige mængde gods«. Det er rigtigt, at kirken ikke hvervede så forfærdelig mange hovedgårde, men dens godserhvervelser bestod jo netop tit i enkelte bondegårde, møller, byggesteder osv. På denne baggrund kan man næppe tale om, at der efter 1460 »ikke sker nævneværdig vækst i klostergodset«¹⁰). For Øm Kloster gælder, at en af de store perioder med godserhvervelse falder i årtierne omkring 1500 og for Vor og Tvilum Klostre er disse år overhovedet de mest indbringende i klostrenes historie. Hvis Svend Aage Hansen havde benyttet Poul Rasmussen: »Herreklostrenes Jordegods«, 1957, havde han næppe ladet sig nøje med hovedgårdstallene. Af samme forfatters udgave af Aarhusgårds og Aakær lens jordebog 1544¹¹) fremgår i øvrigt, at hovedparten af Aarhus-bispernes godserhvervelser (i fem østjyske herreder) faldt i perioderne 1395–1449 og 1491–1520.

Disse eksempler betyder i mine øjne, at hovedgårdstallene ikke i sig selv og ikke uden alvorlig reserva-

tion kan benyttes som grundlag for konklusioner om udviklingens gang. Supplerende tal, hentet fra den store matrikel fra 1688 og udvundet ved detailanalyser på linje med Poul Rasmussens, kunne have bødet på dette forhold. Som jordstatistikken nu foreligger, vil den sikkert vise sig at være et af de mest sårbare punkter i »Adelsvældens Grundlag«.

For at skabe den fornødne oversigt i bogens mange tabeller, opstiller forfatteren forskellige grupper: middelalderadel, gammel dansk adel, enevoldsadel osv., og der sættes forskellige kronologiske skel. Dette er nødvendigt – og der er i øvrigt også god overensstemmelse med den øvrige forskning på dette område – men enhver opstilling af grupper er en abstraktion. Man må derfor hele tiden være på vagt mod at lade sig binde af de grænser, man selv har sat, og man må huske, at det er virkeligheden bag skel og grupper, man skal sige noget om.

Side 83 skildres forholdene efter Grevefejden, hvor den holstenske adel i de første år havde spillet en vis rolle i Danmarks lensstyrelse. Holstenerne gled snart ud, skriver forfatteren, og »allerede 1543 er der kun 2 hovedlen tilbage på holstenske hænder ... Begivenhederne tyder på, at den danske højadels magtgrundlag trods alt var ret bæredygtigt«. I det sidste ræsonnement er der åbenbart ikke taget hensyn til de indvandrede tyskere blandt lensmændene. Ser man på, hvor mange udlændinge (især tyskere og holstenerne) der fik forleninger i Danmark, bliver resultatet noget anderledes. Fra 1536 til 1587 var der 99 udlændinge, der blev lensmænd i Danmark, adskillige af dem havde mere end 1 len, og her er kun regnet med den enkeltes første tildeling af et len. Højdepunktet i denne periode var 1560–69 med 22 førstegangsførelser. Også mange af hovedlenene var i hænderne på indvandrede, det drejer sig i 1570 om 6 af 60 len,

¹⁰) Sv. Aa. Hansen s. 55.

¹¹) Kbh. 1960, s. 144.

1600 7 af 57, 1640 5 af 53 og 1660 (for de østensundske len 1658) 12 af 49 len. Dette store og stigende kontingent af indvandrede kunne dog nok tyde på, at højadelens magtgrundlag ikke var så bæredygtigt endda.

Af og til har man en fornemmelse af, at forfatteren opererer noget håndfast med sine grupper, sådan at der så at sige bliver skåret i levende kød og blod. Det gælder for eksempel tabel 2.8 om adelens lokalbundethed til de enkelte landsdele, og det gælder vurderingen af højadelens stigende dødelighed efter 1650 på side 250. Størst betydning får problemet, når man kommer til en afgrænsning af gruppen »gammel dansk adel«. Ligesom tidligere forskere forstår forfatteren herved alle de adelsslægter, der på den ene eller anden måde var optaget i den danske adel før enevældens indførelse 1660. Denne definition har efter min mening en væsentlig betydning for vurderingen af »den gamle adels godstab«¹²⁾ og navnlig for Svend Aage Hansens kapitel om standsdiffusionen under enevælden, især tabel 8.1 om embedernes fordeling efter stand 1660–1720.

Det fremgår heraf, at som medlemmer af den gamle danske adel regnes bl.a. holstenerne Claus og Frederik Ahlefeldt, de tyskfødte fyrstetjenere Körbitz og Lützwow (naturaliseret henholdsvis 1649 og 1655), Frederik 3.'s søn Ulrik Frederik Gyldenløve (naturaliseret 1655) og Hans Schack. Om den sidste hedder det dog side 208, at han er naturaliseret så sent – nem-

lig 1658 – »at han nok teknisk, men ikke reelt er at henføre til den gamle adel«. Det samme må så gælde Charisius og Lerche, der blev adlet henholdsvis 1659 og 1660, det gælder for de tidligere nævnte og for adskillige andre af den ældre enevældes embedsmænd, som i tabellen regnes for gammel dansk adel. Her er der grund til at hævde, at opgaven er – ikke at belyse det, der skete med, hvad der »teknisk« set var gammel dansk adel – men med det der »reelt« var gammel adel. Når man undersøger, hvordan og hvorfor »denne tidligere politisk stærke lederklasse i løbet af kun 60 år efter 1660 reduceredes til en lille, ubetydelig gruppe«¹³⁾, er det afgjort forkert til denne gruppe at medregne for eksempel tyskfødte fyrstetjenere og illegitime kongebørn, der kun i kraft af kongelig nåde havde en position. Værst er nok, at hertugdømmernes adel gennemgående synes at være regnet med til den gamle danske adel, det præger i mangt og meget afsnittet om embedsstandens rekruttering under enevælden.

Dette afsnit er i det hele blevet noget af et stedbarn, hvad der er så meget mere beklageligt, som det efter min mening hænger meget nøje sammen med problemet om den gamle adels skæbne efter 1660. I tabel 8.1 vises med 10 års mellemrum fra 1660 til 1720, hvor stor en procentdel den gamle adel udgjorde i kongens råd, kollegierne, appelinstanterne og blandt amtmændene. På grund af det stive skel ved 1660 bliver adelens procenttal for de første år alt for højt. For amtmændenes vedkommende har tabellen 93 % gammel adel i 1660; ser man på, hvem der reelt tilhørte gruppen, får jeg tallet til 70 %. Opdelingen i 10-år er også mere statistisk end historisk. Det ville sikkert have været mere frugtbart at danne perioder, der var baseret på den almindelige historiske udvikling. Forholde-

¹²⁾ Om dette problem har jeg skrevet en mindre afhandling i *Jyske Samlinger*, ny rk. bd. 6, s. 1–14. Under det mundtlige forsvar af Svend Aage Hansens disputats påviste præces, at jeg i min opstilling af tallene for det adelige hartkorn omkring 1660, 1688, 1730, 1746 og 1766 ikke har været opmærksom på, at Fridericias tal for 1650'erne, som jeg bl. a. bygger på, medregner Skåne, mens de følgende tal naturligvis er beregnet uden Skåne. Om dette beklagelige faktum påvirker hovedlinjen i min afhandling, vil jeg gerne drøfte ved en senere lejlighed.

¹³⁾ Sv. Aa. Hansen s. 276.

ne udvikler sig nemlig ikke helt så retlinet, som tabellen synes at vise, og det er muligt at få et mere nuanceret billede end det, procenttallene antyder. Når det drejer sig om amtmændene, havde det også været en fordel med en geografisk opdeling af materialet. Der ville herved været opstået en interessant tredeling af landet. Som eksempel kan man tage amtmandsudnævnelserne mellem 1660 og 1670, idet det dog skal bemærkes, at de absolutte tal ikke er store, således at procenttallene skal vurderes med nogen forsigtighed:

Amtmands- udnævnelser 1660-70 i %	Gammel dansk adel	Hertugdøm- mernes adel	Udenlandsk adel	Borgerligt fødte
Sjælland + Bornholm	35	25	20	20
Fyn	70	15	0	15
Jylland + Ribe	70	10	0	20
Hele Danmark	60	13	7	20

Når man bevæger sig fra øst mod vest, stiger den gamle adels andel af stillingerne, mens de to andre adelsgruppers andel tager af. Ganske det samme forhold genfindes for stiftamtmandsembedernes vedkommende. Kombinerer man dette med, hvad man ved om, hvor de forskellige grupper havde hovedparten af deres godser liggende, ser man, at der for den gamle adels vedkommende er en smuk overensstemmelse. Hovedparten af dens godser lå på Fyn og i Jylland. Helt så enkelt er det ikke for den udenlandske adel, der sad inde med en stor del af de fynske gårde. Her kan man søge forklaringen for eksempel i kongernes ønsker om at have pålidelige – og derfor fremmede – amtmænd og stiftamtmand på Sjælland og den fremmede adels ønske om at være hoffet så nær som muligt. Spørgsmålet om kongemagtens betydning skal jeg vende tilbage til i slutningen.

Amtmændene i Norge mangler i Svend Aage Hansens tabel, men i teksten står: »I den norske lokaladmini-

stration fandt den gamle adel sin sidste skanse«¹⁴). Her har forfatteren dels overfortolket, dels misforstået de to norske fremstillinger, han bygger på. Den gamle adels andel i udnævnelserne var nemlig kun:

1660-1699	8 af 18 stiftamtmand
1699-1766	2 af 35 stiftamtmand
1660-1699	19 af 43 amtmænd
1699-1766	0 af 46 amtmænd.

Det hævdes ligeledes, at af samtlige 65 norske stiftamtmand i tiden 1660-1814 var blot ca. 11 af borgerlig herkomst. Jeg har kun tallene frem til 1766, hvor der udnævntes 53 stiftamtmand, men heraf var 18 borgerlige ved deres udnævnelse (1 af dem blev siden adlet), endnu 6 var borgerligt født, men adlet inden udnævnelserne, og 3 tilhørte våbenbrevslægter, der næppe kan kaldes adelige. Disse tal giver unægtelig et noget andet indtryk af udviklingen. Svend Aage Hansens tal: 11 borgerlige af 65 stiftamtmand stammer fra Jakob Friis' bog »Stiftamtmand i Kristiansand før 1814«, hvor der ganske rigtigt står, at kun 11 var af rent borgerlig herkomst. Det lille ord rent viser, sammen med en af de følgende sætninger »Flertallet var sønner av sivile eller militære embedsmenn«, at Friis med borgerlig mener søn af en købstadsborger med næringsbrev og forretning i modsætning til for eksempel en søn af en præst eller kaptajn. Men her gælder det modsætningen: adelig – borgerlig, og da bliver tallene anderledes. I det hele taget kunne det norske materiale nok have fortjent at blive gennemarbejdet og sammenholdt med det danske.

Periodiseringen i 10-år og skellet ved 1660 giver også et misvisende resultat ved den tabel, der viser udviklingen indenfor kongens råd. Svend Aage Hansen har her en regelmæssig tilbagegang for den gamle adel fra 95 % i 1660 til 25 % i 1720. De to før-

¹⁴) Sst. s. 206.

ste tal må dog udgå, da de er beregnet på grundlag af sammensætningen af rigsrådet, der ikke havde nogen nævneværdig indflydelse eller funktion. Først med geheimekonseilets oprettelse i 1670 dannes et virkeligt statsråd. Det bestod oprindeligt af 9 medlemmer, og ifølge tabellen var de 7 – eller 78 % – af gammel adel. Nu er det et spørgsmål, hvor oplysende procenttal er, når de absolutte tal er så små, og det bliver ikke bedre i de følgende år, hvor konseilets samlede medlemstal svinger mellem 4 og 5, men tallet er endda for højt. Af de 7 personer kan kun de 4 reelt regnes til gruppen gammel dansk adel, idet to var indvandrede holstenske adelsmænd, og et tredje medlem var Ulrik Frederik Gyldenløve. Den gamle adels udgangsposition i kongens råd bliver altså ikke 95 eller 78 %, men 4 af 9, altså ca. 44 %. Denne relativt gunstige placering holdt dog ikke længe. Blandt de 9 gehejmeråder, der udnævntes fra 1671 til 1699, var kun 1 af gammel adel, nemlig Jens Juel, der blev medlem af rådet senest 1680. Det er altså ikke rigtigt, når Svend Aage Hansen mener, at standens overvægt varede ved til midten af 80'erne, og jeg kan heller ikke tilslutte mig konklusionen, at det påfaldende længe efter statsforandringen var nødvendigt for den nye enevælde at bygge på den gamle adel¹⁵).

Grunden til, at gruppen så hurtigt reduceres i statsrådet, må efter min mening søges i kongens uvilje mod den gamle adel. I Christian 5.'s testamenter, både det af 1683 og det af 1698 betones det gang på gang, at det ikke er billigt »at binde bestillinger og charger til adelige naissance, blod og byrd«, men enhver undersåt skal åbnes døren »end oc til de høyeste charger«. Grundtonen i testamenterne er en dyb mistænksomhed mod dem, der måtte have hang til den forrige regeringsform, og her er der så

ganske tydeligt tænkt på den gamle adel. To eksempler er nok til at vise det. 1698 skrev kongen, at især burde man tage sig i agt for, at aldrig nogen af den gamle adel blev generalprokurør »efftersom handz fornemste function derudi består, at giffue agt paa at intet imod kongensz suverainite og hoyhed forretagisz«. Og lidt længere henne hedder det, at det må ikke tillades dem, der beklæder de fornemste embeder ved kammeret og i finanserne at »alliere« sig med den gamle adel¹⁶). Også andetsteds kommer den kongelige uvilje mod adelen til udtryk. Således skrev Christian 5. i sin dagbog d. 18. marts 1692, at det altid burde betænkes, at ingen af den danske adel fik ledelse af kammer, cancelli eller militære sager¹⁷). Oluf Rosenkrantz' forsvarsskrift for den danske adel »Apologia nobilitatis Danicæ«, der udkom i 1681, har givetvis øget kongens uvilje mod standen – det fremgår bl. a. af den påfølgende proces mod forfatteren.

En nærmere betragtning af Svend Aage Hansens materiale, baseret på en smidigere periodicering, kunne også have givet interessante resultater. Når det side 209 hedder, at den nye højadel udgør tyngdepunktet af den tidlige enevældes statsmænd og hofadel, så er det i høj grad en sandhed med modifikation. I tiden 1670–1766 er der i virkeligheden tale om 3 perioder:

1671–82 12 gehejmeråder, hvoraf 7 var eller blev medlemmer af højadelen.
1682–1746 25 gehejmeråder, hvoraf 2 var højadelige, og de var begge knyttet til kongehuset med slægtsbånd.

1746–1766 8 gehejmeråder, der alle var højadelige.

I den midterste periode er højadelen altså temmelig langt fra at udgøre

¹⁵) Kong Christian den Femtes Testamenter udg. v. J. J. A. Worsaae, 1860, s. 17, 14, 35 og 37.

¹⁷) Aarsberetninger fra Gehejmearkivet, bd. 6, 1876–82 s. 272.

¹⁶) Sst. s. 202.

noget politisk tyngdepunkt. Som forklaring kan man måske igen pege på en kongelig modvilje. En nøje analyse af Christian 5.'s testamenter synes at vise, at i de år, der forløber mellem det første og det andet testamente, er kongens følelser over for den nye højadel blevet noget køligere. Det hænger nok bl. a. sammen med de ægteskabsforbindelser, der knyttedes mellem den nye og den gamle adel – meget mod Christian 5.'s ønske. Således ville kongen i 1690 ikke tillade Jørgen Scheel at gifte sig med en grevinde Ahlefeldt med den begrundelse, at det ikke kunne tillades efter hendes fars testamente, og »at lige og lige udi stand bedst føiede sig tilsammens« – og så regnedes Scheel endda for en af sin tids rigeste adelsmænd i Danmark.

Side 211 skriver Svend Aage Hansen, at der var tale om et betydeligt pres af holstensk adel ind i stillinger i Danmark. Her kunne tallene igen have vist et differentieret billede, som sammenholdt med skriftlige kilder ville have understreget kongehusets betydning for udviklingen. Mens Christian 5. i sine testamenter kun advarede mod den danske adel, så advarede Frederik 4. både mod den danske og den holstenske adel i de »Regierungs Regeln«, som han efterlod til sin søn. Kongen opregner således en lang række stillinger, som den danske og holstenske adel ikke må beklæde. Det gælder først og fremmest de militære poster, men også for eksempel embederne som oversekretær i tyske kancelli og deputeret for kammeret. Kongen skriver, at aldrig igen må på én gang mere end 1 af den gamle danske og holstenske adel være medlem af gehejmekonseilet, og hvis man vil have en sådan i konseilet, må man vælge en, »der nicht sonderlich raffinirt und intriguant ist und nur das Landwesen und dessen Conservation verstehet«. Kongen slutter med at skrive, at trods disse råd om, hvorledes man skal tage sig i agt for den danske

og holstenske adel, skal man dog ikke foragte den; dens medlemmer kan dog alligevel, hvis de ellers er gode og ærlige folk og er dygtige nok, godt nå frem til andre embeder af og til. Ligeledes kan der også undertiden gives dem al slags høj rang, hvis de har gjort sig fortjent dertil, og hvis det kan ske uden med føje at præjudicere andre, som gerne ville have haft rangen før dem¹⁸⁾.

I det, kongen skrev om konseilets sammensætning, lå en indrømmelse af, at han ikke altid selv havde efterlevet disse regler. Det ses da også af følgende: Fra 1700 til 1710 tilhørte ikke mindre end 6 af de 9 gehejmeråder, der udnævntes, den danske og holstenske adel, og for eksempel var i sommeren 1703 hele 3 af konseilets 4 medlemmer enten danske eller holstenske adelige. Efter 1712 var disse grupper imidlertid ikke repræsenteret blandt nyudnævnelserne. Kongen skrev, at gruppen ikke måtte beklæde embedet som deputeret i kammeret, men før 1710 udnævntes der 2 danske og 1 holstensk adelig til dette embede. Efter 1712 udnævntes kun 1, nemlig Hans Schack, og han havde været gift med en søster til Frederik 4.'s dronning, Anna Sophie Reventlow.

Nøjagtig det samme skel træffes ved udnævnelserne til tyske kancelli, danske kancelli og amtmandsposterne. Før 1710 har kongen kun i ringe grad efterlevet sine egne regeringsregler, hvis vigtighed han indskærper sin søn, men han fulgte dem nøje fra ca. 1712. Spørger man om årsagen, må det være naturligt at pege på, at Frederik 4. i 1711 traf Anna Sophie Reventlow, og at han i sommeren 1712 blev viet til hende, skønt hans dronning endnu levede. Ægteskabet medførte en stigende indflydelse for den tyske del af Anna Sophies slægtninge, Holstein'erne, og det kan udmærket tænkes, at denne kreds har set sin

¹⁸⁾ Dansk Maanedsskrift 1865, bd. 1, s. 51–57.

fordel i at vække kongens uvilje mod såvel den danske som den holstenske adel. Dertil kommer, at bigamiet vakte en voldsom forargelse i adelige kredse, det medførte for eksempel et brud mellem Anna Sophie og hendes mor, og det har sikkert igen givet et spændt forhold mellem Anna Sophie og den holstenske adel, hun var udgået af. Hvor stor vægt man skal lægge herpå kan være usikkert, men det er givet, at der er tale om et knæk i udviklingen omkring 1712, og at årsagen skal findes hos kongen og hans omgivelser.

I det afsluttende kapitel skriver Svend Aage Hansen, at standsprivilegiernes bortfald efter 1660 gav øget gennemslagskraft for de dårlige ydre økonomiske vilkår, så at den gamle adel i kraft heraf trængtes ud af sine tidligere enemærker og blev henvist til andre og dårligere erhvervsmuligheder. Jeg tror, dette er rigtigt, men jeg tror ikke, det er tilstrækkeligt, og det er derfor, jeg i det foregående har beskæftiget mig så indgående med embedsstandens rekruttering under enevælden. Jeg ser dér så nøje overensstemmelse mellem kongehusets synspunkter og den faktiske udvikling, at jeg finder en årsagssammenhæng naturlig. Herved kommer den uheldige økonomiske udvikling imidlertid igen ind i billedet. Den højere embedsstand synes sammenlignet med godsejerne at have haft relativt gode indkomster, og ved at blive trængt ud af embedsstanden er den gamle adel blevet henvist til mindre rentable virksomheder, og det har igen påvirket dens forskellige muligheder for at hævde sig. Herved bliver der tale om en ond cirkel, men efter min mening med en anden årsagssammenhæng end den, Svend Aage Hansen finder. Det vil også være fremgået, at jeg ikke mener, at den gamle adel som embedsklasse sad nær så fast i sadlen i årene før og efter 1660, som Svend Aage Hansen mener. En analyse af embedsstandens sammensæt-

ning – suppleret med en undersøgelse af adelens nationale rekruttering de sidste generationer før 1660 – tegner for mig et billede af en undermineret samfundsklasse. Tillige en samfundsklasse, der i flere henseender var så splittet, at det kun er muligt at bruge betegnelsen gammel dansk adel med den allerstørste forsigtighed.

I afsnittene om adelens demografiske forhold under den ældre enevælde kan man hente mange interessante og slående resultater. Selv om man kan drøfte grundmaterialets værdi, følger jeg mig overbevist om, at disse dele af bogen vil stå stærkest og smukkest. Forfatteren finder, at der især efter 1660 sker stærke ændringer i den gamle adels erhvervmæssige struktur, idet hovedgårdsbesidderne udgør en stadig mindre del af gruppen. For resten af gruppen blev militærvejen det overvejende eksistensgrundlag. Dette forholds betydning fremgår af, at officerer af de lavere grader kun måtte gifte sig, hvis deres kår derved forbedredes. Parallelt hermed vises det, at nedgangen i adelens fødselshyppighed skyldes nedgang i ægteskabshyppigheden og ikke i frugtbarhed. Altså snarere et socialt end et biologisk fænomen. Tabel 10.18 viser, at hovedgårdsbesidderne havde en langt større ægteskabshyppighed end resten af adelen, og dette, kombineret med ændringen i erhvervsstrukturen, fører Svend Aage Hansen frem til den konklusion, at årsagerne til den gamle adels svigtende antal efter enevælden ikke skyldes fald i gruppens frugtbarhed, men en lavere ægteskabshyppighed på grund af ændrede og forringede erhvervsvilkår, og en højere dødsrisiko forårsaget af lavere økonomisk position og overgang til militærtjeneste. Jeg tror, der her er sagt noget meget væsentligt om årsagerne til, at adelen gik tilbage i antal af personer, og det er nok dette problem, der mere end noget andet er forfatterens udgangspunkt og hovedærinde. »Adelsvældens Grundlag« vil

sikkert på flere måder inspirere til nye adelshistoriske studier, bl. a. gennem sine problemstillinger, og historikere vil sikkert med udbytte kunne studere værkets statistiske teknik.

Knud Prange.

Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen 1504-1547. Studien zur Geschichte Preussens. (Grote, Köln, 1965). 304 s.

Den 18. februar 1526 skrev hertuginde Dorothea, kong Frederik I's datter, på Duborg Slot i Flensborg det første brev til sin trolovede, hertug Albrecht af Preussen. Det aftalte ægteskab mellem den danske konges datter og den unge hertug af Preussen, var et rent politisk arrangement. Begge parter havde brug for at styrke en svag hjemlig position med udenrigske familiebånd. Frederik I sad ikke fast i sadlen, så længe Christian II endnu var på fri fod, og hertug Albrecht havde som den sidste ordensmester for den tyske ridderorden, der beherskede det, der senere hed Østpreussen, gjort skridtet over til lutherdommen; ordenslandet blev et hertugdømme med den tidligere ordensmester som regerende fyrste. Han hørte til huset Hohenzollern; men det var en anden gren af familien, der regerede i Brandenburg. Først i 1618 kom disse to lande under samme scepter.

Hertuginde Dorotheas brev var upersonligt, men særdeles artigt, og man kan let forestille sig med hvilke følelser den lille fyrstinde begav sig til det fremmede land og den vildfremmede mand, som hun aldrig havde set. Kongen vovede ikke på grund af de politisk urolige forhold selv at rejse til Königsberg, heller ikke turde han lade Dorotheas bror, prins Christian, ledsage prinsessen. Da hun den 22. juni 1526 sejlede fra København, var hun ledsaget af rigsråden

Anders Bille og dennes hustru, Pernille Krognos, og sammen med dem drog Frederik I's hofmester Albert Jepsen Ravnsberg og biskoppen af Fyn Knud Henriksen Gyldenstjerne. Af holstenske herrer rejste Johan Rantzau, Wolf Pogwisch og Henning Sehested.

Bryllupshøjtideligheden var i tidens stil med turneringer og mange dages festivitas. Forfatterinden giver en livlig og detaljeret skildring af brylluppet og desuden af hofholdningens indretning og de enkelte hoffolks funktioner.

De politiske forbindelser mellem Danmark og Preussen er indgående behandlet. Det var urolige tider, både mens Frederik I levede og siden under Christian III. Hertuginde Dorothea og Christian III var børn af Frederik I i dennes første ægteskab, og de stod hinanden meget nær, som det fremgår af deres breve. Hertug Albrecht havde et særlig tillidsfuldt forhold til lederen af det tyske kancelli Wolfgang v. Utenhof, og søgte gennem ham at påvirke Christian III for at få støtte til sine udenrigspolitiske formål; men det var begrænset, hvad der kunne opnås. Til gengæld lagde Utenhof ikke skjul på, at han kun havde ringe tanker om Christian III's evner til at regere riger og lande, da denne kom til magten. Han tvivlede i et brev fra 1534 på, at Christian III kunne styrke riget og bringe det i sådan en orden, at den nye konge ikke skulle blive en fattig, ja, en tiggerkonge, sådan som hans far og hans forfædre havde været. Da Christian III blev kronet i 1537, var søsteren og svogeren til stede i København. Da var modsætningerne mellem kongen og Utenhof under udvikling; det preussiske hertugpar søgte at mægle, og det hjalp for en stund; men efterhånden som Christian III frigjorde sig fra Utenhof, svækkedes hertug Albrechts indflydelse. Den dansk-preussiske alliance blev ikke fornyet.

Skildringen af de personlige og po-

litiske forbindelser over Østersøen i årene 1526–1547 er på mange måder fængslende, og mange små nye træk føjes til det kendte billede. Det stærkeste indtryk efterlader bogen dog ved skildringen af forholdet mellem hertugen og hertuginde. Det viste sig, hvad den unge prinsesse ikke kunne ane på forhånd, at hertug Albrecht var et fortræffeligt menneske; hun gik ind til et sjældent lykkeligt ægteskab. Hertuginde Dorothea blev sin mand dybt hengiven. Der findes 100 breve fra hende til ham. De er rørende i deres umiddelbarhed. De handler især om, hvordan hun længes efter ham, når han ikke er hjemme. Stor kunne skuffelsen være, når hjemkomsten trak ud, som det fremgår af følgende brev: »Af stor hjertens længsel har jeg i sandhed ikke kunnet sove . . . Da jeg lå i den første søvn, har vægteren begyndt at råbe, at Eders kærlighed kom. Da sprang jeg op af sengen i min særk af bar glæde, og alle vidste ikke andet, end at Eders kærlighed var foran porten . . . og (en hel del) gik med lygter ud foran porten og mente bestemt, at Eders kærlighed var derude. Men så var der ingen«. Hun mente, at hans fravær bevirkede, at hun fik smerter og andre sygdomssymptomer, og engang skriver hun, at hun har fået hoste, fordi hendes »bislaaper« har ladet hende fryse. Der blev født 6 børn i ægteskabet, men kun en datter, Anna Sophie, overlevede forældrene.

Hertug Albrecht var meget interesseret i sin slægts historie, og han havde samlet en lang række portrætter af sine forfædre. Det ansporede hertuginde til at undersøge sin fædrene slægts forgreninger. Hun skrev til rigshofmester Mogens Gøye, om at få en Danmarks historie, så hun kunne finde ud af slægtssammenhængen. Men det skulle være en historie på tysk, »da vi ikke kan læse den danske skrift«. Det gjorde opgaven vanskelig for Mogens Gøye, men Dorotheas yngre halvbror, hertug Hans, der se-

ner fik tilnavnet »den ældre«, sørgede for en udredning af Oldenborgerne familieforhold, og så fik hun sig en stamtavle med tolv aner, der alle havde været konger. Rækken begyndte med Birger Jarl af Sverige, der døde 1266, og den gik så over folkungerne via Christoffer af Bayern til Christian I og kong Hans. Det fyldte hertuginde med overraskelse og stolthed, at der var så mange konger i hendes familie, og hun ønskede nu kongernes våben for at kunne bringe dem ved siden af hendes gemals familievåben. Når det blev hertug Hans (den ældre), der hjalp hende ud af vanskelighederne med at skaffe familieoplysninger, hænger det nok sammen med, at han stod hende særlig nær, fordi han i flere år boede og blev uddannet ved hoffet i Königsberg. I 1536 kom han 15 år gammel til Preussen og blev der til 1542. Efter hertug Albrechts beskrivelse har han været en rigtig lemmedasker. Hertugen skrev til Christian III, at prins Hans sommetider gebærdede sig som om hans arme og hænder var ledde-løse, og at han slæbte på sine fødder, som om de var slået i stykker. Hertug Albrecht mente, at det skyldtes den hurtige vækst; men Christian III opfattede forholdet som havde prinsen defekter ved arme og ben. Latin ville prinsen nødig give sig af med, og det ser ud til at han slap derfor; derimod gav Christian III ham ikke lov til at deltage i et planlagt felttog mod tyrkerne.

Der er i det foregående givet et lille indtryk af det udbytte, man kan have af at læse Iselin Gundermanns bog. I større sammenhæng må den betragtes som et supplement til Walther Hubatsch' bog om hertug Albrecht, men i sin begrænsning giver den et levende og indtrængende billede af mennesker og deres vilkår for ca. 450 år siden, en periode, hvis kilder kun sjældent tillader, at de menneskelige træk lader sig belyse med en rigere variation. Det er tilfældet her, og bo-

gen kan på det varmeste anbefales. Det er en tilfredsstillende, at forfatterinden er fuldt fortrolig med dansk historisk litteratur, og at hun har benyttet det relevante materiale i det danske rigsarkiv.

Troels Fink.

Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644. Udgivet ved A. Andersen. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 32. 1964. 477 s. kr. 60,- (Særpris for medlemmer kr. 30,-).

Denne udgave af Jacob Fabricius den yngres optegnelser må vist betegnes som en kraftpræstation af udgiveren, pastor A. Andersen, og en dristig disposition fra Historisk Samfund for Sønderjyllands side. Den er et smukt eksempel på, hvad forskerflid og filologisk kunnen hos en udgiver, kombineret med initiativ og dygtighed hos en redaktionskomité kan præstere.

Jacob Fabricius' optegnelser har været kendt, siden de i 1749 i manuskript erhvervedes af Hans Gram og fik plads i Det kgl. Biblioteks samlinger. Adskillige forskere har peget på, at optegnelserne burde offentliggøres, men ingen har hidtil for alvor vovet at give sig i lag med arbejdet. Det er blevet ved de forarbejder, den fortjente Tønder-historiker, dr. Ludwig Andresen, gjorde i 1920'erne.

Forståeligt nok er de fleste vejet tilbage for opgavens vanskelighed. Fabricius' optegnelser er skrevet på en forvirrende blanding af latin, højtysk og plattysk, flettet ind i hinanden. Desuden er notaterne, skønt de med stor sandsynlighed må antages at stamme fra Jacob Fabricius, ikke nedskrevet af ham selv, men af skiftende, oftest sløvsagtige skrivere, så manuskriptbladene vrimler af fejl, ordtagelser og udeladelser. Endelig er, for at gøre forvirringen komplet, den kronologiske sammenhæng i opteg-

nelserne totalt i uorden. Ikke blot er bladenes rækkefølge tilfældig, men på et og samme blad kan optegnelser fra vidt forskellige år være blandet sammen.

På denne baggrund må det kaldes en bedrift, at udgiveren har magtet at skaffe orden i materialet, levere en oversættelse og frembringe en mønstergyldig udgave af optegnelserne med omhyggelige noter og omfattende registre. Værket fremtræder med paralleltryk af oversættelsen ved siden af originalteksten, så enhver kan læse den, og den særligt kyndige og orienterede kan kontrollere oversættelsen.

Kun i enkelte tilfælde har udgiveren måttet give op over for problemet med at restituere tekstens sammenhæng, og i alle tilfælde redegør han nøje for sine kriterier for sammenstillingen og placeringen af de enkelte stykker. I sit forord erklærer han beskedent, at han vil være taknemlig for påvisning af læsefejl og oversættelsesfejl. Opmærksomme læsere vil også kunne forsyne ham med eksempler herpå, men de er få, og det betyder intet i forhold til det betydningsfulde i, at Jacob Fabricius' optegnelser nu er gjort tilgængelige og anvendelige.

For optegnelserne er møjen og udgivelsen værd. Jacob Fabricius d. y. (1588-1654) var, da han gjorde sine notater, først hofpræst i Husum hos enkehertuginde Augusta og derefter fra 1622 bosiddende i Slesvig, hvor han var adjunkt hos faderen, Jacob Fabricius d. æ., som var gottorpsk generalprovst. Da faderen 1636 blev generalsuperintendent, fik sønnen ekspektance på den samme stilling, og fra 1640 til sin død i 1645 var han gottorpsk generalsuperintendent.

Optegnelserne stammer fra årene 1617-18, 1622-26, 1628, 1633-35 og 1644, altså fra den periode, da forfatteren havde nær tilknytning til den gottorpske kirkeadministration og til hertughoffet på Gottorp. Begge dele

spores tydeligt i optegnelserne. De giver først og fremmest et udmærket indtryk af de kirkelige problemer og bevægelserne i kirkelivet i det gottorpske område i første halvdel af 1600-tallet. Desuden giver de et direkte og fængslende indblik i livet ved det gottorpske hof, ikke mindst gennem de mange referater af samtalerne om stort og småt ved taflerne på slottet. Der er sladder, blandet med småsnak og kommentarer til politiske og kulturelle problemer i 30-årskrigen tid. Bl. a. får man et godt indtryk af beundringen for Christian IV i den første del af hans regeringstid. Men i øvrigt refereres bemærkninger vedrørende begivenheder og personer over hele Europa.

Dermed er der overleveret os en morsom og vægtig kulturhistorisk kilde af sjældnen karakter og stor værdi, samtidig med at vi får et væld af personalhistoriske oplysninger. Jacob Fabricius' optegnelser vil kunne bruges af historikere i mangehånde sammenhænge, og selv om man vil få at gøre med kildekritiske problemer i hvert enkelt tilfælde, er deres betydning som kilde hævet over enhver tvivl. I tilgift kan optegnelserne læses som en underholdende fortælling om livet, snakken og det åndelige milieu på Gottorp i 1600-tallet.

H. P. Clausen.

Aksel Lassen: 1659 – da landet blev øde. (Gyldendal, 1965). 178 s.

Aksel Lassens nye bog er en populariseret og i tekstmæssig henseende dramatiseret andenudgave af »Skæbneåret 1659«, der i 1958 blev udgivet af Jysk Selskab. Den former sig som en hæsblæsende kehraus af brand, mord og vold, der af og til afbrydes af nøgtern ræsonneren over mennesketab, ødegårde, kilders sandhedsværdi og storpolitisk baggrund. Svenskekrigene og deres virkninger har ikke – heller ikke fraset de store landafstå-

elser – hidtil været undervurderet i historien. Men det er, det kan endnu en gang fastslås, Lassens store fortjeneste, at han med Kongeægnen som centrum på grundlag af kilder, der altid har været for hånden, men ikke har været udnyttede med dette formål for øje, har vist, hvad der virkelig skete. Fjenden var krigen selv; der var ingen forskel på svenske og allierede, og hvad de ikke lagde øde, tog pesten eller rettere plettyfusen sig af. »Værre end helvede« skrev præsten i Hygum. Det kunne han nu ikke vide noget om; men det er måske ikke overdrevet.

Finn H. Lauridsen.

Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede. I-II. (Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1963–1964). 683 og 720 s.

Dette store værks titel gør ingen hemmelighed af sit forbillede eller måske rettere sin forgænger, for i modsætning til Troels-Lunds »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede« er det ikke skrevet af en enkelt, men af hele 30 forfattere. Et formentlig meget omfattende redaktionsarbejde har dog haft til resultat, at denne »flerhed« kun i beskedent omfang gør sig gældende. Også på andre punkter er værket forskelligt fra Troels-Lund. Det har mere med, som virkelig vedrører tilværelsens dagligdag – hans mennesker var »klædt på til fest«, som Steensberg skriver i indledningen til første bind. Om man så har fået alt med, som det var muligt at behandle, er måske et spørgsmål. Meget, man umiddelbart savner, gemmer sig i kapitlernes mangfoldighed; men derfor kunne der godt have været en samlet skildring af tilværelsen på herregården eller hos embedsmanden, hos jernbanemanden eller soldaten. Samfærdselsmidlernes udvikling beskrives; men livet på banerne, som

f. eks. stationsforstander Vilhelm Hansen skildrer det i sin »Jernbaneliv« (1918) er kun i et vist omfang taget med i billedet. Arbejdernes kår behandles spredt i flere kapitler, og et enkelt specielt giver nogle tal; men arbejderkulturen, som den udfoldede sig i 1920'erne og 30'erne, og som udviklingsmæssigt spillede en betydelig rolle for samfundsbilledet, som det tager sig ud i dag – den berøres kun i nogle citater fra Chr. Christiansens »Arbejderfester« (1932), og festerne var da kun den ene side af sagen. De religiøse bevægelser stilles op, gives navne og defineres; men miljøet fornemmes ikke, således som Carl Moes »Oplevelser« (1926) og N. Clausen-Bagges mange bøger kunne have bidraget til for henholdsvis Indre Mission og grundtvigianismen.

Selv om der kunne peges på flere tilsvarende eksempler, og et nærmere studium af værket giver stadig anledning til overvejelser af denne art, må det alligevel konstateres, at langt de fleste sider af folkets liv gennem to århundreder er beskrevet eller i al fald berørt på en eller anden måde. Måske skulle man dog ikke i tid være gået helt frem til 1960'erne, som enkelte af kapitlerne gør det. Vurderingen er alligevel for svær, og bedre bliver det ikke af, at et par af forfatterne kun dårligt kan skjule deres misnag med 60'ernes dagligdag, som den tager sig ud for dem på baggrund af gamle dages enkle og beskedne livsformer, som de få sider i forvejen har haft for øje.

Sine forfattere har Axel Steensberg fortrinsvis valgt blandt yngre forskere, som i deres daglige arbejde har kontakt med de emner, de skal behandle. Fænomener, der ligger 30–40 år tilbage, er adskillige af dem derfor også på en vis afstand af, hvilket godt kan mærkes, når man sammenligner med de kapitler, det har været overladt til lidt ældre at skrive. Det kilde-materiale, de har øst af, er simpelt hen enormt. Det er for langt største

parten trykte ting, og andet havde næppe heller været rimeligt, når omfanget var givet på forhånd. Erindringsbøger er udnyttet i rigt mål, og det samme gælder aviser og tidsskrifter, ikke mindst faglige. Det sidste er interessant, for det er nok første gang, de mange brancheblade har fået mulighed for at vise, hvilket rigt fond af kulturhistorisk stof, de rummer. Citaterne er med forsæt talrige; men de er ikke generende lange og tjener derved kun til at øge tidskoloritten. Et problem er derimod navnene. Der er mange – kendte og ukendte, og her kunne man have ønsket enten en kort præsentation – eller intet. Herved ville man have undgået ting som »en sandflugtskommissær A. F. Just i Viborg« (I, s. 175) – Just var en kendt kulturpersonlighed omkring år 1800; han er optaget i Biografisk Leksikon og i al fald mindst kendt som sandflugtskommissær. På s. 340 i samme bind optræder Waldemar Kornerup uden nærmere præsentation; han var til gengæld en ukendt nationalbankfunktionær, der dog har efterladt sig værdifulde erindringer (Memoirer og Breve XLII, 1924). En direkte fejl er der kommet i teksten til Hunæus' billede Store Bededags Aften på Volden (I, s. 343): Forfatteren skriver, at man midt i billedet ser Chr. Winther arm i arm med Goldschmidt. Manden med Goldschmidt er grosserer W. O. Funder. Winther går lidt længere til højre med sin stok ført op til munden (jfr. Historiske Meddelelser om København 3. r, II, 1938, s. 42). De her anførte indvendinger og betragtninger skal imidlertid ikke tilsløre, at værket som helhed er en overordentlig værdifuld landvinding, der fremover med sine udmærkede noter og registre vil blive en flittigt brugt håndbog. Hertil vil også det fortrinlige billedudvalg bidrage; de talrige illustrationer udvider og belyser teksten på forbilledlig måde.

Finn H. Lauridsen.

Guvernør Edward Carstensen's Indberetninger fra Guinea 1842-1850. Udgivet ved Georg Nørregård af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. (I kommission hos Gad, 1964). 444 s.

Edward Carstensen (1815-98), broder til Tivolis grundlægger Georg Carstensen, var den sidste danske guvernør på Guldkysten. Efter i 1841 at have taget juridisk embedseksamen, søgte han ansættelse som assistent ved guvernementet i Guinea og fik stillingen. I sin ansøgning fremhævede han, at han ikke var ukendt med afrikanske forhold, eftersom han havde tilbragt sin første ungdom i Afrika. Det var ganske rigtigt - selv om det drejede sig om det arabiske Nordafrika, hvor faderen en årrække havde været chargé d'affaires, konsul og generalkonsul. Guvernør blev Carstensen ved et tilfælde. Tre måneder efter hans ankomst døde den hidtilværende interimsguvernør Wilkens, og det blev den unge assistent, der måtte overtage hans forretninger. I København gav man sig, vist blandt andet af sparehensyn, god tid; først 1844, efter at han havde været hjemme og beklage sig, modtog han udnævnelse til virkelig guvernør.

Som alle andre højtstående embedsmænd sendte Edward Carstensen jævnligt indberetninger om alle koloniens forhold hjem til sine foresatte. De findes i dag i Rigsarkivet i akterne fra Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets guineisk-vestindiske kontor, og det er for Carstensen's minde fuldt fortjent, at Georg Nørregård har samlet de mere alment fortællende af dem til udgivelse.

Carstensen har i sjældnen grad forstået sig på afrikanske forhold, selv om han ikke generelt kan siges at have behandlet befolkningen anderledes, end andre landes koloniadministratorer gjorde det - og det behøver ikke at være nogen ros. Hans hovedinteresse samlede sig om de danske

muligheder derude og om udsigterne for det europæiske herredømme og for den europæiske civilisation i Afrika i det hele. Han indså, at der måtte mere til, end Danmark formåede, selv om han en overgang havde planer om en reorganisation bl. a. ved en indskrænkning af de danske besiddelser til områderne vest for Voltafloden. Da den nye danske regering kort efter sin tiltrædelse i 1848 bestemte sig for at sælge kolonien til englænderne, havde han allerede truffet visse forberedelser hertil, og de sidste to år af hans guvernør-tid var optaget af afviklingen.

At der skulle lyst og tjenesteiver til for at tage til Guinea, vidner indberetningerne til fulde om. Det var klimatisk set ikke noget misundelsesværdigt sted at leve på, og der er ikke noget overdrevent i klicheen, at de danske døde som fluer. Al dansk liv og handel var på retur eller helt ophørt i disse år. Forter og plantager lå i ruiner, og der var bestandige spektakler med de indfødte, som man - naturligvis - behandlede helt efter europæiske retningslinier. Skærmydslerne afslører i øvrigt Carstensen som en personlig særdeles modig mand. På trods af deres officielle tone og formål er skildringerne livlige og veloplysende, rent ud spændende; men på en mærkelig måde mangler de afrikansk atmosfære. De kunne være alle steder fra, i al fald når det drejer sig om datidige såkaldt uciviliserede egne.

Georg Nørregård har forsynet hver indberetning med et udmærket resumé, og ligeså udmærket er de oplysende fodnoter og registre.

Finn H. Lauridsen.

Torben Holck Colding: Jægerspris. Slottets bygningshistorie og dets samlinger. (Kong Frederik VII's Stiftelse, Jægerspris, 1965). 134 s.

Bogen er udgivet i anledning af 150-året for grevinde Danners fødsel.

Den skildrer kort og instruktivt slotstets bygningshistorie fra det middelalderlige Abrahamstrup til vore dages stiftelse; en skildring, der ledsages af mange billeder og planer, som nok kunne have været tolket noget fyldigere i billedteksterne. Efter bygningshistorien følger en gennemgang af inventar og genstande i mindestuerne; også hertil slutter der sig et stort og velvalgt billedstof.

Vagn Dybdahl.

H. D. Schepelern, Jørgen Paulsen og Poul Eller: Omkring Frederiksborg Slots brand 17. december 1859. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1964). 160 s.

Hundredåret for den berømte slotsbrand 17. december 1859 »fejrede« Frederiksborgmuseet med en udstilling suppleret med tre foredrag, der havde baggrund, katastrofe og genopbygning til emner. Foredragene medførte fremdragelse af nyt kildemateriale af både almen og lokalhistorisk betydning, og museet besluttede da i samarbejde med Frederiksborg Amts historiske Samfund at udsende dem i bogform.

Det er, selv med det ulykkelige hovedemne in mente, blevet til et levende og interessant tidsbillede. Museumsinspektør Schepelern skildrer Frederik VII's og grevinde Danners liv på Frederiksborg, som det formede sig i hverdag og fest. Han fortæller om deres omgangskreds, deres gæster, om grevindens vanskelige stilling og om det datidige syn på hende. Branden tager direktør Jørgen Paulsen sig af i en næsten reportageagtig beskrivelse, hentet fra retsprotokollernes referater af brandforhørene. Interessant er det her at se de menneskelige reaktioner, som de er husket i senere nedskrevne erindringer. Gåden om brandens opståen løses ikke. De i hundrede år skyldige, forældede skorstene beholder deres skyld.

Sidste afsnit er med museumsinspektør Poul Eller som forfatter helliget genopbygningen, der forbavsende hurtigt blev sat i værk under arkitekt F. Meldahls myndige og energiske ledelse. Fornemmelsen af en straffedom for kongens samliv med grevinden rakte helt frem til de kredse, som med iver søgte at skaffe penge. I al fald gjorde man sig flittigt umage for at undgå hendes økonomiske bistand, og det lykkedes.

Den morsomme og letlæste bog er forsynet med mange gode billeder, noter og registre.

Finn H. Lauridsen.

Larssen fra 64. Samlet og kommenteret af G. Honnens de Lichtenberg. (Marinehistorisk Selskabs Skrifter No. 8. I kommission hos Munkegaard, 1964). 172 s.

De, der har besøgt museet Skagens Fortidsminder, vil ikke have undgået i den store kældersal at bemærke en samling ejendommelige møbler, karakteriseret ved deres talløse udskæringer og kunstfærdige indlæg. Møblerne er fremstillet som husflidsarbejde af en gammel fyrskipper Peter Johan Larssen (1822-96), der tilbragte sit otium – årene fra 1883-96 – i Højen. P. J. Larssen var ikke nogen helt almindelig fyrskipper, og det er på baggrund af hans eventyrlige liv fuldt berettiget, at Marinehistorisk Selskab har følt lyst til at udgive denne levnedsskildring af ham. 1864 spillede en stor rolle i hans liv; men det forekommer alligevel lidt for meget »i-anledning-af« at klistre dette årstal på bogens titel.

Larssen var egentlig bestemt til at blive købmand i Sæby; men af tilbøjelighed og evne var han sømand og kriger. Det første prøvede han et par år som ganske ung, det andet i Treårskrigen som månedsløjtnant og chef for en bombekanonchaloup. I 1864 blev han menig landsoldat på

Dybbøl og Als og bagefter medlem af Aarøes strejfkorps. Ind imellem var han fyrskibsfører i Læsø Rende og de sidste år inden afskeden 1883 i Drogden.

Med stof fra nogle håndskrevne erindringer, der fortrinsvis behandler de to krige, og som findes på Det kongelige Bibliotek, fra adskillige offentlige arkivalier og fra en del trykte værker skildrer Lichtenberg en særegen type, stærkt nationalbevidst, modig og med praktisk håndelag. Larsen ser ud til at have været blandt de få, der i hovedsagen har fået lov til at leve helt med deres interesser. Til disse hørte også sejlsport; på dette område var han pioner og medstifter af den senere Kongelig Dansk Yachtklub. Personlig synes P. J. Larssen at have været noget af en hugaf, men det er alligevel indtrykket af et tiltalende, åbent og ærligt menneske, der står tilbage. Bogen er illustreret og forsynet med et særdeles veloplysende personregister og skibsindex.

Finn H. Lauridsen.

H. D. Schepelern: 1864 i danske Billeder. Katalog over mindeudstillingen på Frederiksborg 1964. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1964). 70 s.

For de danske kunstnere, der enten på bestilling eller af egen drift kom til at beskæftige sig med krigen 1864, blev opgaven ikke let. Krigskunst plejede at være glorificerende, og krigens forløb indbød ikke på vor side umiddelbart hertil. Alligevel er det ikke få billeder med emner derfra, portrætter inclusive, der kan samles til en udstilling: omkring 60 vistes på Frederiksborg sidste år.

Det smukke katalog til udstillingen indleder H. D. Schepelern med en præsentation af kunstnerne, herunder særligt deres forhold til krigen – flere af dem var nemlig ikke meget ældre end den, mens andre havde været di-

rekte med. Motivkredsen var virkelig begrænset. Det var Sankelmark, Dybbøl og de små heldige rytterfægtninger, der gang på gang dyrkedes, når det drejede sig om begivenheder til lands. Til søs var det Swinemünde og Helgoland, begge sejre. Fotografiet var i sin vorden, og dets udvikling var med til at skabe et krav om sandhed, som maleriet og tegningen ikke havde kunnet følge. Niels Kjeldsen-billederne og diskussionen om dem var typiske eksempler herpå. Morsomt er det, at da man først for alvor lærte kunsten eller måske rettere »fiduserne«, blev fotografiets mytedannende evne absolut ikke mindre, end gamle dages gengivelser havde været det.

Finn H. Lauridsen.

E. L. Parbøl: Jernbanerne i krigen 1864. (Jernbanehistorisk Selskabs skrifter 1, 1964). 72 s.

En vis betydning kunne de baner, der i 1850'erne og de første år af 60'erne var anlagt i Slesvig og Nørrejylland, godt have fået for 1864-krigens gang. De kunne ikke have ændret den, men nok forenklet et og andet, f. eks. tilbageset fra Dannevirke. Som i så mange andre forhold under den ulykkelige krig var heldet imidlertid heller ikke med her. Banerne blev brugt, og de gjorde også deres nytte ved troppe- og materieltransporterne, som hensigten var; men for meget slog fejl. Det lykkedes ikke i noget særligt omfang at få foretaget de planlagte ødelæggelser, og ved transporterne var man ofte udsat for ophobninger, der gjorde deres værdi illusorisk. Den nye trafikfaktor var et uprøvet organ, der ikke var dagligdags i den almindelige bevidsthed; derfor manglede man rutine i at håndtere den i en vanskelig situation.

Det nystiftede jernbanehistoriske selskab har gjort banernes indsats i krigen til emnet for sin første bog, et lille nydeligt skrift, der kronolo-

gisk gennemgår de faser af krigen, hvor banerne spillede en rolle. Kilderne har fortrinsvis været trykt litteratur; men den sammenstilling af de spredte oplysninger, der har fundet sted, har givet et uprætentøst, men udmærket billede af krigen, set fra en side, der ikke før har været forsøgt.

Finn H. Lauridsen.

Ellen Strange Petersen (red.): Kvindene og valgretten. (Schultz, 1965). 275 s.

Bogen er udgivet i anledning af 50-året for 1915-grundlovens indførelse af kvindelig valgret til folke- og landsting. Det er ikke et videnskabeligt grundlæggende arbejde, der sigter mod at bringe nye resultater inden for historie eller politisk videnskab; men derimod søger det at give alsidig oplysning om den udvikling, der førte frem til valgrettens opnåelse, og dernæst om, hvordan den blev udnyttet. Dette formål opfylder bogen.

En historiker, amanuensis Birgit Busch lægger for med et stort afsnit »Den danske kvindesags historie til opnåelsen af den politiske valgret«. Der gribes kort tilbage til Danske Lov, men hovedvægten er naturligvis lagt på tiden efter 1860/70, og selv om det ikke glemmes, at afsnittet hedder kvindesagens historie, er det her navnlig den politiske ligestilling, der er emnet. Det er en god og klar oversigt; måske burde visse forhold og personer have været præsenteret fylligere i betragtning af den vide læserkreds, man henvender sig til. Undertiden forekommer der også nogle små unøjagtigheder, som kan overraske.

Efter dette afsnit skriver en politiker og ledende kvindesagsforkæmper, Kirsten Gloerfelt-Tarp, om »Kvinderne i Rigsdagen«. Der gives dels en række statistiske oplysninger om kvinderne og rigsdagsvalgene og om kvin-

dernes arbejde på rigsdagen, dels karakteristikker af kvindelige politikere. Det er et meget vanskeligt emne at behandle, ikke mindst fordi kvinderne ikke først og fremmest er valgt som kvinder, eller til at være kvinder på rigsdagen. Når det f. eks. anføres, at kun få kvinder har været i finansudvalget, så må man spørge, om det er tilfældigt (der er jo så mange politikere, der ikke kommer i finansudvalget), eller om der er nogen særlig grund dertil. Der kunne nævnes andre eksempler, hvor forfatteren anfører sådanne forhold, men undlader at tolke oplysningerne, hvilket må være et rimeligt krav, når de fremlægges.

Bogen slutter med to mindre afsnit. Journalist Karin Beck skriver mere konstaterende end behandlende om »Kvindeinteresser i lovgivningen 1915-65«, og translatør Guldborg Chemnitz skriver fint om »Kvinden i Grønland«.

Vagn Dybdahl.

C. V. Bramsnæs: Erindringer. (Fremad, 1965). 245 s.

Erindringer kan søge deres berettigelse på flere områder. Gælder det en politikers vil historikeren navnlig spørge efter: bringer de nyt, tegner de et politisk miljø, eller øger de vort kendskab til forfatteren? I alle tre retninger falder C. V. Bramsnæs erindringer stort set igennem; mindst gælder det for det sidste, og det skyldes mere, hvad der ikke står.

Bogen begynder med barndom og ungdom, og derefter kommer de forskellige afsnit af Bramsnæs' politiske liv: genforeningsspørgsmålet, Landmandsbanksagen og de to finansministerperioder. Ind mellem dette er der kapitler om Den internationale Arbejdsorganisation, om AOF og om Norden. Stort set siges der ikke noget, som historikeren ikke kender eller let kan skaffe sig at vide om de forskellige begivenheder; om forholdene inden for partiledelsen, i mini-

strenes indbyrdes forhold eller en ministers daglige arbejde siges der heller ikke meget. Denne utilbøjelighed til at meddele erindringer ud over det kendte kan måske tages som et udtryk for forfatterens personlighed; om det studse i hans væsen; om hans tilbøjelighed til at lægge sig fast på generelle linjer og ikke bøje disse efter en vurdering af enkelttilfældene findes der også vidnesbyrd.

Der kunne endelig være grund til at spørge, om bogen har en funktion som et alment oplysende skrift om politisk historie. Også på dette område er bogen lidet tilfredsstillende; for den, der ikke kender periodens historie, mangler der som oftest den fornødne almene baggrund.

Vagn Dybdahl.

Bjørn Svensson: Derfor gik det sådan 9. april. (Branner og Korch, 1965). 249 s.

Allerede i 1946 udgav redaktør, cand. polit. Bjørn Svensson en meget instruktiv bog »Fuld besked om 9. april. En oversigt over kommissionsundersøgelsens resultater og en vurdering af dem«. Som undertitlen angiver, var hensigten her at fastslå, hvad der skete i Danmark den 9. april 1940; den nye bog har et videre sigte. Den forklarer, hvorfor stormagternes interesse samlede sig om Danmark-Norge i det første krigsår, og hvordan operationerne blev planlagt; endvidere redegør den for Danmark og Norges udenrigspolitiske situation og forsvarsmuligheder. Allerede gennem dette siges, hvorfor der kom en 9. april; efter dette behandles begivenhederne i de to lande og derved klargøres, hvorfor det den dag gik, som det gjorde.

Bjørn Svensson har ikke fremdraget nyt kildemateriale. For Danmarks vedkommende er aktstykkerne i den parlamentariske kommissions beretninger hovedkilden; for de andre

nordiske landes vedkommende de tilsvarende officielle aktstykkesamlinger. Baggrund og begivenheder hos stormagterne er behandlet med benyttelse af de forskellige fremstillinger, der er kommet i de senere år, især Walter Hubatsch' store og detaljerede »Weserübung«. For så vidt angår begivenhederne i Danmark har forfatteren stort set kunnet opretholde sine synspunkter fra 1946; men det fremgår uomtvisteligt, at det kun er sket efter en nøje efterprøvning; begivenhederne i Norge er meget overskueligt behandlet ud fra Hubatsch og norske krigshistorikeres arbejder. Overalt foretager forfatteren en særdeles ædruelig vurdering af begivenheder og af de muligheder, lederne havde for at disponere anderledes, end de gjorde. Hovedresultatet bliver, at begivenhedsforløbet i det væsentlige næppe ville være blevet anderledes, selv om den danske politiske og militære ledelse havde disponeret på anden måde. Det skydes dog ret stærkt frem, at hærledelsen unødigt lod sig overrumple. Selv om det netop var dens hovedopgave ikke at lade sig overrumple, må det dog nok anføres, at fejlene næppe var større end de fejl, der blev begået i andre stabe under krigen – også den tyske; men Danmarks geografi og kampstyrkernes ringe størrelse gav ikke nogen mulighed for at rette fejlene.

Bjørn Svenssons bog er velskrevet og har en styrke i den fyldige baggrund, den giver. I det hele en bog, som fortjener at blive læst langt uden for historikernes kreds.

Vagn Dybdahl.

Albert Johansen (red.): Af landsby-skolens saga. Udgivet af Danmarks Lærereforening i 150-året for skoleanordningerne af 1814. (Universitetsforlaget i Århus, 1964). 245 s.

Da man i 1914 fejrede 100 året for skoleloven, udsendtes et stort fest-

skrift i hele fire bind. Det hed »Lærerne og Samfundet«, og mens størstedelen var optaget af en række udmærkede og i dag meget nyttige lærerbiografier, så var det første bind helliget en påvisning af, på hvor mange forskellige områder af folkets liv, lærerne havde øvet en betydningsfuld indsats. Det var ikke uberettiget. Næppe nogen stand har haft en folkelig og kulturel betydning, der kan stilles ved siden af.

Den nye bog er i hovedsagen helt optaget af skolen selv. I nitten kapitler giver den et i det store og hele vel afrundet billede af udviklingen. Redaktøren har dog måske af og til været lidt for elskværdig ved sine medarbejdere; en del irriterende smågentagelser burde have været undgået, så var fornemmelsen af de mange kokke blevet lidt mindre. Et enkelt kapitel er blevet for lidetsigende: det om den lysende lærerpersonlighed fra 1814. Den pågældende lærer var en af den indbyrdes undervisnings fremmeste disciple – og denne undervisning undsiges af alle de andre forfattere, der kommer i berøring med den. Desuden er størsteparten et ordret aftryk af en ikke særlig original ligprædiken. Afsnittet om skolelovgivningen og den parlamentariske debat om skolen er blevet ret så kedeligt. Det emne må der være adskilligt mere, og mere fornøjeligt stof på, end der her er præsteret.

Hovedindtrykket af bogen er dog, at den er et stykke særdeles fængslende kulturhistorie, af hvilket det forekommer vanskeligt og også lidt uretfærdigt at fremhæve enkelte kapitler. Nævnes må dog »Af almuedrengens skoletaske«, der er en særdeles instruktiv gennemgang af de gamle skolebøger, der levede meget eller rettere alt for længe, endvidere kapitlerne om skolelærerlitteraturen, om læreren i politik, om læreren uden for skolen og den lille skoles litterære eftermæle. Hver for sig efterlader de en fornemmelse af, at det havde været interes-

sant, om pladsen havde levnet mulighed for at gå videre.

En tilbunds gående historisk undersøgelse af skolelovens gennemførelse og virkninger savnes endnu. Lejligheden havde ellers været der. Det er hidtil kun blevet til en række mindre punktstudier. Men det skal ikke forklejne det, der her er givet.

Den udmærkede bog fremtræder også i udstyrmæssig henseende særdeles smukt. Der er ødslet med billeder, nogle i farver, og billederne er, hvor de indbyder dertil, forsynede med fyldige tekster. Herved dækkes f. eks. også et emne, der ikke er behandlet særskilt: skolebygningens udvikling. Derimod savnes ganske registre; det kan systematiske lærere ikke være bekendt.

Finn H. Lauridsen.

P. V. Glob: Mosefolket – Jernalderens mennesker bevaret i 2000 år. (Gyldendal, 1965). 170 s.

Rigsantikvarens nye bog giver en lettilgængelig skildring af de mange problemer, fundene af Tollund-manden, Grauballe-manden og de andre moselige har rejst. Den tekstilhistoriske side er sparsomt behandlet, da den foreligger udførligt drøftet i Margrethe Hald: Olddanske tekstiler, 1950 (Nordiske Fortidsminder V).

Bogen fortsætter linien fra Henry Petersens disputats fra 1876 i sin sammenarbejdelse af arkæologisk og etnologisk stof til en religionshistorisk enhed og viser desuden ved også at inddrage den forhistoriske fauna og flora, hvor store resultater de moderne metoder kan nå. Det er dog stadig vanskeligt at samle den litterære overlevering med arkæologiens materiale, og det er ikke blot i overført betydning, at undersøgelsen beskæftiger sig med mosedynd, fordi det er svært at drage sikre slutninger fra de materielle fund til åndslivet, de er udtryk for, da der kendes så lidt til tidens

gudetro, som bl. a. de noget yngre fremstillinger på guldhornene viser det, hvor en almindelig godkendt forklaring stadig efterlyses.

P. V. Globs fremgangsmåde er dog i øjeblikket den eneste farbare, og teksten støttes af instruktive fotografier, så det aktuelle problem er her blevet underkastet en behandling af en kender på første hånd, der ikke glemmer at fremhæve, at enkelte at ligene i moserne muligvis fortæller om mennesker, som på mørke vinterdage er gået uden for den banede vej og har mistet livet i en tørvegrav. Fundene fra jernalderen må derimod antages at have været ofre til gudemagter, der nu kun kendes i den omformning, der fandt sted i løbet af vikingetiden.

Helge Sjøgaard.

Danmarks kirker. Frederiksborg amt 1.-3. hæfte -54. Udgivet af Nationalmuseet. (Gad, 1964). 288 s.

Da Nationalmuseets anden afdeling var blevet skabt i 1892, forelå der så mange opgaver, at man ikke straks kunne samle sig om udgivelsen af et monumentalt værk, der kunne vise resultaterne af museets arbejde, men det blev naturligt, at man tidligt sigtede mod en publikation om de danske kirker, ikke blot fordi tilsvarende værker kendtes fra nabolandene, men også på grund af kirkernes arkitektoniske værdier og rige inventar, der fristede til en monografisk behandling. De første årtier gik med talrige forarbejder, mellem hvilke man kan regne dr. M. Mackeprangs stofmættede bog om landsbykirkerne, og endelig kunne man i 1933 begynde udsendelsen af Danmarks kirker med 1. bind, redigeret af Chr. Axel Jensen og Victor Hermansen, omfattende Præstø amt.

Siden dette år er arbejdet skredet planmæssigt frem uden at være standset af besættelsen eller anden mod-

gang, og nu foreligger de sønderjyske amter og Thisted amt og for øerne foruden København, Sorø og Præstø amter, Lolland-Falster og Bornholm. Da hvert amt danner et afsluttet hele, og behandlingen af kirkerne i Frederiksborg amt nu er begyndt, er der grund til at gøre opmærksom på værket.

Som i det allerede udkomne følger beskrivelsen et fast skema, der ikke har undergået større ændringer, selv om det kan ses, at man efterhånden har fået et mere fast greb om opgaven, og det har utvivlsomt været til gavn for det danske værk, at dets redaktør og medarbejdere har kunnet undgå fejlene i nabolandenes tilsvarende arbejder. Da direktør Mackeprang introducerede Danmarks Kirker, udtalte han håbet om, at serien ikke blot ville blive til nytte for videnskaben, men også give alle interesserede god og grundig besked om kirkerne på deres egn, men selv om værket kan købes amtsvis eller i særtryk, har det næppe udsigt til at blive folkelæsning, og bortset fra en fortegnelse over fagord er der intet gjort for at lette tilegnelsen. Her som ellers viser det sig, at man ikke både kan skrive videnskabeligt og populært, men skønt det er beklageligt, er det sikkert rigtigt at ofre det sidste for at skabe et grundlæggende værk, hvorfra stoffet til mere let tilgængelige bøger kan hentes.

Kirkerne behandles monografisk, hver enkelt får tildelt sit afsnit, der efter en historisk indledning begynder med en redegørelse for arkitekturen (herunder også kalkmalerier m. m.), og derefter beskrives inventaret med altret som det første og klokkerne som det sidste. Det kan vist ikke tilstrækkeligt fremhæves, at selv om værket efter sit emne er kirkehistorisk, er det lige så uundværligt for den almindelige kulturforskning. Da landets ulykker gennem tiderne kun har efterladt lidt uden for kirkerne, er det en selvfølge, at man også må

benytte oplysningerne, kirkerne og deres sager meddeler, når de fortæller noget på historiens andre områder, og det er fristende at sammenligne kirkeværket med den tilsvarende beskrivelse af de danske voldsteder. Så først forstår man, hvor vanskeligt man ville være stillet, hvis man ikke havde kirkerne som kilder.

Hvor grundigt man går frem, vil man få et indtryk af ved at se beskrivelsen af Sct. Olai Kirke i Helsingør, den nye domkirke, som den kaldes, hvormed behandlingen af Frederiksborg amt indledes. Den fylder foreløbig 153 sider og kan først ventes afsluttet i 4. hæfte. Alene af dette omfang vil det forstås, at man har opgivet ethvert hensyn til det lettilgængelige, værket er og må efter sin plan være et opslagsværk, hvor man kan finde, hvad man har brug for, og i en anmeldelse er det umuligt at fremhæve et afsnit på bekostning af andre. Lorentz Jørgensens store altertavle nævnes kun, fordi omtalen af den og billederne er et eksempel på de mange kunsthistoriske aspekter, værket indeholder, så Danmarks kirker også bliver et repertorium i landets kunsthistorie. Som følge af værkets plan er det dog tidskrævende at samle oplysningerne om et bestemt emne eller en kunstnerpersonlighed, da meddelelserne må fremledes under de enkelte kirker.

Næsten alle Nationalmuseets embedsmænd har på en eller anden måde givet et bidrag til værket, og de nuværende redaktører Erik Moltke og Elna Møller fortsætter den smukke tradition, det forrige slægtled grundlagde. Det er let at angribe disse store samlingsarbejder, der i deres skematiske opbygning kan virke monotone, og i den ensartede opregning af kendsgerninger ikke er umiddelbart tiltrækkende. Men de vinder ved et nærmere bekendtskab, og vil man lære Sct. Olai Kirke at kende, må man ganske vist selv besøge fortidsmindet og glæde sig over det, men man må ikke

overse, at udbyttet af et besøg er afhængigt af et forudgående studium. For at virkeliggøre dette er Danmarks kirker tilvejebragt.

Helge Søgaard.

Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie v. C. Rise Hansen. (I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag, 1964).

Historikere har meget at sige gamle tiders præstemænd tak for. Præsternes egne arkiver med kirkebøgerne som rygrad ligger det lige for at nævne. Men der findes også andet vigtigt materiale, især de mangfoldige præsteindberetninger, strækkende sig lige fra reformationstiden og til ind i forrige århundrede. Præsterne blev til skiftende tider spurgt om mangt og meget, men størst historisk værdi har indberetningerne fra midten af 1500-tallet til slutningen af 1600-tallet om sognenes økonomiske forhold, fordi de giver et meget væsentligt bidrag til oplysning om ejendomsforhold m. v. i tidsrummet mellem reformationen og den ældre enevælde, de store matriklers tid.

En oversigt over de bevarede indberetninger fra hele landet findes i Fortid og Nutid bd. XIX. Det viser sig, at der er bevaret særlig meget fra Nordjylland – det gælder for øvrigt også andre vigtige arkivalier – så materialet herfra giver særlig rige muligheder for at studere ejendomsfordeling, sociale forhold m. m. Indberetningerne dækker det gamle Vendelbo stift (tidligere Børglum), dvs. landet nord for Limfjorden, indbefattet Mors. De er blevet til på foranledning af kancelliet, men det bevarede materiale, som for en stor del består af præsternes egenhændige optegnelser, findes nu i det nørrejske landsarkiv (Ålborg bispearkiv). Indberetningerne er tidligere blevet udgivet i en

sammenrænget og bearbejdet form, særlig må man fremhæve D. H. Wulffs fortjenstfulde arbejde: *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie* (1872-74), som også rummer andre indberetninger og fortsat er af værdi. Wulffs materiale er nylig blevet udnyttet i Viggo Hansens disputats: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel* (1964). Men der er god grund til at påskønne, at vi nu har en fuldstændig udgave af dette stof. Man får ikke blot oplysning om jordegodsejerne i de enkelte sogne, men om samtlige beboelser, foruden gårde og bol også gadehuse, og desuden tallet på samtlige decimanter (tiendeydere) i forhold til antallet af beboelser. Enkelte præster nævner ligefrem de forskellige beboeres navne, og ind imellem gemmer sig forskelligartede historisk værdifulde oplysninger, til eksempel en notits som denne: Item nogle store jordhuse, som bor gamle folk udi, der ligger udi forte og fælled (indberetn. 1568, Lødderup sogn, Mors). Den er ikke uden socialhistorisk perspektiv. Andre steder kan man finde oplysninger om sandflugtens hærgen, markernes forfatning, møller osv.

Det er en bog, som vil blive til gavn og glæde for såvel lokal- som righistorikere.

Paul G. Ørberg.

H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Et bidrag til vestkystfiskeriets historie. (Skrifter nr. 1, udgivne af Historisk Samfund for Ribe amt, 1965). 217 s.

Et selvstændigt erhverv har fiskeriet ikke altid været; men det har, som bekendt, ind i mellem haft meget stor økonomisk betydning som f. eks. i Skånemarkedets og Nibefiskeriets tid. Det område, H. K. Kristensen dækker med sin nye bog: kyststrækningen fra Nymindegab til Husum, opnåede aldrig en tilsvarende placering – til gengæld er det så meget mere

egnet som udgangspunkt for en generel skildring af fiskernes og fiskeriets vilkår. For det er faktisk det, der på trods af den lokale indsnævring her er givet.

På en grund af omfattende kildestudier i såvel danske som tyske arkiver – og megen læsning skildrer Kristensen vestkystfiskeriets udvikling fra middelalderen til ca. 1900, da erhvervet med de nye og store både helt skiftede karakter. Han gennemgår de enkelte lejer, har endog Helgoland med, redegør for fartøjer, redskaber og fangstformer, for fiskehandelen og for livet i det hele taget ude i det land, der, før det blev sommerhus- og feriecentrum, virkelig var barskt og ugæstmildt.

Det er et imponerende arbejde, der som type vil være af overordentlig værdi for andre af tilsvarende karakter – og det rækker langt ud over den geografiske afgrænsning.

Finn H. Lauridsen.

Aage Bonde (red.): Soldat i Viborg 1865-1965. (Viborg byhistoriske arkiv, Centralbiblioteket). 1965, 119 s. i 4°.

I anledning af Viborgs 100-års jubilæum som garnisonsby er udgivet dette skrift (et mindre antal eksemplarer er i handelen, pris 20,50 kr.). Redaktøren, overbibliotekar Aage Bonde indleder med et rids af garnisonens historie, hvori redegøres for hvilke afdelinger og højere stabe, der i perioden har haft hjemsted i byen, hvilke talmæssige styrker, der har været tale om, hvor de har haft til, og hvilke forbindelser der har været med byens civile liv. Efter dette følger en række kapitler, der tilsammen kunne have haft titlen »soldaterliv i Viborg«. For de ældste afsnits vedkommende er det optryk af tidligere offentliggjorte erindringer, men allerede fra 1890'erne er det erindringer nedskrevet på redaktionens foranledning til denne lej-

lighed. I disse fortælles livligt og meget oplysende om garnisonslivet ned til 1965; forfatterne er både befalingsmænd og menige. Samlet er dette blevet et godt bidrag til soldatens historie i Danmark; kun i mindre grad præges teksterne af, at dette militære liv specielt har udfoldet sig i Viborg. Bogen er udmærket illustreret.

Vagn Dybdahl.

Georg Galster: Mønt. (Dansk historisk Fællesforening, 1965). 75 s.

En populær, gennemillustreret oversigt over mønthistorien fra de ældste tider til vore dage med mindre afsnit om papirpenge og medaljer. Der er lagt særlig vægt på den nordiske og da navnlig den danske mønthistorie. Bogen vil give den historiestuderende et passende overblik og vil også være et nyttigt hjælpemiddel for historieundervisningen. Trods det beskedne omfang har forfatteren formået at give en ret fyldig dækning af emnet og alligevel gøre bogen særdeles læselig. Man kunne have ønsket bogen lidt større, således at forfatteren havde fået plads til dels at sige noget om numismatikens metode, dels ved eksempler at dokumentere denne disciplins betydning for den historiske videnskab.

Vagn Dybdahl.

Povl Eller: Historisk ikonografi. (Dansk historisk Fællesforening, 1964). 76 s.

En ganske kort vejledning, der vil have interesse for historikere som en introduktion, der stiller en række af ikonografiens problemer op. For nogle af problemernes vedkommende må det videre arbejde ske efter et nøjere studium af den litteratur, der henvises til. Bogen redegør for, hvordan en billedbeskrivelse skal gennemføres; videre behandles problemer som por-

trætlighed, billedernes kildeværdi, historieforskningens anvendelse af dem og historiemetodens stilling til dem. Endelig bringes et afsnit om billeder i historieundervisningen og om trykte portrætfortegnelser. Bogen ville uden tvivl have vundet ved, at teksten i højere grad havde bragt eksempler på gode og mindre gode billedbeskrivelser, på tolkninger og på billeder, der rummer mere almindelige faldgruber for den utrænede iagt-tager.

Vagn Dybdahl.

Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies, 1964. (Munksgaard, 1965).

Studiet af den middelalderlige norsk-islandske litteratur, historie og kultur har i de senere år udviklet sig fra at være et i væsentlig grad nordisk til at blive et internationalt anliggende. Her som på andre specialfelter slår de store bibliografier ikke længere til, når det gælder om at holde forskningen løbende orienteret. Det er derfor en fornøjelse at se anden årgang af *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies*, redigeret af de to flittige redaktører ved Den arnamagnæanske kommissions ordbog, Hans Bekker-Nielsen og Thorkil Damsgaard Olsen i samarbejde med bibliotekar Mogens Haugsted og overbiblioteksassistent Inger Malmtoft, Det kongelige bibliotek. I alfabetisk opstilling registreres her ikke mindre end 430 udgaver, bøger, afhandlinger og anmeldelser publiceret i 1964, det er hundrede flere end i 1963. Ud over de lande i Vesteuropa, som tidligere har været bidragende på dette forskningsområde, ses nu f. eks. også Japan, Ungarn, Italien, Polen og – i stort omfang – USA og Sovjetunionen. Man må så håbe, at vore videnskabelige biblioteker har mulighed for at skaffe sig de tidsskrifter (det er tæt op mod hundrede), hvor afhandlingerne publiceres. Bibliografien har et emneregister, som forekommer brug-

bart, og er tillige i sig selv et publikationssted for forskning, idet Ole Widving har bidraget med en på engelsk skrevet redegørelse for Carl Christian Rafns levned og indsats for studiet af vestnordisk.

Niels Åge Nielsen.

Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Poul Rasmussen. 1965. 390 s. (stencileret).

Dette bind referater af de domme, som Viborg landsting afsagde i løbet af året 1616, er det første bind i en duplikeret udgave af landstingsdomme, som det nørrejske landsarkiv har planlagt. Initiativet er nuværende rigsarkivar Johan Hvidtfeldts, og udgiverarbejdet er med vanlig omhu udført af arkivar Poul Rasmussen.

Fra tiden før 1616 er kun bevaret spredte dombøger, og dem agter arkivet at udgive in extenso. Fra og med 1616 er overleveringen imidlertid mere omfattende – for tiåret 1616–25 findes således hele 24 dombøger – og man må derfor fra dette tidspunkt nøjes med en udgave, der refererer sagerne og gengiver domskonklusionerne. 1616 er iøvrigt det første år med en fuldstændig overlevering af alle de tre rækker, hvori dombøgerne i tiden 1600–1664 var inddelt. Så også af den grund er 1616 et godt udgangspunkt for den nye udgave.

De tre rækker omfatter under A dommene i sager fra Vendsyssel, Thy, Mors og Salling samt fra Fjends og Nørlyng herreder, B. har dommene vedrørende resten af Viborg stift samt hele Århus stift, og C indeholder domme i sager fra Ribe stift. Udgaven gengiver nu sagerne på den måde, at der først meddeles oplysninger om de enkelte sagers parter og genstande samt det nødvendige til forståelse af dommene og deres motiveringer. Dernæst anføres selve domskonklusio-

nerne ordret med udeladelse af de faste formularer, og endelig noteres de kulturhistoriske og økonomiske interessante oplysninger, dommene indeholder.

Det er klart, at en udgave som denne i høj grad vil lette benytterne arbejdet med de omfattende dombøger. I mange tilfælde vil det ikke mere være nødvendigt at gå til originalerne, og under alle omstændigheder vil det blive nemmere at skaffe sig overblik over dombøgernes indhold. Disponeringen af referaterne er god, og fortræffelige registre gør udgaven særdeles let at arbejde med.

Landsarkivet i Viborg følger med denne udgave endnu et led til den kæde af gode hjælpemidler, det i disse år forsyner sine benyttede med. Og arkivar Poul Rasmussen har megen ære af sit arbejde.

H. P. Clausen.

Lægdsruller ca. 1830–ca. 1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds. Med indledning af arkivar Knud Rasmussen. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland. 1965. 96 s. (stencileret).

Lægdsrullerne er, set fra en historikers synspunkt, en særdeles nyttig og interessant kilde, fordi man her har akkumuleret oplysninger om den mandlige befolkning over en ganske lang periode. Det var ikke en let opgave efter 1788, da udskrivningssvæsenet reorganiseredes i forbindelse med stavnsbåndets løsning, at registrere omkring 1/4 mill. mennesker og sikre sig kontrollen med deres færden. Men systemet etableredes, og grunden blev lagt til et omfattende historisk kildemateriale af betydning både for personalhistorikere og demografer.

Det sjællandske landsarkiv har udgivet en stencileret oversigt over lægdsrullerne fra det sjællandske område fra o. 1830–1930, og i forbindelse

hermed har arkivar Knud Rasmussen givet en særdeles klar og instruktiv gennemgang af lægdsvæsenets udvikling fra 1788 til 1914. Denne indledning vil være til stor nytte for alle, der skal bruge lægdsrullerne som kilde. Men den har også sin værdi i sig selv som skildring af et stykke administrationshistorie med nær tilknytning til udviklingen af den personlige frihed her i landet.

Arkivar Knud Rasmussen antyder i nogle afsluttende bemærkninger væsentlige problemstillinger i forbindelse med lægdsvæsenets historie: Hvordan fungerede kontrollen? Havde enevælden andre hensigter end det ud-

skrivningsmæssige med kontrolapparatet? Hvordan står lægdsrullerne i relation til andre offentlige kontrolforanstaltninger og dermed, set i en større sammenhæng, til den personlige friheds udvikling?

Det er spørgsmål af største interesse for samfundshistorien. De har naturligvis kun kunnet nævnes i Knud Rasmussens oplæg til dette praktiske hjælpemiddel, men man må håbe, at lægdsrullerne ud over det personalhistoriske også vil blive brugt til løsning af problemer med denne videre samfundsmæssige relevans.

H. P. Clausen.

RETTELSER TIL VI. BIND

Side 167, note 4: Johannes Hage, læs Alfred Hage.

Side 174, note 41: linje mangler, tilføj: Hostrups afløser som studenterdigter og skrev bl. a. en Homérpastiche om sit og Vilh. Rodes besøg hos Frederik 7.

Side 176, note 46: læs »Hvad afstedkommer fuldskab ikke«, (Horats citat).

Side 294, note 42: Uagtet stavemåden er den, grev Mogens Frijs anvendte, er talen utvivlsomt om overformynder M. P. Friis.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To høj Kirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75).
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Udsolgt.
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
Rest 98 ekspl.
- ⑧ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 128 ekspl.
- ⑨ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 7 ekspl.
- ⑩ *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Rest 4 ekspl.
- ⑪ *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Rest 38 ekspl.
- ⑫ *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00).
Rest 197 ekspl.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.